

UTÓSZÓ

MIKES KELEMEN

Mikes a késői barokk, rokokó széppróza utolérhetetlen tollú mestere, a régebbi magyar prózaírás klasszikus alakja. Rákóczi fejedelem oldalán nőtt fel a kuruc szabadságharc éveiben; később a Rákóczi-emigrációban élt és alkotott. Művészi kvalitásai fölébe emelik valamennyi hazai kortársának a korai felvilágosodás fél évszázadának magyar irodalmában, sajátos életútja pedig elkülöníti literátortársaitól. Emberi sorsa nemcsak előkészíti írói pályáját, hanem élete végéig meghatározza a magyar irodalom történetében szinte egyedülálló irodalmi-műfaji alkotásának jellegét, karakterét is. Életművében a magyar világi széppróza újjászületésének lehetünk tanúi.

A KOLOZSVÁRI KOLLÉGIUMTÓL RÁKÓCZI UDVARÁIG

Zágoni Mikes Kelemen 1700 körül került a kolozsvári jezsuita kollégiumba, a nemesi rendűek asztalához. A Mikes familia közép-nemesi református ágából született kisdiák gyermekéveit a zágoni, zabolai, abafáji, fiátfalvi atyafiság nemesi udvarházaiban töltötte. A háromszéki természeti környezet, az erdélyi havasok, a székely gyermekjátékok és népszokások rigmusai, mondókái, daltöredékei, a Károlyi-biblia nyelve, a zsoltározás, a szülőföldi tájnyelv olyan emlékek, amelyek diákkorán túl, az ország határaitól oly messze vetődő férfivá ért embert öregkoráig elkísérik. A szomszédos Zabolán gróf Mikes Mihályné, Bethlen Druzsina, Bethlen Farkas kancellár és történetíró művelt leánya pártfogolta a kilencvenes években a félárva Mikes fiút és özvegy édesanyját. A századforduló táján messzebb vetődött székely pátriájától.

A magyarországi függetlenségi háború kitörésekor Mikes már a császári kézen levő Kolozsvár jezsuita kollégiumának tanulója volt. A Rákóczi-szabadságharc kezdete és az első „kurucjárások” viszontagságait átélve, kuruc és császári csapatok ostromai köze-

pette, változó közigazgatású városban végezte a grammatica alosztályait. 1704 október végén Rákóczi hűségére tért a város. A kolozsvári diákok kezében bizonyára megfordult a jeles kiadvány, *Zrínyi Török áfium-a*, amelyet gr. Forgách Simon erdélyi vezénylő tábornok adott ki 1705 szeptemberében Tótfalusi Kis Miklós volt műhelyében, Rákóczinak ajánlva.

A fejedelem győzelmes bejövetelének hírére és Forgách rendeletére Kapy Gábor jezsuita rendfőnök s rektor irányításával tanárok és diákok november elején pompás barokk díszkaput emeltek a Gyulafehérvárra fejedelmi beiktatásra készülő Rákóczi méltó köszöntésére. A Nagypiac téri „porta triumphalis” díszes fölíratai, „picturái és emblémái” Rákóczit dicsőítették és magasztalták: „Vezérek legnagyobbika! ragadd meg Erdély jogarát, amely a nagy ősök révén megillet Téged” – hirdeti a diadaloszlop első fölírata. Az ünnepi várakozást azonban megzavarta a zsibói csatavesztés vészhiere: „A porta triumphalist futva éjjel-nappal rontják, s hányják a jesuiták, sok ember elszalad a városból, akik pedig megmaradunk, rettentő félelemben vagyunk...” – rója papírta a városbíró az általános riadalom óráiban. Mikes diák részese volt az erdélyi guberniumban és a bécsi udvarban nagy port kavaráó eseménynek. „Már a jesuiták a triumphalis portát egyberontották vala, s Péter Kapi elszaladott vala. A német generálok eléhordatták a porta eszközeit, és megégették...” – jegyzé föl egy másik szemtanú. A jezsuiták házaiba beszállásolt császári zsoldosok szörnyen „mortifikálják” a kollégium lakóit. Erdély átmeneti elvesztésével bekövetkező újabb megszállás 1707 tavaszáig tartott, amikor február 24-től október 26-ig Kolozsvár ismét kuruc ellenőrzés alá került.

Mikes már diákévei alatt személyes tapasztalatokat szerzett a Rákóczi-szabadságharc katonai, politikai és társadalmi következményeiről, a váltakozó szerencsével vívott háború okozta sebekről. A megszakításokkal folyó tanévekben, 1707-ben már a humaniorák poétikai és retorikai felső osztályánál tarthatott. A gimnáziumi tanfolyam befejezése stádiumába jutott, amikor Rákóczi udvarával – a marosvásárhelyi fejedelmi beiktató országgyűlés után –, április 23-án, a húsvéti ünnepekre Kolozsvárra érkezett. Ez az esemény eldöntötte a tizenhetedik évében járó Mikes diák sorsát: „...kit is

kolozsvári convictusból kivéven, belső inasának melléje vécé Rákóczi Fejedelem, ugyan magával idegen országokban el is vívé... én néhai édes urammal ő Felsége hívségében Brassóban lévén, declarált fiamot convictusból, mintegy 12 [17!] esztendő gyermekeket, hírem s akaratom ellen, kölső experienciára Fejedelem mellé vették ki — az is mint meg nem ért ifjú, kölsű cifraságon kapott inkább...” — írja később a fiát menteni akaró anyja Árva Torma Éva (Boér Ferencné, előbb Mikes Pálné) gráciát kérő levelében.

Anélkül hogy eltüloznánk a Mikes életében később meghatározóvá vált sorsforduló egyéni, személyes okait, legalább két döntő tényezővel kell számolnunk. Az egyik az ifjú nemes családi körülményei, kegyetlenül kivégzett thökölyánus atyja, Mikes Pál emlékének fájdalmas lelki öröksége; az őt s anyját katolikus hitre vivő mostohaatyjától történt elszakadása, miután kövesdi Boér Ferenc várkapitány Szilágysomlyó föladása után nem kerülhetett el Rabutin erdélyi katonai diktátor haragját. A másik, a diadalmas kuruc fejedelem megjelenése és udvari pompája, amely magával ragadta az eszmélkedő erdélyi nemesifjakat, s bizakodással töltötte el a korabeli ifjúság legjavát. A nemzeti közösségi eszme és függetlenségi gondolat, a kuruc kancellária által sugalmazott új történetiszemlélet Rákóczi fejedelmi udvarába vonzotta a közös haza szolgálatában tenni akaró ifjú nemeseiket. Mikest tanuló- és diákevei még az erdélyi, háromszéki hagyományokhoz, szülőföldjéhez, a kolozsvári kollégiumi élethez fűzik; de világnézetének kialakításában a Rákóczi-szabadságharc ideológiájának is döntő szerepe volt.

A FEJEDELEM ÉS SZÉKELY APRÓDJA

Kevés olyan kancelláriai irat maradt fön, amely világosabban és tömörebben fejezné ki Rákóczi művelődéspolitikai elveit, mint *Az Nemesi Társaság seregének rendi* udvari rendtartási szabályzat bevezetője. Mikes a fejedelem oldalán magába szívta azokat az eszméket, amelyek révén Rákóczi az országos iskolaügyet és a nemesség kiművelését új, nemzeti udvari alapokra kívánta helyezni.

Íme, az elvi megalapozású bevezető sorok „czen rendnek végéről”, céljáról: „Azmióta az német nemzet által nemzetünknek min-

den dicsősége letapodtatott, s az nagy emlékezetű famíliák a sok változások és zaklatások után udvartartásokra alkalmatlanná tétet-
tenek, az nemesi ifjaknak isteni félelemben való felnevelkedésekre
és más hadi és politikai állapotokban való tanulására alkalmatossá-
gok annyira vésztődött, hogy hazánkban az hadi és politikai szol-
gálatra való személyek alig találhatók; kihez képest ezen Nemesi
Társaságnak serege legfűképpen avégre rendeltetik, hogy zászlója
alatt lévő nemes ifjúság oldalunk mellett, szemünk előtt neved-
vén, hazájához való szeretetet az isteni félelemmel együtt több tu-
dományokkal és jóságos erkölcsökkel tanulja és gyakorolja, s az
idő mostohasága által letapodtatott és elszegényedett atyák fíjokat
költség nélkül mindazokkal felékesíttethessék, amelyek nemessé-
gekhez illendők. Mindezekből következik ezen seregnek nemcsak
hadakozó időkben, de békeességben is felmaradása, így hogy Isten
ő szent felsége kegyelméből fejedelmi székünkben belépven, az
feljebb említett okokra nézve ennek rendi fentmaradjon. . .”

Ráday Pál erdélyi kancelláriai igazgató esketési beszédében ha-
sonló gondolatokkal fűszerezi a vitézi nemesi virtus, a jó erkölcs
és a hadi mesterség ápolásának új módját. Mikes is ott van az ifjú
hallgatóság között: „Méltán nagy örvendezése lehet kinek-kinek
szívében, amidőn a felséges fejedelemnek, a mi jó kegyelmes urunk-
nak, ő Felségének oly nagy atyai szeretetet és kiváltképpen való
kegyelmességét tapasztalja magán, hogy a nemesi virtusoknak nagy
höcsire nézve nemcsak úgy, mint máskint is ne kívánja igaz hívei-
bez gondviselését bizonyítani, hanem egyszersmind ugyan maga
társaságában példa nélkül való kegyelméből bévenni méltoztatik.”

A Nemesi Gavallérok kolozsvári felavatásának horderejéről Rá-
kóczi is megemlékezik *Emlékiratai*-ban: „Ez az intézmény nemes
versenyt támasztott Magyarország és Erdély egész nemességében,
és egy napon beváltotta volna a várakozásomat. . .” Amikor a feje-
delem április 27-én elhagyta Kolozsvárt, Mikes Kelemen Rákóczi
udvari kíséretében követte őt, a jezsuita kollégiumot egy új isko-
lára, a küzdelmes diákeveket az erdélyi fejedelem oldalán töltendő
reményteljes esztendőkkel cserélve föl. Valószínűleg nagybátyja,
zabolai gróf Mikes Mihály tábornok s tanácsúr ajánlására került
a kitüntetett szolgálatra, a Rákóczi-kor legnagyobb hatású nevelő-

intézményébe, s ami még fontosabb, Rákóczi példaképpé váló fejedelmi személyének közvetlen vonzásterébe.

A fejedelem, aki a Mikeshez hasonló ifjú nemesek gondviselőjének tartotta magát, *Aspiratioi*-ban kora ifjúságuktól rábízott „juhai”-ról beszél, és sorsukért élete végéig felelősnek érzi magát. A Nemesi Compániába felesküdő ifjakat midőn „maga társaságában acceptállya, társainak recognoscallya... minden atyai s fejedelmi kegyelmességét... ajánlya”. A hit letételkor fejedelmi pompában, a Nemesi Társaság ezredeseként társaivá fogadja őket, megesküsznek, soha nem hagyják el egymást, majd „mindenike... ő Felsége lábaihoz borulván, azt megcsókolta, és ő Felsége által mintegy felemeltetett...” – számol be Mikes egy apródtársa. Rákóczi *Emlékiratai*-ban éppen a kolozsvári avatóünnepségre emlékezve írja: „Ezek után a Társaságba való felvétel jeléül valamennyiüket megöleltem.” Az európai mintára felállított tisztképző udvari intézmény válogatott nemesifjai közül többen bizalmas csoportos testőrszolgálatot látnak el, néhányan pedig a fejedelem személye körüli legbensőbb szolgálatot teljesítenek. Ez utóbbi kevesek közé került Mikes az 1707. április 23–26. közötti első kolozsvári „szembenlétel” után.

Az Erdélyből való kimenetelkor Mikes valóságos diadalmenetben érezhette magát, ott menetelt a Rákóczit körülvevő nemes gavalérok gyűrűjében, a selyemzsinóros égszínkék posztóból készült süveggel, mentével, dolmánnyal és nadrággal, aranyozott gombokkal, ezüsttel gazdagon hímzett narancssárga bársony vállövvel és tarsolyos-lódingos selyemövvvel díszített ifjak kíséretében. Megnyílt – a szülőháza természeti szépségeit soha el nem felejtő Mikes előtt – az út, amely Rákóczi mellett a biztató, de kikémlelhetetlen jövőbe vezetett. Az egyhónapos út az ónodi bevonulással ért véget, ahol „nagy és ebben a magyar világban nem sokszor látott pompával” beérkező fejedelmet köszöntötték Erdélyországból való szerencsés visszatérése alkalmából. A legfényesebb barokk udvari ceremóniával s az ezt követő legdrámaibb kuruc országgyűléssel kezdődött el Mikes élete fejedelmi ura oldalán.

1707 tavaszától Mikes Rákóczi személye körül inaskodik. A nyár folyamán közeli tanúja a fejedelem lengyel trónjelöltsége ügyében Munkácsra érkező lengyel és orosz követség fogadásának. Ősszel

szomorú hírek érkeztek Erdély elvesztéséről. November közepén a fejedelmi udvar népe a sárospataki installáción vett részt; „a Felséges Fejedelem zöld bársonyruhában, fekete kólcsaktollasan veres bársonyszékben ülven, és mindenekhez magát kegyelmesen mutatván...” Ráday, a Nemesi Compánia generálauditora fölidézte szép intelmeit, amelyeket a Mikeshez hasonló udvari apródok szívkébe véstek: „...a fölséges fejedelem méltóságos szemei előtt szüntelen forogjanak, és mint valami fiatal fák, országunkban béplántáltassanak, s jó és tökéletes felnevekedések által hasznos gyümölcsöt édes hazájoknak szolgálatjára teremtsenek; mely ritka példájú fölséges fejedelemben mintegy tükörben Isten által nagymértékben megajándékoztatott királyi kvalitásokat szemlélvén és csudálván: semmi igaz nemes vérhez nem illő cselkedettel meg ne mocskolják magokat, és azáltal ő Felségét meg ne szomorítsák...” A fejedelmi, királyi példakép, Rákóczi lenyűgöző emberi egyénisége, az általa inspirált új társadalmi és nemzeti szellemű művelődési program gyakorlati megvalósítása, egyszóval a kuruc fejedelmi kancelláriából kisugárzó reformeszmék az ifjú Mikes életének legfogékonyabb éveiben érték, s alakították eszményeit, világnézetét, felnőtt emberré formálódását. Az év végén maga is nézője lehetett Rákóczival együtt egy Mátyás királyról szóló jézsuíta iskoladráma előadásának Kassán. S a kassai gyűlés után egyre több jelét láthatta, mint válik a birtokos nemesség a „privátum” keresésével a kuruc szabadságharc kerékkötőjévé.

A következő esztendőben Mikes is elkíséri a táborba szálló fejedelmi hadvezért a felvidéki hadjáraton, egészen Trencsénig, ahol az udvari gavallérokkal együtt átesett a tűzkeresztségen, s láthatta a vereség súlyos katonai és politikai következményeit. Innen Egerbe tart a megsebesült fejedelemmel, aki Érsekújvár császári ostroma hallatára Erdély felé tesz hadmozdulatot. Hogy Mikes mellette van, arról egy 1708. október 18-án kelt levél tanúskodik. Fogarassy István, Rákóczi főpohárnoka írja Munkácsra Érckörössy György komornyiknak Nagykarolyból: „Az inasoknak süvegek nincsen; csizmát most csináltak Szakmártt nekiek, Karcsay és Mikes a mentéjeiket kérik.” November végén a súlyos országos gondok orvoslására, a sárospataki országgyűlésre menő Rákóczit elkísérő Mikes és apródtársai fülébe cseng Bezerédy Imrének „tragicus

exitussa" utáni halálos sententia: „Szánja Isten esetit, s minden igaz magyart a haza árultatásától őrizze meg. . .”

Az új év elején, csaknem kétesztendei inasi szolgálata után, Mikes elnyerte a fejedelem bizalmát; erre váll Fogarassy újabb levele, amelyet a munkácsi kastélyból írt Körössynek a várba, 1709. január 10-i keltezéssel: „Urunk ő Felsége parancsolja Kegyelemnek, hogy Monokinak, Ajtainak s Mikesnek liberiájokra való posztókat kiadja Kegyelem, hogy mentül hamarább megcsináltathassák. Már ő Felsége kegyelmességéből mind a három bójáró.” A szorgalma s hívsége jutalmát elnyerő Mikes új minőségében látta el szolgálatát ura mellett Sieniawska hercegnő farsangi vendégeskedésekor. Emlékezetes a tavaszi megrendítő hangulatú zászlóavatási ünnepség, amikor a fejedelem a Nemes Compánia „kornétáját a maga kezében vévén, s az ég felé felemelvén, mindenektől megértő szóval maga csinált imádságot elmondotta, és a Seregek Isteninek zökogva és sírással ajánlotta. Nemzetünkre kiöntött méltó haragjának engesztelését s győzelmét implorálta. . .”

Dunántúl császári megszállása, az északnyugati várak elvesztése s a pestisjárvány következtében súlyosra fordult hadihelyzetben Rákóczi seregei az ország északkeleti részébe szorultak vissza. A szabadságharc gazdasági erőforrásai kimerülésének jelei mutatkoztak az év folyamán. Elégedetlenség, hanyatlás tapasztalható a Nemesi Társaság soraiban is. A fejedelem privátus szekretáriusának kézírásában ránk maradt Rákóczi üzenete, amelyben a követelzőket hálára, a haszonkeresőket áldozatkészségre, a gyalázatosan „búcsúzni” akarókat vállalt tisztük teljesítésére; tanulásra figyelmezteti. „Ő Felsége látván, hogy azok, az kinek Isten másnonnan is jószágot s jövedelmet adván, magokat azokbul segíteni nem kívánják, inkább apjok, vagyis magok fősvénységektől viseltetvén ragozzkodnak az ő Felsége erszényéhez, s nem Társaságához, jövendőben is nem örömi, de szomorúságára rendeltetnek. . .” – ellenben, hangzik a fásult nemesifjakat jobb belátásra ösztönző üzenet másik fele – „az kinek penig az időnek mostohasága miatt. . . előmenetek kedvéért kívánták magokat ezen seregben adni, azokhoz ő Felsége érdemek szerint. . . társaihoz való szeretetit kegyelmesen megmutatni akarja”. S ha előbb a nemesi osztályönzést ostromozta, „nem kevés örömmel és tetszéssel látja, hogy a zúgolódók

és elégedetlenek és sok illetlen cselekedetekben elmerült társai között nagyobb számban tapasztaltatnak ollyak, az kik magok nemeségeket tekintvén és az ő Felsége kegyelmességét látván, szándékát előmozdítani kívánván, ő Felségét vigasztalják..." Ez utóbbiak közé tartozott Mikes is.

A téli hadjárat s tábori élet viszontagságai, a romhányi csatavesztés következményei megviselték az udvariakat; a nélkülözéssel járó rendkívüli nehézségek a fejedelem közvetlen környezetét is érintették. „Mikesnek specialiter parancsolja ő Felsége, hogy liberaposztot küldjön Kegyelmed, mert igen rongyos; akinek telik, másoknak is küldjön Kegyelmed..." – sürgeti a főpohárnok Egerből a kincstárnokot 1710. április 6-án. Fogarassy levele újabb bizonyosság, hogy Mikes Rákóczi mellett élte át a szabadságharc utolsó drámai hónapjait. A fejedelemnek ekkor is különös gondja volt rájuk. „Bizonyos lehet benne – írja egyik tábornokának –, hogy valamint in generali egész dicsőségemet és gyönyörűségemet abban tartom, hogy az ifjúságot hazám szolgálatjára nevelhessem, de in particulari is a Kegyelmed fiának is atyja lenni kívánok..." (1710. július 6.) Még inkább érvényes lehetett ez a családjától és rokonságától messze szakadt, támasz nélkül maradt immár húszesztendőse bejárójára, Mikes Kelemenre.

Amikor Rákóczi külső segítség keresése céljából 1711. február 21-én szűkebb kíséretével Lengyelországba indult, a határ előtti alsóvereckei utolsó hazai útiporció kiosztásakor Mikest is köztük találjuk. Ettől kezdve lengyel földön is szemtanúja Rákóczi szüntelen próbálkozásainak a nagy emberi megpróbáltatások téli s tavaszi hónapjaiban; még tartott a fegyverszünet, s folytak a béketárgyalások s diplomáciai manőverek; a közeli visszatérésben reménykedtek. „Erdélyből nincs több mellette, hanem az öcsém Cserei János, Cserei Farkas fia, Kálnoki Mihály, Kálnoki Tamás fia, Mikes Kelemen, Mikes Pál fia. Ha boldogulna valaha Rákóczi, kétségkívül azoknak lenne promotiója." Az erdélyi historikus kétkedő latolgatása nem vált valóra.

Rákóczi végső erőfeszítései ellenére az ország védelme összeomlóban volt, a szatmári béke után Ungvár, Huszt és Munkács is kapitulált. A lengyel király és az orosz cár segítsége kilátástalanná vált. A fejedelem már csak személyes közbelépésétől remélte a

magyarok és az erdélyi fejedelemség ügyének külföldi garanciával való előmozdítását az általános európai béke rendezésekor. Amikor a cár meghívására augusztus 29-én hirtelen elhatározással Jaroslawban hajóra szállt, még nem döntötte el, hogy porosz vagy francia földre megy-e tovább. A San folyón s a Visztulán már csak huszonnégyen hajóztak vele Torunig, köztük páter gróf Kéry Ádám, báró Perényi Farkas hoppmester, Ilosvay János fegyverhordozó-komornyik és öccse, László innyadó, Lang doktor, Dupon felcser s tolmács, Székelyhidy Mihály hadsegéd, három bejáró: Perényi László, Kisfaludy Boldizsár és Mikes Kelemen, két inas: Török Zsigmond és Szathmári Király Ádám. Torunból Rákóczi – a vallomásíró szavai szerint – „néhány leghívebb” embere kíséretében („paucis fidissimorum mihi comitatus”) tizenhárom fővel titokban indult tovább Danckába, ahová inkognitóban, Sáros grófjaként érkezett meg október elején. Mikes a „leghívebbek” között ment vele. Elsősorban rájuk vonatkoznak a *Vallomások* sorai: „Atyjuknak tartottak engem, hiszen legtöbbjük udvaromban nevelkedett föl, birtokaikat és ősi örökségüket önként elhagyták, hogy követhessenek. . .” A danckai hosszas időzést a franciaországi úti előkészületek váltották föl. 1712. november elején a titokban kibérelt Szent György nevű angol kereskedelmi hajó Gdańsk kikötőjében horgonyozva várt Rákóczi s hívei indulására: „Kísérettem mindenféle ürügyekkel már hajóra szállt, csupán én maradtam még hátra három magam mellett tartott emberemmel, várva a vitorlabontáshoz kedvező szelet. . .” Csak az utazásba „beavatottak” bizalmas kis csoportja vehetett tőle búcsút a tengerparton. A titkos elhajózás utolsó mozzanatában szereplő három „testőrző” kilétét a naplóíró Szathmári fedi föl: „November 9. Danckánál szállottunk be a hajóban négyen, a Felséges Fejedelem, Kisfaludi, Mikes Uraimékkal együtt. . .” Rákóczi ekkor harminchat éves, három embere pedig huszonegy-huszonhárom esztendőes nemesapród, közülük a legidősebb Kisfaludy 1706-ban, Mikes 1707-ben, Szathmári 1711-ben lépett szolgálatába.

A franciaországi dieppe-i 1713. január 13-i kikötés után eltelt esztendőkről jobbra csak közvetett bizonyítékok vannak Mikes Rákóczi melletti helyének alakulásáról. A roueni világias szórakozások és „profán színjátékok” ízelitöt adtak a párizsi városi

és a versailles-i királyi udvari élet légköréből. Rákóczi már a lengyel előkelők körében is apródkísérettel járt, de Párizs és Versailles körzetében, főleg Chaillot, Passy, Marly, Clagny, Chantilly, Saint-Germain, Saint-Denis, Rambouillet és Fontainebleau közötti közlekedésben a „postaséza” és hatlovas hintó az élén lovagló s mellette levő apródjával mindennapossá vált. A fényes ceremóniák, királyi fogadások és főúri estélyek, udvari prédikációk, színházlátogatások, vadászatok, vendégjárások a francia főrangú életforma megszokott tartozékaivá váltak. A Comte de Saaros álnevet használó Rákóczi mellett állandó, de kisszámú, francia köntösbe öltözött személyzet tartózkodott. Az új udvari kíváncsalmaknak és lehetőségeknek megfelelően Rákóczi gondot fordított belső embe-
reinek szellemi előrehaladására. Tanítókat tartott mellettük, a francia nyelv tanulását és könyvek olvasását kívül a francia kultúra múltbeli tárházainak és élő, látható emlékeinek megismerésére ösztönözte őket. Elment velük „a király városán kívüli szőnyegcsinálói”-hoz, a sèvres-i saint-cloud-i porcelánmanufaktúrába, megnéztek obszervatóriumot és királyi alapítványokat s gyűjteményeket; többször megtekintették a Szajna-parti „Luver nevű Királyház”-at és a „Királyi Képmű- és Faragó-Académiá”-t, más „Palotákban való képeket és státuákat és holmi rajzolásokat”-at, „Verszálly”-ban „a Felséges Király rezidenciáját”-t és a „Király Galériáját”-t, a „Király Kápolnáját”-t, a „Király Istállóját”-t, a híres „lóiskolát”-t, a „Király Kertjé”-ben a „nagy vízi Fontániákat” és „Aesopus Fabulái”-t. Jártak operaballetre és komédiákra, „várbeli scénák”-ra, de megnéztek vásári komédiásokat is, gyakran találkoztak utcai könyvárusokkal, megfordultak botanikus (fűves) kertekben, vízi zenés ünnepségeken, álarcosbálokon, katonai parádéken, vadaskertekben, rezervátumokban, a Bois de Boulogne és a Tuileries sétányain, egyszóval az udvari és városi élet „curiositásai”-nak legkülönbébb területein. A reneszánsz építészeti emlékek, a barokk és a klasszicizmus stílusaiban épült klastromok, templomok, paloták, kastélyok, kertek közt járva, szinte együtt fedezték föl a kulturális és művészi nevezetességeket. A naplóíró éppen azon a napon említi Mikes nevét, amikor Rákóczi nagypénteken, 1714 márciusában Saint-Cyrben, a Mme de Maintenon által alapított leánynevelő intézetben volt, és „az szegény Nemesembe-

rek leányainak fundált” klostromban „Jeremiás Síralmait énekszóval” meghallgatta.

A fejedelem diplomáciai reményei a francia udvarban nem váltak valóra. A rastatti béke márciusi hírei után szeptemberben a badeni „Generális-Békesség” ünnepi „celebrálására” Rákóczi is hivatalos volt Fontainebleau-ban, ahol kísérete is megjelent. A békecokmányban XIV. Lajos plenipotentáriusa megadta VI. Károly császárnak teljes címkoszorúját, beleértve a Rákóczi által magának követelt erdélyi fejedelem címét is. A bécsi udvarban nem feledkeztek meg Rákócziról és követőiről. Az 1715. év elején hozott országgyűlési végzés jóváhagyta a „Nota et Capitalis sententia”-t, előkészítve a rákócziánusok Franciaországból való kiadatását. Ez a törvény egyaránt vonatkozott Rákóczira és „országgháborító” híveire, „mivel a kitűzött határidőre nem tért vissza, sőt az iktóztató hazaárulás és felségsértés gonosz bűnében makacsul megmaradt... mint törvényes királyának és hazájának nyilvános ellensége, a haza árulója és az igaz szabadság felforgatója törvényen kívül helyezettett, ingatlan és ingó jószága pedig elkoboztatott”. Fejedelmükkel együtt Mikes és társai törvény szerint is száműzöttekké váltak. A fő- és jószágvesztésre ítélt nemeseket mindenütt „üldözni s elfogni” rendelik, velük fölségsértés büntetésének terhe alatt minden érintkezést megtiltanak.

A nyár folyamán fordulat következett be Rákóczi életvitelében. Először két-három emberével, köztük Mikessel, a kamalduliak grosbois-i bérelt „mezei házába” vonult vissza „boldog magányt” találva magának. XIV. Lajos halála után már csak régi barátai látogatására mozdult ki visszavonultságából. Az intenzív olvasás és elmélyülés hónapjai ezek Mikes számára is, a janzenista szerzőket olvasó és ágostoni önvizsgálatba merülő, új életmódra berendezkedő Rákóczi mellett. Róla is szól, amikor Grosbois-ban megsza-
porodott udvarnépével kapcsolatos gondjairól ír: „... cselédségem ugyanis nagyobb volt, mint kívántam volna, de az ifjúkoruktól hozzám nőtt és hűséges magyar nemeseket sem én nem akartam elbocsátani, sem ők nem akartak elhagyni. Mindnyájuk lelkét úgy hajlítottad, ó végtelen jószág, hogy szigorú erkölcsaik... vigasztalásomra legyenek.” Ura több százra tehető könyvtárát, amelyben a politikai, történeti, földrajzi, egzotikus, irodalmi, kegyességi, er-

kölcsi stb. témájú könyvek mellett megnőtt a spirituális janzenista jellegű művek száma, Mikesnek is módja volt használni, olvasni és rendben tartani. Rákóczit szellemi foglalatossága, „aktív” magányának sajátos inspirációja újra az írói munka felé sodorta. A Mikes szeme előtt folyó mindennapok és 1716 őszi hónapjai megértették az önvallomások írásának elkezdését, s *Vallomásai*-nak *Emlékiratok* alakjában való folytatását.

A török–osztrák–velencei háború híreivel Rákóczi növekvő diplomáciai tájékozódását Pápai Jánosnak adott bizalmas utasítása követte. Pápai és egy portai miniszter titkos franciaországi küldetése és a Porta ünnepélyes meghívólevele arra sarkallta, hogy elfogadja az Ausztriával hadban álló III. Ahmet szultán meghívását, s a törökkel kötendő szerződés és egy önálló keresztény hadsereg felállítása reményében, elhatározását az „isteni akarat” végzésének tulajdonítva, Törökországba induljon. Az a tény, hogy Mikes első törökországi irodalmi levelei között e dolgok háttérnek jó ismerőjeként szól Pápai bizalmas küldetéséről, törökországi vállalkozásuk előzményeiről és céljáról, arra vall, hogy Rákóczival együtt készült s bízott útjuk sikerében, a Törökországon át hazavezető útban. Apródtársai közül Szathmári elbúcsúzott, s kegyelmet nyerve hazatért; Kísfaludy pedig nem kíváncozott pogány földre. Az időközben katolizált Ilosvay János és Mikes maradt a régi, „rangidős” belső kíséretből. Velük kelt útra Rákóczi titokban Choisyból, miután elbúcsúzott Conti hercegnőtől, hogy Lyonig lovas kísérettel, onnan pedig a Rhône vizén hajóval a marseille-i rejtekhelyig siessen, ahol már gyülekezett mintegy negyven főnyi udvarnépe, magyarok és franciák vegyesen. Marseille kikötőjében is várakozniok kellett, akárcsak a gdański portusban, miközben haljós hírek keringtek a törökök Belgrád alatti teljes vereségéről. De arról is, hogy a spanyol hajóhad elfoglalta Szardíniát, V. Fülöp és Alberoni bíboros pedig hadat üzent a császárnak. Rákóczit már semmi sem tarthatta vissza, a török–osztrák békekötés elhalasztását vagy megakadályozását csak törökországi útjától remélhette. Mikes a hajóra szállást 1717. szeptember 15-ben jelöli meg első török földön keltezett irodalmi levelében, de Rákóczi a végleges indulás dátumára 21-et ír, mivel Toulon előtt elvi-

torlázva a hyères-i szigeteknél még horgonyt vetettek. Rákóczi és Mikes második nagy hajóúttjakor a belső inasból huszonhét éves meglett férfi lett a negyvenegy esztendőös száműzött fejedelem mellett; mindketten érezhették, amit a vallomásíró fogalmazott meg: „elindultam egész életem legveszedelemesebb útjára...”

A hazai, lengyelországi és franciaországi előzmények ismeretében természetesnek találjuk, hogy amikor Rákóczi „csekély kíséretet” vesz maga mellé, s udvara „hat meghitt emberé”-vel elmegy a nagyvezér drinápolyi fogadására, az egzotikus eseményt Mikes is bejelenti s leírja *Törökországi levelei*-ben. Már régóta a fejedelem meghitt emberei közé tartozik. Az eddig eltelt viharos évtized után Rákóczi és kamarása sajátos helyzetben talált magára a kiábrándító török valóság fölfedezése, a hazatérés reményeinek szétfoslása után. Mindez jól ismert a Mikes-levelekből s Rákóczi *Vallomásai*-nak folytatásából. 1718 folyamán a vallomásíró „a sorsomban osztozkodók”-ról ír együttérző hangon, „akiknek sem fizetést, sem ruházatot nem voltam képes adni. Minél nagyobb türelemmel viselték inségüket, annál nagyobb szeretetre és aggodalomra indítottak”. A Fényes Portának szóló latin „búcsúzó” levelét Mikes tolmácsolja: „mindazokat, akiket Isten ezen a világon gondviselésem alá bízott, ámbár szolgálatomra rendeltettek, fiaim gyanánt tartván szerettem...” (117. lev. 1735.) A levél írója és fordítója egyaránt átélte ennek emberi valóságát.

Rákóczi különösen Mikessel éreztethette atyai gondoskodását, aki hozzá hasonlóan apját sem ismerte, s félárvaként hánykódva, igazán csak az anyai szeretet melegét érezhette, de azt sem sokáig, hiszen akárcsak a gyermek Rákóczi Ferenc, Mikes is már diákkorában elválni kényszerült édesanyjától. A fejedelem az idők folyamán éppen úgy megismerhette kedves apródja életének fájó pontjait, mint ahogy udvari embere is sokat megtudott ura ifjúságának eseményeiről, későbbi magánéletéről, s elhidegült családi életének élettárs nélküli történetéről, az országát elvesztő fejedelem emberi magányosságáról. Kialakult köztük egy személyesebb jellegű „életrajzi” kapocs, amely elsősorban Mikes érzelmi világára, Rákóczi személye iránti tisztelete és bensőséges szeretete megvallásának motívumaira vet fényt.

A fejedelem végrendeletében „szeretett főkamarásom”-nak, „mon bien-aimé premier Gentilhomme de la chambre, le Sr. Mikes de Zágony”-nak nevezte. Ő pedig *Törökországi levelei*-ben „urunk”-nak, „fejedelmünk”-nek, „áitatos urunk”-nak, „bujdosó fejedelem”-nek hívja, s a negyvenöt esztendőes Mikesnél mindössze alig másfél évtizeddel idősebb, ötvenkilenc éves Rákóczi halálakor „a mi édes urunkot és atyánkot” búcsúztatja; a „szegény fejedelmet”, „szegény üdvezült urunkot”, „jó atyánkot”, „öreg urunkot” emlegeti.

A mély emberi érzelmeket tükröző megnyilatkozások háttérében fölfedezhető Rákóczi rendkívüli egyéniségének, személye vonzásának és művelt szellemének kisugárzása; s viszont a megható ragaszkodás, a mikesi „vak szeretet”-ben gyökerező önzetlen hűség a dicsőséges viharos időket követő száműzetés erkölcsi megpróbáltatásaiban. „Sokszor jut eszemben a szegény urunk jövőndölése” – idéz föl egy vallomásra készítő esetet, amikor indulattól elragadtatva megbántotta fejedelmi urát. A szótlanságba burkolózó Rákóczi hallgatását „harmadnapján már nem tűrhettem – tárulkozik föl Mikes –, bémegyek utána az íróházban, ott eleiben borulok, és könyves szemmel csókoltam kezét, és kértem bocsánatot. Erre az a ritka és nagy ember megölel, és mondja: megbocsátok, sokszor eszedben jutok én neked, ha meghalok, sokszor megemlegetsz engemet, de akkor késő lesz. Ha akkor sírva hallottam ezeket a szókat, most könyves szemmel jutnak eszemben. Bé is teljesédtek...” (1736. 121. lev.) Az érzelemmel telített történet arra vall, hogy Rákóczi és Mikes személyes érintkezése bizalmasabb, „családiasabb” volt, mint úr és alattvaló viszonya, anélkül hogy a rangbeli különbség elmosódott volna kettejük kapcsolatában, Mikes tudatában. Ám ha Rákócziról szól a levélíró, tollától idegen a barokkos címhalmozás, az „Őfelsége” „Nagyságod” fejedelmi cím, a kuruc kancellárián és udvari diáriumokban megszokott „méltóságos” és „felséges” jelzők bevett használata. Van rá példa, hogy Mikes tudatosan kérülte ezeket, mert nem érezte helyénvalónak a díszesebb, de hidegebb szóhasználatot. Éppen a Rodostóba érkezés pillanatát megörökítő 36. levél írása közben: „<... ő> a <felseg> fejedelem azonnal kiszáll a gályából...” (1720) lehetünk

tanúi Mikes tudatos tollhasználatának, törléses javításának; a „bujdosásban is bujdosó” Rákóczi partra lépésekor a helyzet hangulatához nem illett a Mikes eddigi egyszerű szóhasználatától eltérő „felségcs” változat.

MESTER ÉS TANÍTVÁNY

A Rákóczi udvarában férfivá nőtt, az író fejedelem oldalán íróvá önállósult, világot járt kamarás nemcsak atyjaként szeretett uralkodóját s urát tisztelte Rákócziban, s nem csupán megkülönböztetett főrangú fejedelmi bujdosó sorstársát látta benne. Még a fegyveres harc éveiben, akárcsak az általa jól ismert „privatus secretarius” Beniczky Gáspár, megfigyelhette udvari szolgálata közben a fejedelem gyakori „magánosan való írás körűl”-i foglalatosskodását, „szüntelen dictálásban való occupálódását”, s titkáraival végzett töméntelen levelezését. Egyes apródtársához hasonlóan Mikes diák is otthonossá válhatott a kancellárián, ahol a szakadatlanul folytatott írásos munkában alkalma nyílt a tollforgatásra s az „expediálásra” szánt iratok, levelek előkészítésére. Nap mint nap csodálhatta Rákóczi tollal való bánásmódját, törhetetlen lelkierejét, kiapadhatatlan szellemi energiáit. Sokrétű írói munkásságán kívül megismerte Rákóczi könyvek iránti szeretetét és szenvedélyes olvasói hajlamát. Később Franciaországban, a Párizs melletti Grosbois-ban tanúja volt a *Confessio*... és a *Mémoires* születésének, s Törökországban Drinápolyban és Jenikőyben önvalomásai folytatásának és befejezésének. A politikus, író és államhölcselő Rákóczit „nagy eszű ember”-nek, „igaz keresztény fejedelem”-nek tartotta, „ritka és nagy ember”-nek nevezte. Írta is, hogy a fejedelem – még inkább, mint azelőtt – az olvasásban, „csak a sok írásban tölti az időt”, s nemcsak kéziratkötegei gyarapodnak, hanem levelezése is: „A szegény urunk, amit pennájával tehet, el nem mulatja, eleget ír mindenfelé...” (1734. 101. lev.)

Úgy látszik, hogy Mikes a könyvek szeretetében és a tollforgatásban Rákóczi példás tanítványának bizonyult. Kamarásának írói becsvágyáról fejedelmi urának is tudomása lehetett, hiszen a napközben hasznos időtöltésként író, olvasó és esténként a gyertya világánál írogató Mikes fordítói érdeklődését is Rákóczi könyvtárából való könyvek ébresztették föl. A „levélírást” az ebédlőpalo-

tában folytatott mindennapos kávézás, dohányzás közben való társalgások, a látogatások, a vadászatok, a táborozások és más események közben való beszélgetések is táplálták. Bizonyos gondolatpárhuzamok fölfedezhetők a *Vallomások* befejező részében (3. könyv) és a *Törökországi levelek* kezdeti (1717. okt.–1919. dec.) évében. A levélíró maga is többször hivatkozik a Rákóczitól hallottakra: „a minap a fejdelem arról beszélgetett...” (31. lev. 1719) „mind a fejdelem, mind mi eleget nevettünk...” (44. lev. 1722) „szegény fejdelem, ha mostan élne, mit gondolna és mit csinálna, mert azt sokszor hallottam szegénytől...” (126. lev. 1737) – közvetlen vagy közvetett módon, alkalmi előadás formájában.

De amíg az író s gondolkodó Rákóczi önvallomásain, meditációs, spirituális, állambölcseleti és politikai jellegű művein dolgozott, a levélíró Mikes szépirodalmi igénnyel fogott tollat. S ha első magyarra átültetett könyvének, *Az Ifjak kalauzá*-nak francia forrását Rákóczi rodostói könyvtárából vette, később több könyvet is lefordított belőle. A moralista elbeszélések keverékére valló szépirodalommal határos műfajok, valláserkölcsi elmélkedésre és kegyességre serkentő könyvek, dialogizált épületes regényes barokk próza, janzenista szellemű evangélium- és bibliamagyarázatok, történelmi értekező, pedagógiai érdekű, kritikai szemléletű egyház-történeti munkák, társadalomkritikai megfigyelések, íme, a Rákóczi irodalmi munkásságával érintkező mikesi fordítói tematika. *A Mulatságos napok* szépprózája, novellafüzérének francia eredeti-je viszont saját könyvei közül került ki, a *Leveleskönyv* világias szerelemi témáihoz fűződő forrásművekhez hasonlóan.

Mikes irodalmi leveleiben Rákóczi alakját is megörökítette bujdosótársai életével együtt. Meglepő, hogy műfajával, egyéni stílus eszközeivel mennyire „emberközelbe” képes hozni Rákóczi fejedelmi személyét. Életteljes, érzelemtől átszőtt őszinte előadása, élményszerű jellemzése, írói ábrázolása oly hiteles, hogy közvetlenebb, oldottabb, bensőségesebb emberi kapocs létezése nélkül írói teljesítménye szinte elképzelhetetlen lett volna korabeli szépprózáinkban. Az objektív körülményekkel párosult szubjektív okok együttesen befolyásolták Mikes Rákócziról alkotott művészi irodalmi képének megrajzolását.

Mindennek alapján állítható, hogy a Rákóczi- és Mikes-hagyó-

mányban egymáshoz oly közel került, egykor két igen különböző társadalmi rangú s helyzetű személyiség között együttes életútjukon olyan udvari, emberi, mester és tanítvány jellegű kötelékek jöttek létre, amelyek különböző életfázisokban, s később együttesen is, de eltérő intenzitással hatottak kapcsolatuk tartalmára. A régebbi szétszórt s az újabb kutatások által felszínre hozott megbízható korabeli írásos emlékek, kancelláriai kéziratok töredékek tanúsítják, hogy a személyes belső szolgálatra rendelt erdélyi nemességfiút Rákóczi a szabadságharc ideje alatt megkedvelte, s általa nevelt, szeme előtt felnőtt törekvő udvari nemesét annyira bizalmába fogadta, hogy a hadiszerencse lehanyatlásakor lengyel földre közvetlen kíséretében vitte magával. A fejedelem a lengyelországi emigrációban sem bocsátotta el maga mellől Mikeszt, aki ekkor a „néhány leghívebb” közé tartozott. A lehetőség Mikes számára is nyitva állt a Lengyelországból való – s később annyira óhajtott – hazatérésre, de úgy látszik, Rákóczi nem küldte, ő pedig ragaszkodott urához. Később megható őszinteséggel írja: „énnekem soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet...” (145. lev.). A Franciaországba hajózó Rákóczi már egyik legmeghittőbb bizalmas belső embereként tartotta oldala mellett. S hogy Mikes végig megmaradt a bujdosásra jutott, de töretlen hitű fejedelem bizalmában s személyének vonzáskörében, arról a leghitelesebb dokumentumok, a Mikes-levelek és Rákóczi megnyilatkozásai tanúskodnak.

A hazai udvari és a rodostói irodalmi hagyomány szemszögéből igen lényeges mozzanat, hogy Mikes Rákóczi egyes korábbi írásait, kiáltványait, imádságait, több beszédét, vitáiratait ismerte és későbbi, elsősorban a több másolatban elkészült *Mémoires* kéziratát bizonyára még az emlékiró életében olvashatta, másokat pedig – a végrendelkező kívánságára Mikes közreműködésével Grosbois-ba küldött latin és francia nyelvű kéziratok munkákat –, köztük a *Confessio*-t is, közvetlenül Rákóczi halála utáni hetekben módjában állott elolvasni. Elsőnek tekinthette át az író Rákóczi összegyűlt kéziratkötegeit. A *Törökországi levelek* írója nemcsak közeli tanúja volt ura írói működésének, hanem Rákóczi „íróháza”-nak őrzője, irodalmi hagyatékának első gondozója is.

Mikes a fejedelem neveltjeként, Rákóczi évtizedes írói munkásságáról is tudva, indult el szépírói pályáján, példát s ösztönzést merítve az irodalmi alkotó munkához.

A MIKES-LEVELEK MŰFAJI ÚJDONSÁGA

Mikes a rövidnek vélt törökországi tartózkodás megörökítésére, török földre érkezése után fogott tollat. A *Törökországi levelek* írója huszonhét éves volt irodalmi leveleinek, képzelt levelezésének elkezdésekor. Hogy korábban írt-e, nem tudható. A húszas évekből való egyik fordításának jól folyó s gyakorlott tollú kézírása a tollat sokat forgató ember kézvonásaira vall. Mikes azoknak a nemes ifjaknak kiválasztott társaságához tartozott, akiket Rákóczi nevelt udvarában, hogy országépítő munkájában támaszai legyenek. Bizonyos, hogy a fejedelem apródja már a kuruc szabadságharc éveiben járatos volt az udvari kancellárián, és több apródtársához hasonlóan, szükség esetén, ő is részt vett a kifogyhatatlan írásos munkában.

A korabeli levélírás tudományát és elméletét a retorikából a kolozsvári kollégiumban, a gyakorlati levélírás mesterségét Rákóczi udvarában sajátította el. Mint belső udvari nemes, jól tudhatta, hogy a fejedelem környezetében többen, Ráday Pál, Pápai János és mások is írtak úgynevezett leveles diáriumot, amely a korabeli rendszeres levelezés alapja volt. Beniczky Gáspár udvari diáriumot vezetett Rákóczi napjairól (1707–1710); Mikes apródtársa, Szathmári Király Ádám is követte naplókönyvében Rákóczi életét attól a naptól kezdve, hogy lengyel földre léptek, egészen a franciaországi évek (1711–1717) utolsó hónapjaiig. A kor udvari szokását és nemesi tudatát tekintve, Rákóczi személye, élete méltó volt az udvariak szemében arra, hogy a fejedelem napjait megörökítsék. Ezáltal személyük is, szolgálatuk is jobban előtérbe került. Mivel Szathmári 1717-ben elvált Rákóczitól, s hazatért francia földről, úgy látszik, Mikes vállalkozott arra, hogy megörökítse a Törökországba való megérkezés pillanatát és azokat a napokat, amelyeket hazájába történő visszatérése előtt ebben az egzotikus országban töltenek.

A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK KELETKEZÉSE ÉS MŰFAJA

Első leveleinek írásakor az ifjú Mikes aligha gondolhatott arra, hogy a „levélírást” élete végéig kell Törökországban, bujdosásban folytatnia. 1717 októberében még a közeli hazatérés vágya fűtötte, a hadakozás reménye töltötte el. Erre nemcsak az általa ismert előzmények, hanem Rákóczi végső elhatározása is ösztönözte, aki mindent föltett a törökországi vállalkozásra. Gallipoliból eljutottak Drinápolyig, s 1718 nyarán már érkezett a visszavonulás ideje. Mikes harci kedve már ekkor lelohadt: Rákóczi után ő is fölismerete a törökországi vállalkozás kudarcát. A kezdetben oly élénk kedélye, a török világ fonákjába kapó humora évek múltán lecsillapul. Céltalan vándorlásuk, Büjükdere–Jeniköy–Beykos s végül Rodostóban való letelepítésük fokozatosan kialakítja benne a bujdosás tudatát, ami megkülönböztethető lelki tartalommal jelenik meg egyre szaporodó leveleiben.

A levélíró személyes hangja, az „aktuális líra” megőrizte Mikes kedélyvilágának természetességét. A bujdosók reményeinek leherjedését a levelekben erős érzelmi kitörések, hullámszövegek kísérik, miközben Mikes írja, folytatja leveleskönyvvé növekvő képzelte, játékos levelezését. A honvágy, anyja levele, házasságának tovatűnő reménye, szegénységének nyomasztó érzése s egyre inkább a gondviselésre hagyatkozó hite gyönyörű lírai sorokat fakaszt tollából. Hol nagy kedvvel, máskor kedvetlenül játszott a kiszámíthatatlanul hosszú nyúló levelező szerepét. S ha folytatta, az idő múlását siettetve, önszórakoztató módon, magát biztatva, mulattatva, fokozódó irodalmi igénnyel tette, beleélve magát az újszerű kísérletbe, az „édes néné”-vel való levelezésbe. Írói öntudata fiatalos becsvágyából és sok esztendő írói gyakorlatából nő ki, alakul, rétegződik; írói tudata éppen ezért fejlődő, változó, nem homogén.

Leveleit kezdetben egy nagyobb szabású „művi” elképzelés tudata nélkül kezdte írni, és csak későbbi, másodlagos írói élményként jelentkezett a „levelezés” növekvő együttese, a levelek összefüggése alkotta folytonosság. Másodlagos, de nem jelentéktelen élményként. Valódi leveleket utánzó, képzelte levelekről lévén szó, a gazdag magyar és francia levélírói hagyomány ismerete, az író rendkívüli találékonysága és nyelvi, stílusbeli fordulatossága egy

ideig biztosította korai leveleinek életszerűségét. De a bujdosói életkörülmények kedvezőtlen alakulása folytán be kellett következnie az élmények elszegényedésével járó tartalmi változásnak. A spontán és természetes hangú, képzelet szülte leveleket, a familiáris levélhangot fokozatosan fölváltotta egy tudatosabb levél-szerkesztő módszer. Ha nem volt már mit írnia, olvasmányainak részleteit szötte ezekbe a levelekbe. A levélíró most már leveles-könyvvé vált munkájának, irodalmi levelezésének fönntartására törekedett. De ennek a folyamatnak is vannak hullámvölgyei. Amikor beletemetkezett fordításaiba, „nénje” leveleiről néha évekig is megfeledkezett. A *Leveleskönyv*-ét írogató Mikes tudatába belejátszott hasonlíthatatlanul nagyobb arányú fordítói munkásságának írói, szerkesztői tapasztalata; de irodalmi tudatának fejlődése a megkezdett műfajon az egyedi levélformákon belül figyelhető meg legjobban.

Az író bizonyos időközökben átnézte, javítgatta, lemásolta, összeírta leveles diáriuma alapján, a keltezéssel többnyire egyidejűleg folyamatosan készült leveleit, mint a költő a verseit. Hogy erre hányszor és mikor került sor, ma még nem állapítható meg. A másolásokkal összefüggő stílusigazítás, stilisztikai értékű javítás és a nagyszámú másolási hibának minősíthető íráshiba természetes velejárója volt az elkészült levelek összeírásának. A tizenegyféle papírkonc nyolc különböző vízjegye arra enged következtetni, hogy Mikes e szerzői kéziratot – több kéziratához viszonyítva – nem öntötte szerzői tisztázatba.

Az 1717 októberében megkezdett „levelezés” 1758 decemberéig tartott. Az első hónapokban különösen sokat, később egyre kevesebb fiktív levelet írt. 1721–22-ben már csak három-négyet. Majd egy időre újra belelendül, de 1730 körül ismét hanyatlik levélírói kedve. A Rákóczi halála körüli hónapokban termékenyebbé válik; elboruló kedélye, sorsának kilátástalansága szomorú tónusú levelek írására készíti. 1737-ben a Rodostóból való távozás még egyszer fölkelte levélíró szenvedélyét. Rákóczi József „hadjárata” alatt (1738–1739) a *Leveleskönyv* alkalomszerű útlevelek gyűjteményévé válik, mondhatnánk azt is, ez Mikes másodszori mély lélegzetvétele a kötetlen levélíráshoz. A belső viszálytól terhessé vált, reménytelen rodostói élet után a Konstantinápoly–Dri-

nápoly–Csernavoda–Ruszcsub–Vidin–Nikápoly–Bukarest–Jászvásár–Focşani–Bukarest–Rodostó útvonal, Erdély közelsége, hangulati-lélektani szempontból nagy hatással volt rá. Tizenöt levelet írt 1738-ban, a megelőző évek folyton csökkenő terméséhez mérve igen sokat. Ezt a számot csak 1718-ban érte el, de sohasem szárnyalta túl. A kudarcra ítélt hadjárat és a Rodostóba való visszatérés után nem sokáig futja mondanivalója „nénje” számára. 1741 után, a hazatérés iránti kegyelmi kérvénye elutasítását követően alig írt valamit; a *Leveleskönyv* csak nagy hézagokkal folytatódott:

166. levél Rodostó 1742. 29 aprilis

167. levél Rodostó 1742. 25 junj

168. levél Rodostó 1743. 15 8bris

169. levél Rodostó 1746. 15 augusti

170. levél Rodostó 1747. 15 7bris

171. levél Rodostó 1748. 13 aprilis

Látható a *Leveleskönyv* folytonosságának fönntartására irányuló törekvése. Folytatta így vagy amúgy, mert fiktív levelezésének megindulásától kezdve magában hordta a folytonosság irodalmi igényét és a személyes krónika jellegét. Erre a részre különösen jellemző a levélnek, mint műfaji egységnek elszegényedése egy szárazabb, érdektelenebb krónikaszerű keretben; ez pedig a műfaji eszközök mesterkétebb használatával járt együtt. Az utána következő években Mikes maga is jelezte, hogy levélírása elút eddigi módszerétől. Nem is csoda, mert *Leveleskönyv*-én belül levélformába öltöztetett egy általa lefordított kisebb könyvet. Az ötvenes évek után mutatkozik ugyan némi váltakozás, de igazi szép mikesi levéllel már csak ritkán találkozunk.

A hiteles keltezéssel ellátott, alkalmyszerűen írt levelekből álló *Leveleskönyv*-ben hiába keresnénk „művi” kompozíciós erényeket. A levelek számának eloszlása, tartalmi tarkasága, az éves szünetek aránytalansága, „szerkezete” semmiféle tervszerű elrendeződést nem mutat. Az első, mintegy ötven levélben (1717–1723) szövegszerűen kimutatható irodalmi betéteknek, forrásoknak jóformán nincs nyomuk. Az élménypótló betétanyag fokozatosan szüremkedik be az első átmeneti megrekedés után, körülbelül 1723-tól kezdődően. A levélműfaj is elbírja a formai árnyalatokat, Mikes műveltsége és olvasottsága pedig megfelelően bizonyul az iro-

dalmi levelek táplálására. A forrásanyag elhelyezkedése a Mikes-levelck folyamatos keletkezése mellett szól. Az a nagy mennyiségű és sokrétű forrásanyag, amely eleinte mértékletesen keveredik egy levélen belül az élménylevél típusával, hovatovább elárasztja a *Leveleskönyv*-et. De 1727–1730 tájban már úgy látszik, hogy Mikes ráunt az ilyen forrásokkal agyonzsúfolt levelek szerkesztésére. Később, a Rákóczi halála körüli években, s említett útlevelei között aligha akadunk élménypótló olvasmánybetétekre. Viszont az átmeneti (1741–1747) visszaesés után, a negyvenes években kibontakozó nagyarányú fordítói tevékenység vége felé, a *Leveleskönyv*-ben viszonylag kiegyensúlyozottabb – de az eddigitől eltérő – szakasz következik, 1748-tól 1754-ig bezárólag. A 172-től 192-ig terjedő levelekben a törökországi művelődéstörténet összefüggő forrásanyaga helyezkedik el, amelynek alapanyagául egy önálló francia műből fordított szöveg szolgált. Ezt használta föl *Leveleskönyv*-ének föltámasztására. A hat évet átfogó, húsz levélből álló tematikai egységet meglepő magyarázattal vezeti be: „Kedves néném, látom, hogy már elfáradtál a leveleimben csak esőről, hidegről, melegeiről olvasni; hanem azt kívánod, hogy írjak valamit is a török udvarról... E' mind jó és hasznos, de ilyen formában nem levelet, hanem könyvet kellene írnom. Látom én azt, hogy az asszonyok is megokosodnak idővel; tegyük oda még a férfiakot is, azoknak is szükségük vagyon arra, hogy az idő legyen mesterek. Azelőtt csak a mulatságról gondolkodtunk, most pedig azt akarjuk tudni, hogy mi szokás vagyon a birodalomba. Micsoda változás ez? Kedves néném, ebben is kell engedelmeskednem...” (172. lev.)

A személyes mondanivaló itt jóformán teljesen elvész. Igaz, a levélforma ekkor is kötetlenné teszi előadását, hangja mégis messze elmarad a korábbi élménylevelek tónusától. Ezt a különbséget jól szemlélteti, hogy míg a *Leveleskönyv* kezdő (kb. 1717–1720) időszakában, alig három és fél év alatt harminckilenc levelet írt forrásbetét fölhasználása nélkül, addig az 1748–1754 közötti években megírt húsz levélnek törzsanyaga fordítás. A 192. levél után 1755-ben három, 1756-ban két levelet írt, amikor a megszokott mederbe terelődik a levélírás.

Az 1757-ik esztendő minden vonatkozásban inkább élénkület

mutat, mintsem a befejezésnek vagy abbahagyásnak az 1742–1748-ik években lappangó érzetét. Szervesen következnek ezek a levelek az 1754–56-ik esztendőök azonos tónusú levelei után. A törökországi szokások leírásának befejezése után, az önálló gondolatoknak helyet és formát teremtő levélírói élmény erősebben sarkallta Mikest. Utoljára 1739-ben írt annyi levelet egy évben, mint most. Az írással együtt mintegy újra belekerült a levelekből kitalapítható rodostói élet lanyha sodrába.

206. levele 1757. december 29-én, egy hónappal a megelőző után kelt. A hónap elején egymást követően ketten is meghaltak, Tóth András régi kúruc tiszt és gr. Csáky Mihály generális. A megrendítő napok után váratlanul tört fel Mikes régen hallott személyes hangja; kitárult a sorsukkal s a gondviseléssel elszámoló ősz bujdosó rezignált érzelmvilága. A hetvenedik éve felé közeledő levélíró megindultan elmélkedik nyolcvanegy éves bujdosótársa haláláról: „Utolsó generálisa volt Rákóczi Ferencnek. Mi már csak ketten maradtunk Zai úrfival, mi vagyunk a legutolsók, mert legutoljára hagyott minket az Úristen, mire, meddig, ő tudja. Elég a' hogy adjunk hálákat néki, hogy megadta ezt az esztendőt eltöltenünk. . . . Én is szívesen kívánom kedves nénémnek az új esztendőt egészségben elérni. Amen.” A hálaadó fohással záródó reflexiók, a pislákoló remény halvány sugarai a hosszú bujdosás múltba tekintő útjára vetődnek, s megnyugvássá érlelődnek. Már ott bujkál sorai közt a legutolsók közül is utolsónak maradó bujdosó imaszerű zárószóig elvivő lírai hangja. Ha Mikes nem írt volna többet *Leveleskönyv*-éhez, a régi „műelemzők” joggal tartották volna ezt a levelét a „mű” tervszerűnek vélt mesteri lezárásának.

De Mikes egyéves hallgatását egy még szomorúbb haláleset eseményei szakították meg: október 22-én elhunyt Zay úrfi. Hogyne támasztott volna még nagyobb lelki megrendülést az utolsó régi bujdosótárs halála, hiszen most már valóban utolsónak maradt a legutolsók közül is. 207. levele 1758. december 20-án kelt. Az egész levél érzelmi sodra, lírai hangulata rokon a megelőzőnek ama részével, amelyben a halálról elmélkedik, s visszatekint a megtett életútra: „akik ebben az országba az öreg Rákóczival jöttünk, azok közül csak én maradtam. . . . Micsodás a világ! Mennyi változáson

mentem már által... Mit rendel az Úr ezután felőlem? az ő kezében vagyok...” A levél, az előbbivel együtt, elérzékenyült líraiságával, rezignált s mégis természetcs hangjával tűnik ki az utolsó évtized levelei közül. Már csak a „kedves néne” maradt vele bujdosásában: „Az első levelemet, amidőn nénémnek írtam, huszonhét esztendő voltam, eztet pedig hatvankilencedikbe írom...” S újra előtör az imádságos tónus, az isteni rendelésbe beletörődött ember ámenos sóhaja.

S mi történt az ezt követő hónapokban és években, miért nem követi a *Leveleskönyv* Mikes életét tovább, a levélíró haláláig? Egy váratlan fordulat irodalmi következményével kell számolnunk. Itt kapcsolódnak az író misszilis levelei a *Törökországi levelek*-hez.

MISSZILIS LEVELEK

1758. december 20-a és 1759. január 5-e között Mikes engedélyt kapott a konstantinápolyi osztrák követől, hogy háromszéki rokonainak írhasson. Úgy látszik, hogy a követől kapott értesülés után újra a fővárosba ment, s ott nyomban megírta Mikes István-nak és Huszár Józsefnek Constancinápoly 5 jan. 1759. keletű két levelét. Sietség és egymásutániség nyomairól árulkodnak a két levél egyező, gondolatilag rokon sorai. Később az Erdélyből kapott levelekre írott hosszú válaszai szintén arról a frissességről tanúskodnak, melynek jegyében e misszilisok fogantak. Az erdélyi élet szele csapott be a rodostói magányba, és fölélesztette az „utolsó bujdosó” életkedvét: „azt elmondhatom, hogy Istennek hálá, csendességben töltöttem napjaimat, *hanem amiótától fogvást a kedves öcsémuramnak kedves levelét vettem, azótától fogvást az atyafiságos szeretet bennem a természetet mintegy felébresztette, és bujdosásomat súlyosabbá tette. És szüntelen szívem, kedvem, minden gondolatom csak Abafáján vagyon, az oda való utozásom gyönyörűségemre és mulatságomra vált, és amely utozást napjában gyakorta viszem véghez igen kevés költséggel, és fáradsággal.*” (1760)

A „minden gondolatá”-val szülőföldje felé forduló Mikesre föl-
szabadító hatással volt a nem remélt lehetőség. Fölmerültek benne háromszéki, kolozsvári ifjúságának emlékei; összegeződtek emlékezetében azok a hírek, értesülések, amelyeket évtizedek óta any-

járól, féltestvéréről, a Mikes famíliáról, atyafiságáról kapott. Szinte váratlanul ér bennünket, hogy az egyetlen „néne” alakját *Leveleskönyv*-ében ápoló Mikes mennyi otthoni hírt, ismerőst, arcot, vidéket, emléket őrzött, tartogatott évtizedeken keresztül emlékeztének tárházában. *Leveleskönyv*-ében elhallgatta, hogy tudott anyja, Torma Éva és gróf Mikes Mihályné haláláról, Mikes Ferenc házasságáról, hogy 1740 táján hírt hallott Huszár Józsefről stb. Ezt a lelke mélyén élő hazai világot pótolta vagy inkább közelében tartotta az „édes néne”-vel váltott fiktív levelezése.

Most azonban az élő erdélyi atyafiság jelentkezése önkéntelenül kiszorította a sokáig őrzött „néne” képzetkörét. Az évtizedek óta nehezen életben tartott megfakult „néne” helyett a valóságos húgok-nénék kedves alakjaihoz szólnak a *Leveleskönyv* legszebb darabjaihoz hasonló természetességgel csengő sorok: „A kedves húgomtól azt írja ked, hogy az hajdoni képemhez hasonlít, ki ne szeretné a magához hasonlóját, de tízszer beszélek napjába azolta a kedves húgommal, akit az Isten tartsa meg és kedvében éltesse.” (1760) A „néne”-től megvont szeretetét Kriska húgára halmozza: „Köszöntse öcsémuram, a drága Kriska kedves húgomat, akit a lelkemben hordozok” (1761). S vajon mi az a fontos mondanivaló, ami tízoldalas levelének postscriptumába kerül: „P. S. Kedves öcsémuram, e’ volt az első, talám utolsó is lesz ez a kérésem, hogy küldjön ked kalendáriumot, és jegyezze fel ked a kedves Kriska húgom innepét, mert semmiféle kalendáriumban nem találok Kriskát.” (1760)

Egy gyermekkorából bevésődött, ifjan maradt igazi néne arca is rámosolygott Abafájáról: „nemcsak mulatságomra, hanem gyönyörűséggel tudtam meg úri atyánkfiaiának ott lakásokat, mert az én időmbe a szomszédságot Haller István bírta, de a *nénénk Torma Borbála után, akire én jól emlékszem, és aki felől azt mondotta az anyánk, hogy soha nem látott nálánál szebb sírót (az asszonyok mindenre vigyáznak).*” (1760) Hová is tette volna képzelt „nénjét” a hirtelen föl-támadt valódi rokonságban? Hogyan is futotta volna erejéből, és mi ösztönözhetette volna még fiktív leveleinek folytatására? Fiatalon, játékosan elkezdett szerepéből már régen kiesett. A szerepjátékozás idővel terhessé is vált, a mesterkéeltség nyomai is előtűnedeztek, mint vénülő arcán a ráncok.

Annál nagyobb kedvvel vetette bele magát a régen áhított valódi levélírás igazi gyönyörűségébe: „Öcsémuram, nem levelet, hanem könyvet írtam kednek, azt nem tudom, mint olvassák, de azt tudom, hogy gyönyörűséggel írtam. Nem is lehet azt csudálni, ha annyi sok esztendőig való halogatás után a levél hosszú. A megtartóztatott vizet ha megbocsátják, nagyobb sebességgel foly.” (1760) Mikes teljes levélírói fegyverzetével, művészi levélstíljével, fesztelen, kiművelt nyelvezetével tért át az évtizedeken keresztül utánzott misszilis levél írására. Nem zárta le előre kiterelve fiktív leveleinek sorát, csak folytatásuk szakadt meg, mert levélíró kedve egy megújult, realisabb levélírói magatartásban öltött formát, kapott új kifejezést és életfunkciót.

Fiktív leveleinek alapanyagát általában azok megírásával egykorú élmények alkották, s a betét jellegű részletek fölhasználását is többnyire ezek határozták meg. Amikor fiktív levelezőtársát valódival cserélte föl, éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk. A bujdosás állapotának jellegzetes ismérveit kivéve, a jelen szinte kívül reked, és a múlt, a szülőföldhöz fűződő gyermekkor, a Rákóczi udvarában töltött ifjúkori évek távoli emlékei, valamint törökországi életének korábbi epizódjai, a *Leveleskönyv*-ből ismert tapasztalati anyag jut döntő súlyra. A „nénjének” egykor állandóan új híreket író, minden valamire való eseményen kapva kapó Mikest már nem lehetett kizökkenteni lebilincselő valódi szerepéből. Nem írt az 1760. évi rodostói hajószerencsétlenségről s más hírekről sem. A dolgok részletein megakadó szeme önmaga felé fordult. Amúgy is zárt világának köre még jobban bezárult, közben pedig egy eddig alig ismert forrásterületet fedett föl.

A MIKESI LEVÉL FIKTÍV ÉS MISSZILIS VÁLTOZATA

A magatartásbeli változás azonban mit sem változtatott a levelek irodalmi jellegén. A *Leveleskönyv*-vel kapcsolatban fölvehető írói szándékot hiánytalanul képviselik a misszilisek is. Az ezek írásakor alkalmazott módszere ugyanis semmiben sem tér el a fiktív levelek írásának gyakorlatától.

Erre vallanak mindenekelőtt a levélírás mikéntjére vonatkozó megjegyzései (1760, 1761), melyek a *Leveleskönyv*-ből sem hiányzanak. Hasonlóak a levél írására, olvasására vagy megkapására

utaló lelkendező fordulatai: „levelét csak a szíveknek vizsgálója tudhatja mely szívesen vettem, annál is inkább, hogy igen későre vettem, és csaknem esztendőre, amely irtóztató idő a válaszvárásnak...” (1761). Ezek a *Leveleskönyv* kezdeti időszakában annyira élvezett, később elkoptatott játékos fordulatok missziliseiben szülnének újjá.

Mintha csak a korábban „nénjé”-nek írt levelek egyikét-másikat olvasnánk, amelyekből mozaikszerűen össze lehetne rakni a missziliseknek a gazdálkodásra, az ökonómiára, kertek, szőlők, borok, lovak, a város, a szokások leírására kiterjedő részleteit. Fölidézi a *Leveleskönyv*-ben kétszer is (15, 189. lev.) említett egzotikus francia mondást: „itt vagyon a lovak paradicsomja és az asszonyok pokla” (1761). Nem hiányzik az elhintett kenyérnek, a török fatalista istenhít meséjének rögtönzött előadása sem, amelyet annyiszor emlegetett „nénjé”-nek, sőt megtoldja a teremtéshez sárt vivő angyal legendájával (1760, 1761). S mindezt ismert elbeszlő fordulattal vezeti be: „lehetetlen, hogy meg ne írjam eziránt a török tartást...” Amikor belemelegsik a társalkodásba, könnyedén formálódnak a *Leveleskönyv*-ből jól ismert csattanós alkalmilag asszociált történetei. Fordításainak életszemléletéhez simuló gondolatai missziliseiben is feltűnnek: „de a keresztet nem válogatni, hanem hordozni kell” (1761). Évtizedek alatt lerakódott emlékeiből szedi össze a misszilisek írásához levélnyersanyagát. Még a húszas évekből való verses városleírását is átdolgozza, s úgy küldi haza utolsó misszilisével. Újra, de már szabadon fogalmazva adja elő a *Leveleskönyv*-ben (190. lev.) leírt török böjti időszak, a ramazán s Mohamed böjttrendelésének részleteit, beiktatva egy új dervistörténetet is. Mohamed és Krisztus társalkodását ugyanolyan elevenen dialogizálva mondja el, talán még gördülékenyebben, mint irodalmi levelében. A dervisek jellemzésekor sem marad el a mikesi csattanó: „Ezeket mind szenteknek tartják... az egyik szerzet istentelenebb és csalárdabb a másikánál, mindenik csak kötélre való” (1761).

A misszilisek írása közben kéznél van a *Leveleskönyv* kézírata! Kezében van, de nem ír hozzá! Nem érzi már fontosnak, mert mindent elmondhat a misszilisekben is. Nem a „művet”, hanem a levelet érzi ő sajátjának, azt pedig haláláig írja, folytatja.

A *Leveleskönyv* és a misszilisek között tárgyi, írói-módszerbeli rokonság van. Műfaji vonatkozásban érdekes kölcsönösségnek lehetünk tanúi: fiktív leveleiből álló *Leveleskönyv*-e az irodalmi szintű misszilis levélforma élethűnek induló, mesteri utánzatainak gyűjteménye – misszilis levelei viszont a *Leveleskönyv* évtizedes írása folyamán kialakult levélírói gyakorlat ismerős jegyeit viselik magukon. Mikes fiktív és misszilis levelei azonos irodalmi műfaj változatai, egymásba játszó árnyalatai.

Misszilis írásai tárgy, stílus, műforma tekintetében szervesen illeszkednek az abbamaradt *Leveleskönyv*-höz. Ennek utolsó részével nemcsak időben egykorúak, hanem művészi jelleg szempontjából is egymásba fűződnek. Mikes irodalmi gonddal írta s váltogatta össze a misszilis leveleibe szántakat, volt már gyakorlata benne. Az új kedvező föltételek levélírói tevékenységének folytatását, újabb, egyben befejező szakaszát teremttették meg.

Irodalmi munkásságának utolsó nyomai is levelek, családi misszilisek. Miközben türelmetlenül várta 1761. március 19-én kelt csaknem húszoldalas levelére az atyafiak válaszát, október 2-án, hetvenegy éves korában pestisben meghalt. A régi magyar széppróza legjelesebb alakja – *Leveleskönyv*-e végére is oda illő – utolsó misszilisének záró akkordjában sem tagadta meg magát: „Úgy tetszik, hogy a hosszú epistolának egyszer csak véginek kell lenni, és arra vigyázni, hogy unadalmas ne legyen. Noha bizony nehéz, mikor elvégezem, mert úgy tetszik, hogy mindenik levél nekem az utolsó levelem...” (1761)

AZ „ÉDES NENE” KÉPZELT ALAKJA AZ IRODALMI LEVELEZÉSBEN

Amikor Mikes az átmenetinek hitt törökországi tartózkodás megörökítésére „levélírásba” kezdett, a kitűnő írói ötlet megvalósításához képzeletbeli levelezőtársat keresett. Mivel hazájából száműzve tilos volt az otthoniakkal leveleznie, egy Erdélybe képzelt hölgy személyvel való levélváltásnak nem lett volna realitása. A „levelezéshez”, „válaszkapáshoz” és a gyakori „levélíráshoz” egy közeli „levelezőre” volt szüksége. Konstantinápoly, amelynek neve egzotikum számba ment a Párizsból érkezőnek, kapóra jött, s egy

oda képzelt kedves nőrokon személyében Mikes megteremtette az irodalmi kifejezés keretét. Egy bizonyos „édes néné”-vel „levelez”, akinek ő a „legkedvesebb és drágább atyjafia” (41. lev.).

A Gróff P. E. költötte is életszerű, vonzó alakja a szeretetre méltó „édes néné” képében talán egy ifjúkori kedves női arcból, névből, emlékből is megörzött valamit. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen életrevaló nénearc irodalmi motívummá váljék, Mikes olvasmányélménye döntő mértékben hozzájárulhatott.

A képzelt levelezés lélektani szituációját Mikes egy feltűnő motívummal tette irodalmilag vonzóvá és érdekessé.

„Levelczőtársa”, a saját életkorához közel képzelt fiatal női alak olyan kétarcú nőrokon, akinél a hazája, szülőföldje után sóvárgó Mikes atyafias szeretetet, lelki közelséget és otthoni hangulatot találhatott. Máskor elárasztotta udvarló szeretetével, galantériájával, elhalmozta öleléseivel, színlelt érzelmeivel, s gyakran szóragoztatta szerelmi történetekkel és pajzán históriákkal. Ennek a játékos szerepjátszásnak enyhe pikantériáját a fiatal levélíró néha szándékosan részletezi: „A kéd méznél édesebb levelét igen kedvesen vettem. Édes néném, ha valamely idegen olvasná a kéd levelét, nem hinné el, hogy atyafiak vagyunk, azt gondolná, hogy *még több vagyon az atyafiságnál közöttünk*, mert rendszerint az atyafiak levele hidegebb téntával vagyon írva. Hogy pediglen mi egymást szeretjük, arra mind az atyafiság, mind a hajlandóság kötelez minket, de még többet mondok,

mert kevésbé kédet, ha inkább szeretném,
nénémséget néha el is felejténém.

De azt valljuk meg, édes néném, hogy mi jók vagyunk azért, hogy úgy szeretjük egymást. . . ” (70. lev.). Ez a visszatérő motívum jellemzi Mikes játékos levelező helyzetét, táplálja sokáig levélírói fantáziáját, meghatározza leveleinek csevegő, évődő, gáláns, választékos stílusát és a képzelt kapcsolatot élőnek feltüntetni akaró szerepjátszást.

Anélkül hogy ezúttal részletesebb fejtegetésekbe bocsátkoznánk, úgy véljük, hogy a Mikes-levelezés irodalmi szituációját, a *Törökországi levelek* alaphangját megszabó irodalmi motívumot el-

hamarkodottság volna a véletlennek vagy kizárólag Mikes saját invenciójának tulajdonítanunk. Hasonló irodalmi motívumot eddig csak a francia irodalomban sikerült fölfedeznünk. A francia levélirodalomban egyetlen olyan misszilislevél-gyűjtemény ismeretes, amelynek alapmotívuma feltűnően emlékeztet a Mikes-levelekére: Roger de Rabutin, Comte de Bussy és Marie de Rabutin Chantal, Marquise de Sévigné több száz darabból álló valódi levelezése. A szeretett nőrokon alakját Bussy grófja unokahúgához írt leveleiben nagy stílusfantáziával a szeretett kedves képévé formálja, nem titkolva, hogy többet érez a rokoni érzelemnél a *chère cousine „qui a plus l'air de Maîtresse que de Cousine”* iránt. E motívum mellett a két teljesen különböző célú levelezés között fel-tűnő stílusrokonság tapasztalható.

Van egy olyan irodalmi átvétel a Mikes-levelekben, amelynek forrása eddig csak Bussy Rabutin levelezésében mutatható ki; íme, a levélíró javításait tükröző részlet:

„Tudom, hogy sokféle és csudálatos erejét hallotta kéd a mennykőnek, de talám csudálatosabbat nem hallott kéd, mint amelyet én olvastam, mikor eszemben jut, mindenkor nevetnem kell, nevesse kéd is. Rómában egy francia követ, amikor egyszer nagy mennydörgések voltak, asztalnál lévén a feleségivel, és az ablakok hogy nyitva voltak, a mennykő (végig) általmegyén a házban, (és kim) ki ki megijed, de semmi kárt nem tett. Amikor pedig általment a házban, a követné melegséget érzett, (nem) találja ki kéd, hol? És minthogy asztalnál volt, nem lehetett a szoknya alá tenni a kezét, de asztal után maga is elfokad nevetve rajta, (hogy) amidőn észreveszi, hogy a mennykő (úgy el) megperselte. (mintha megborotváltak volna) Gondold el, édes néném, hol kereskedett, és (kne)ki ne nevetné eztet. (a török asszonyokon nem történhetik ilyen dolog)”. (58. lev. – 1724.)

Mikes kiszínezte a történetet, de kéziratának törlései arra vallanak, hogy közben enyhíteni akarta az anekdota csípősségét. Az olvasmányemlékben a levélíró képzelete előtt maga a jelenet öltött testet, a francia levélírónak inkább az eset szellemes megfogalmazása, a *bon mot* stílusjátéka („barbier fort adroit en un endroit. . .”) volt a fontos. De fölmerülhet az ellenvetés, hogy Mikes más forrásból is meríthette ezt a borsos anekdotát. De nehéz rámutatni,

honnan vehette, ha nem Bussy levelezéséből. A pikáns történet nem tartozott a közkeletű vándoranekdoták közé; Zolnai Béla szerint inkább francia salonpletykának látszik. Jellemző eleme Bussy Rabutin levélgyűjteményének.

A Rabutin név egyébként szembeötlő s igen ismert volt a Párizsba vetődött kuruc emigránsok előtt. A sokat emlegetett erdélyi császári generális, Jean Louis Comte de Rabutin (1642–1717), aki Bécs szolgálatában, a kuruc mozgalom leverésével próbálta befutni hadvezéri karrierjét, Bussy Rabutin unokatestvére volt. Párizsban egy Rabutin gróf levelezését bizonyára érdeklődéssel kísérte Rákóczi és környezete, annál is inkább, mert Bussy Rabutin és a „belle cousine” többször megemlékezik keleten harcoló unokatestvérükről, s ezen keresztül sűrűn fordulnak elő levelezésükben magyar vonatkozások. Mikes ismerhette Bussy Rabutin levelezését, amely párizsi tartózkodása idején népszerű irodalmi csemege volt, s 1697 és 1716 között kilenc kiadásban jelent meg. A több kötetes levélgyűjtemény első két kötete kizárólag Bussy Madame de Sévignével folytatott levélváltásának nem teljes anyagát (megközelítőleg levelezésük háromszáz darabját) tartalmazta. A Szajna-parti és az udvari könyvárusoknál Mikesék könnyen reá-bukkanhattak erre az egyik legszínvonalasabb irodalmi értékű levelezésgyűjteményre. Amikor a magyar levélíró remek írói képzelettel a különös motívumot levelezésének lelkévé transzponálta, sajátos egyéni alkotás született belőle, amelyből kiérzik a mikesi egyéniség és előadás sava-borsa.

Az általánosan használt levélírói eszközöknél, az irodalmi igényű levélírás módszereinél, a kínálkozó eszmei párhuzamoknál, egymás leveleinek dicsérgetésénél, a csevegő, társalgó, évődő hangnál, mindennél árulkodóbb ez a magában álló motívum. A „chère cousine”-nál váltott levelek hangja feltűnően hasonlít az „édes néné”-vel való incselkedéshez, Mikesnek a „nénémség”-ről szívesen megfélekedező udvarló, évődő tónusához. Az elképzelt levelező helyzet és érzelmi inspiráció hasonló ahhoz a szerephez, amely Bussy Rabutin és Mme de Sévigné levelezésében valóban lejátszódott, és évtizedek alatt megörökítődött. Egy ilyen motívum az alapja Mikes levélíró szerepének, misszilis levelezést utánozó mű-

fajának. Ez határozza meg levélstílusát, Mikes induló levélírói magatartását. Egy életből fölidézett arc s irodalmilag is alkalmas mintapélda adhatta az ötletet Mikesnek, amikor Törökországba érkezve hozzáfogott a „levelezéshez”.

A mikesi néne-képzetkör nem ellenkezik a *cousine* ~ unokanéne fogalomkörrel. A *cousin* testvérektől származó, rokon; a *cousin germain* jelentése unokatestvér, unokafivér, unokabáty, unokaöcs; a *cousine*: unokahúg, unokanővér, unokanéne. Az unokatestvér szóhasználat azonban ismeretlen volt a régi magyar irodalomban; valamint az unokabáty, unokaöcs, unokahúg és unokanéne s az unokanővér, unokafivér is. Ezek helyett atyafi, néne, öcsém, bátyám, húgom volt használatos.

A néne valószínűleg gyermek-, illetve dajkanyelvi szó, Mikes háromszéki világából való. A korabeli használatban előfordult, hogy a legkisebb testvérek a néne szóval nevezték meg idősebbik nővéruket, éppúgy, mint a nővéruknél néha nem sokkal idősebb nagynénjüket. A *soror* jelentésben is megszilárdult *néne* szó alkalmas volt nemcsak anyai, hanem apai, nagyszülői nőtestvérek jelölésére is. Ez a szóhasználat kitágult, áttérjedhetett minden az *ego*-nál korosabb, az atyafiságon belüli, akár tizedízíglen rokon nőszemély jelölésére. Ezen utóbbi jelentésében nemcsak a népnyelvben (Palócság, Székelység, Hont, Nógrád megyék) használatos, hanem a köznyelvben is. A *néne* szó egészen a XIX. sz. elejéig egyedüli jelölője volt mind a *nagynéne*, mind a *testvérnéne*, mind az *idősebb nőrokon* fogalomnak, éppúgy, mint a *báty* szó a *nagybátya* és *testvérbáty* s az *idősebb férfitrokon* fogalomnak.

A „néné”-nek nevezett képzelt nőrokon értelmezése régebben nem volt egyértelmű. A *tante*, *nagynéne*, *soror maior natu*, *ältere Schwester*, az *anya idősebb nőtestvére* értelemben való magyarázása erőszakolt volna, hiszen több levélből (40, 70. lev. stb.) egészen más magatartás olvasható ki. De nem illik rá a *soror*, *soeur*, *Schwester*, *nővér* kapcsolat sem.

Az író leggyakrabban „nénje” atyafiának (*parent*) nevezi magát: maradok az asszonynak, jó nénémnek jó atyjafia (102. lev. stb.). A szó pontos jelentését, a rokoni fokozat jelölését azonban

szándékosan homályban hagyja. Nem világos ugyanis, hogy Mikes ilyen esetekben közös szülőktől származó képzelt testvéri kapcsolat vagy oldalági közeli vagy távoli rokon viszony érzékelésére használja a nénéhez fűződő *atyafi* szóalakot. A *testvér atyafi* alakot a *néné*-re vonatkoztatva egyszer sem használja. Misszilis levelében nem hagy kétséget afelől, hogy a nála tíz évvel fiatalabb féltestvére, Huszár (Boér) József a *testvér atyafia*. Más esetekben megelégszik az *atyafi* alakkal, például *atyafia*k-nak, *úri atyánk*fiai-nak mondja az író Huszár József Sándor nevű fia, Mikes unoka-öccse fiátfalvi rokonságát és az anyai nagyszülőktől származó fiátfalviakat. Meg nem határozott rokonság jelölésére használja egyik nem személyes vonatkozású fiktív levelében: mint aki elsőben elvette az atyafiát, és azután kért szabadságot (148. lev.).

Egy helyütt Mikes *nénjé*-vel *öcsémuram*-nak (83. lev.) mondatja magát; másutt *nénje öccsének* vallja magát; látod-é, néném, micsoda jó philosophus öcséd vagyon (160. lev.). De ez sem vall föltétlenül a *testvéröcséd* kapcsolatra. Missziliseiben a kor szokása szerint Huszár (Boér) Józsefet is, ennek Sándor nevű fiát is öcsémuramozza: nagy Öcsém Uram és Sándor Öcsém Uram. Mindkettő *bátyja*-nak mondja magát. Távoli unokatestvérenek, zabolai gróf Mikes Istvánnak a leánya Mikes Anna *húgomasszony*, ennek a férje Bornemisza öcsém és sógor uram. Huszártól érdeklődik „ha vannak-é öcsém és húgaim?” (1759) Mikes a nálánál fiatalabb közeli és távoli férfirokonokat öccseinek nevezi. Természetes tehát, hogy az édes néne által öcsémnek, öcsémuramnak szólíttatja magát.

A fenti példák arra mutatnak, hogy Mikes jól ismeri a rokonsági viszony fokozataira szolgáló hagyományos erdélyi elnevezéseket. Akárcsak kortársa, Bethlen Kata, aki levelezésében fiatalabb sógorát, Teleki László öcsémuramnak, saját magát pedig igaz atyafia, nénjének nevezi; Telekinét és leányát pedig öcsémasszonynak hívja.

A *néne* szóalak Mikes írásaiban, missziliseiben és fordításaiban többféle kapcsolatban fordul elő; az előbb felsorolt korabeli szóhasználat mindegyik esete előfordul nála: 1. idősebb nőtestvér; Huszárnak írja: „...ott egy kis nénje fekszik kednek” (1761), féltestvérenek korán elhalt édesnővérét értve rajta. Egyik fordításá-

ban: Honoria és húga nem hallgatnak a „nényiknek szavára” – „elles contredisoient leur aine”. 2. nagynéne; Huszárnak írja közös anyjuk, Torma Éva húgáról: „nénénknek, Torma Borbálának...” (1761). 3. nőrokon.

Az elmondottak alapján a *Leveleskönyv*-ben előforduló *atyjafia, öcséd, öcsémuram* szóalakok a *néne* szóra vonatkoztatva képzelt rokoni kapcsolat érzékeltetésére szolgálnak. Az író szándékosan meghatározatlan rokoni viszony mögé rejti az *édes néne*, a *nénékám* személyét, a Mikesnél alig idősebbnek sejtetett; az irodalmi levelezés indulásakor fiatalon megjelenített, s így megörökített képzeletbeli konstantinápolyi levelezőtársat. Az új kifejezési torma, a *néne*-képzetkör irodalmilag vonzó műfaji inspirációja tág teret nyitott a levélíró egyéniségének, élményeinek és képzeletvilágának, hogy a maga és „nénje” szórakoztatására mindent beolvasszon alkalmi leveléibe, sőt felhasználja olvasmányemlékeinek mulattató, anekdotikus, egzotikus, elmélkedő-értekező, novellisztikus szépprózai elemeit is.

A „mikes néne” föl kutatásának egyébként története van. A kézirat címe:

Constantinapolyban Groff P. ... E irot leveli M... K..... –, amelyet Kulcsár István 1794-ben *Törökországi levelek* címmel kiadott. Gróf. P. E. kilétét a Mikes-kutatás korai időszakában többen is próbálták kideríteni, mivel úgy vélték, hogy a levelek a száműzött Mikes Kelemennek nénjéhez írt valódi levelei.

Az első, aki a „néne” személyének létezését kétségbe vonta és cáfolta, Toldy Ferenc volt. A *Leveleskönyv* jelentős részének élethű volta, valamint az a látszat, hogy Mikes egy Konstantinápoly európai negyedében lakó rokonával levelezést folytatott, Toldyt kezdetben a hölgy személyének megkeresésére ösztönözte. „Az első levél a Gallipoliba érkezés napjáról van keltezve (1717. 10. oct.), az utolsó Rodostóból 1758. dcc. 20-dikáról; intézve egy, állítólag Konstantinápolyban lakó nénjéhez, kinek neve, ha a fennírt betűkből ki akarnók betűzni: gróf Pekri Eszter lehetne, mert azon időben más e betűn kezdődő nevű grófi ház Erdélyben nem virágzott, s az E után vetett öt pont más akkor szokásos keresztnévre ily alkalmasan nem magyarázható.” A Gróf P. sigla Toldy szerint más nevet nem rejthet, mint Pekrit; de gr. Pekri Lőrinc kuruc ge-

nerálisnak nem volt E keresztnevű leánya. Miután családtörténeti vonatkozásban végére járt a rejtelmes ügynek, a Pekri, Petki, Perényi (Prinyi) stb. családnév elvetése után Toldy arra az álláspontra jutott, hogy a „néne” nem létezett, alakja költött személy. A *Törökországi levelek* misszilis volta ellen számos, ma is helytálló érvet hozott föl, kimutatva azok fiktív jellegét. Az „édes néne” és a misszilitás védelmében a legszínvonalasabban érvelők Erdélyi János, Szilágyi Sándor és Arany János voltak.

Mivel Toldynak a Mikes-levelek keletkezésével kapcsolatos egyéb nézeteit a későbbi kutatások részleteiben vitatták, sőt módosították, még a századforduló után is fölmerült a „néne” kilétének kérdése. Miklós Ferenc igyekezett a Gróf P. E. személyére új jelöltet keresni. Az állítólagos hölgy szerinte a rodostói anyakönyvben fölmutatható Paksy (Paxy, Spax) Erzsébet, aki Thaly közlése (1893) szerint 1758. szept. 19-én halt meg. Mivel a *Leveleskönyv* utolsó levele 1758. dec. 20-án kelt, e levél megírását és a levelek sorának megszakadását Miklós a nemes hölgy halálával hozta összefüggésbe. Ugyanilyen valószínűtlen volt a föltevése Palóczy Edgárnak. Szerinte nemes Tóth Andrásné, Pesselier Mária Ernesztin a levelek kéziratának címzettje, aki 1730-ban ment férjhez Konstantinápolyban Bercsényi egykori tisztjéhez. Mikes hozzá kezdte volna írni misszilis leveleit, majd fiktív levelekre tért át. A dologra még Szekfű is visszatért a Mikes által „rebellisné”-nek (92. lev.) titulált „néne”-vel kapcsolatosan, a császári titkos szolgálat jelentéseire célozva: „Rebellis magyar grófnénak családjával együtt Konstantinápolyban tartózkodása s évtizedeken át állandó levelezése a rodostóiakkal a legnagyobb non sens, amit csak az akkori viszonyokban elképzelhetünk.” (1913) Erre viszont még Mikes sem gondolt!

A LEVÉLMŰFAJ A SZEMÉLYES KIFEJEZÉS MODERN FORMÁJA

Mikes oly híven utánozta a családi hangulatú misszilis levél formát, hogy még a századfordulón is vitatkoztak a *Törökországi levelek* fiktív vagy valóban elküldött voltán. A magyar stílus értői elragadtatással tekintettek a mikesi *Leveleskönyv*-re; meglepve figyeltek föl az újnak talált hangra, melyhez hasonlóra nem bukkant-

tak még rá a felvilágosodás előtti magyar prózában. A kutatások jelenlegi állása szerint egyetlen rangos világi szépirodalmi alkotás, a Mikes-levelezés képviseli az európai szintű levélműfajt a magyar irodalom késői barokk korszakáig.

A levélműfaj irodalmi felhasználása nem volt ismeretlen a régebbi magyar prózában, de általánosan elterjedtnek sem mondható. Fiktív változatának jobbára a vallásos vitairodalomban és a politikai publicisztikában alakultak ki latin, francia és magyar nyelvű formái. Az irodalmi levél önálló szépirodalmi szintű megjelenése sokáig várat magára, ami azzal is összefügg, hogy ennek a miniatűr prózai műformának a XVIII. századig alig voltak világi szépprózai hagyományai a magyar barokk irodalomban. Előfordulnak ugyan a műforma ismeretére valló levélbetétek, fiktív levélváltások szép-históriákban és a fordításirodalomban, leveleket is beépítenek az emlékiratokba, önéletírásokba, de mindez nem elegendő önálló szépirodalmi műfaji hagyomány kifejlődésére. A levélforma alkalmazásának irodalmi lehetőségei meglehetősen szűk területre korlátozódtak.

Irodalmi becsű anyanyelvű levélgyűjtemények, levelezések itt-hon még Mikes korában sem jelentek meg, jóllehet a XVII. és a XVIII. század fordulójáig évszázados főúri és nemesi levélírói hagyomány táplálta a kéziratos levélirodalom kibontakozását a kuruc küzdelmek évtizedeiben s a Rákóczi-szabadságharc korában. Amikor Mikes „nénje leveleinek” kinyomtatására gondol (1725. 59. lev.), irodalmi eszményét másutt kell keresnünk.

Mikes formakeresésében, stílustörekvéseiben, nyelvi s irodalmi igényében kétségtelenül franciaországi személyes tapasztalatai révén jutott arra a gondolatra, hogy mondanivalójának korszerű kifejezésére új utakat s módokat találhat. Tájékozódásának távlata hazulról vitt irodalmi műveltségének, stilisztikai igényességének szemszögéből mérhető le. Mikes ifjúkorában a magyar levélirodalomra is rányomta bélyegét a barokk retorika és stilisztikai iskola ma olyan nehézkesnek tetsző stílusa. Az udvari nemesség is a körmondatos, túldíszített, cikornyás, sokszor az értelem rovására bonyolított, allegóriákkal, metaforákkal, jelzős és határozós szerkezetekkel halmozott előadást, prózát tartotta szép stílusúnak. Ezt a tanult, kimunkált stíluseszményt ápolta a beszélt nyelvet hí-

vebben visszaadó, családiasabb hangú magánlevelezésében is, a naplóirodalomban, imádságirodalomban, egyszerűen a prózairodalom minden területén. Ez volt a fiatal levélíró hazai útravalója is. Mikes újdonsága és eredetisége abban áll, hogy a magyar irodalmi s nyelvi hagyományból kiemelt levélműfaj tudatos művelésével szerencsésen szintetizálta a hazai fejlődési körülmények között létrejött erdélyi barokk s fejedelmi udvari prózastilust egy modernebb műfaji és stílusideállal úgy, hogy a recepciós folyamat közben újjáteremtette, művészi szintre emelte a magyar levélformát. A vérbeli magyar levélíró egész művészi alkotói-levélírói tevékenységének háttérében a magyar levélíró hagyományra épített szélesebb irodalmi kultúra, a legfejlettebb színvonalat képviselő francia klasszicista levélkultúra áll.

Az európai, illetve a francia levélkultúra műfaji hagyományát asszimiláló magyar levélíró – a levélműfajon belül megkülönböztethető, de egymással érintkező két ágazat – az irodalmi (fiktív) levélforma és a misszilis levélirodalom művelése révén kapcsolódik a magyar levélműfaj történetéhez. De a hagyomány folytatásának már új céljai, irodalmi célkitűzései vannak.

Mikes fiktív levelezésének szépirodalmi koncepciójában jól tükröződik az a magyarországi műfajtörténeti sajátosság, hogy tudniillik a fiktív levélforma önálló, eredeti, kisebb vagy nagyobb lélegzetű, kisépikai vagy epikus távlatú irodalmi alkalmazása a XVIII. század elejéig nem jutott el a világi széppróza szintjéig. Ez a fejlődéstörténeti fázis nem független attól a jelenségtől, hogy a hazai s kelet-közép-európai irodalmakban vezető műfajjá vált barokk emlékirat mellett nem született meg a regényes prózai műfaj, és a magyar irodalomban sem honosodtak meg a levélkeretbe öltöztetett prózai művek, levélregények s levélregényciklusok.

A *Törökországi levelek* az irodalmi levél fölhasználásának különleges európai viszonylatban is ritkaságszámba menő esete. Genezisének műfaji szemszögből az a jellegzetessége, hogy Mikes nem egy megtervezett, megszerkesztett művet öltöztetett levélformába, hanem a levelet, illetve fiktív leveleinek előre meg nem határozott együttesét, éveinek számával együtt növekvő képzelt levelezését, hangsúlyozzuk, a levelet magát emelte művi remekké. A mikesi levélideál olyan irodalmi levél, amelynek legfőbb műfaji jegye nem-

csak annak fiktív voltában, hanem a familiáris-családias misszilis levélírás élethű, művészi utánzásában keresendő. Éppen ezáltal kötődik *Leveleskönyv*-e a század elején oly gazdagon kibontakozó hazai levélírás hagyományához, a magyar levélműfaj életteljes örökségéhez, az irodalmi lehetőségekben bővelkedő barokk misszilis levélírodalomhoz. Valódi leveleket utánzó, levélíró szerepjátszás hevében alkotott képzelt levelekről lévén szó, a régi klasszikus latin és a vele párhuzamosan kiteljesedő magyar levélírói hagyomány nem szokványos ismerete szolgált alapul annak az asszimilációs folyamatnak, amely a francia levélkultúra megismerésével kezdődött el. Mikes újító írói ötlete a magyar és a francia levélírói hagyomány találkozásából fakadt, valóra válása pedig a hagyományok irodalmi megújulása révén következett be. A műfaji újításnak stílustörténeti következményei is voltak: a magyar barokk és a francia klasszicista levélműfaj és stíluseszmény összetalálkozásából új hatás keletkezett, aminek stílusbeli sajátosságait leginkább a rokokóval jellemezhetjük.

Mikes a levél sokféle alkalmi változatát használta föl vagy hozta létre, írói kedvének s a bujdosás életkörülményeinek megfelelően. A levélíró az írást, a fiktív levelezést egyedeiben élvezte, levelenként. Ez hordozza leveleskönyvvé növekvő fiktív levelezésének műfaji jegyeit, kisepikai természetű szépprózájának originális vonásait. A levél őrizte meg Mikes személyes hangját, változó kedélyvilágának, humorizáló kedvének elevenségét, a bizalmas társalgás közvetlenségét, tudósításainak élményszerűségét, frissességét. Átélt levelező szerepe következményeként mindig ő van előtérben, egyéni stílusának színei át- meg átszövik egy-egy jól megformált levélre terjedő előadását. „Talán túlságosan modern dolog volna azt mondani, hogy a *Leveleskönyv*-ben Mikes személyes mondanivalója keresi a kifejeződést. Éppen a szentimentalizmus és a romantika előtti irodalomfogalomhoz nem kapcsolódik szükségképpen és teljes mértékben a személyesség és eredetiség követelménye. Mikes nem is vallani akar, ...mint fejedelme latin nyelvű *Vallomásai*-ban; nem élményeit-tapasztalatait akarja emlékirat-formába önteni... a levélformában a mindennapi beszámolókból és olvasmányokból összegyűjtött anyagon át egy eredeti, eleven egyéniség akar megnyilatkozni ...az ő naivul merész újszerűsége

– az újszerűséget Rodostóhoz, valamint az egykorú magyar irodalomszemlélethez mérve. – éppen az volt, hogy teret alkot, irodalmi kifejezést teremt, ennek a nem hivatalos, nem irodalmi egyéniségnek, önmagát a maga közvetlenségében, hétköznapijával, székely beszédével, innen-onnan összeolvasott történeteivel becmeli az irodalom szférájába.” (Barta J.) Nem túlzásnak, hanem a műfaji vizsgálódást kedvezően befolyásoló megfigyelésnek tartjuk az előbb idézett kérdésfelvetést.

Amikor Mikes személyes mondanivalójának – a korabeli hazai prózai műfajokhoz képest – modernebb irodalmi kifejezést keregett, számos tényező eredőjeként esett választása a levélműfajra, amelynek hazai megismerése után francia földön, Párizsban és Versailles-ban valóságos kultuszával, széles körű irodalmi célzatú művelésével találkozott. Talán ez a miniatűr prózai műforma felelt meg jobban kedvtelésből írogató hajlamának, a részletek realizmusát felfogó egyéniségének, a bizalmas társalgás mikesi szenvedélyének, lebilincselő előadásszövő tehetségének, egyszóval a barokk irodalomszemléleten és retorikán túllépő levélíró távlatának. *Leveleskönyv*-e a magyar világi széppróza első érett jelentkezése egy tudatosan művelt kiscipikai művészi fokra emelt műformában, a levélműfajban. A levél a magyar irodalomban csak Mikes tolla révén vált egészen kiemelkedő, írói-művészi igénnyel művelt műfajjává, modernül újszerű irodalmi jelenséggé.

A mikesi levél ismérvei a francia klasszicizmus levélműfajának irodalmi vonásaival rokoníthatók: a köznyelvnél magasabb szintű társalgó hangnem nyelvi előadásbeli igénye; a barokk és a klasszicizmus levélirodalmában uralkodó „l'art de plaire” esztétikájából eredő, a műgond határát súroló tetszeni vágyás, a fél magánjelleg, vagyis a nyilvánosságra is tekintettel levő levélírói szándék, sőt tudatos levélírói magatartás; s a műfaji eszközökkel bravúros módon való élni tudása. Mikes eredeti székely elbeszélő hajlama, lélektani helyzeteket megörökíteni tudó adottsága, levélírói stílusa, szerencsésen finomult ki a királyi udvari, városi nagyvilági társasági (szalon-) élet viszonyai között kialakult modern francia nyelv és társalgás, társasági szerepjátszás szabad szellemén. (Eckhardt S.) Úgy írni, ahogy beszélünk, a távollevővel írásban beszélgetnünk, ez lett Mikes igazi levélírói erénye. S ha ezt a magyar levélíró, mint

Zolnai megjegyezte, a francia udvari s jól szervezett társasélet házában, Párizsban tanulta meg, ez az iskola kétségtelenül felsőbb tagozata, folytatása a kolozsvári kollégiumban és Rákóczi udvarában végzett korábbi, hazai levélírói iskolának. S bár az erdélyi diák sokat köszönhet a „francia iskolá”-nak, joggal írta Németh László, hogy „Mikes Kelemen nem a franciáktól tanulta el, ami a legjobb benne”. A műfajhoz mértén remekül értett a dolgok leírásához és elbeszéléséhez, környeztetének megfigyeléséhez és megjelenítéséhez, a szokások festéséhez, tudott improvizálni, szeretett elmélyedni, képes volt egyszerre derűsen és borúsan látni, egyik szemével sírni s fél fogra nevetni, az unalomból is humort fakasztani. Ebben az emberközelségű, leíró, helyzetképeket kedvelő, festőgető, csevegő, mintsem epikus ábrázolásra törekvő spontánabb irodalmi szférában találta meg Mikes írói attitűdjéhez legjobban igazodó, testhezálló kifejezési, közlési formáját. A *Leveleskönyv*-vé összeállt, levélírói műgonddal, a misszilis élethű utánzásával készült irodalmi levelek gyűjteménye olyan levelezésgyűjtemény, amelynek irodalmisága nem annyira az „egész” mű kompozíciós erőnyeiben, mint egyedi darabjainak megformálásában keresendő. A mikcsi szép-próza műfaji építőköve a levél, a levelezésben feltűnő sokféle levél-típus.

Ez a levélműfaj alkalmazásának legtermészetesebb módja; nem a levélkeret pusztá rögzítése, hanem a témáktól függően, a levélírás hangulatát és élményét is tükröző, személyes kifejezésre szolgáló levélstílus miniatűr prózai műformába öntése. Az ilyen módszer az epikus prózaírásban kevésbé használható, s a levélregények különféle típusaiban sem jutott érvényre. Annál inkább alkalmazható a kisepikában, a miniatűr műformákat kedvelő, a barokkot feloldó rokokó ízlésre jellemző szépprózában. Minden jel arra vall, hogy Mikes annyira otthonosnak érezte magát a levélírásban, hogy túltéve magát kötelező formulákon, előírásokon és szabályokon, tolla játékosan szántotta a papírt, amikor előszedte kalamárisládáját, és az „édes néné”-nek írni kezdett. Valóságos levélkultuszt teremtvé, lázas tempóban fogott hozzá szinte kimeríthetetlen változatokban bővelkedő irodalmi levelezéséhez. A levél egyszerű, alkalmi megnyilatkozási forma lett, kedvet ébresztő foglalatosság, de meghatározott műfaji lehetőség az irodalmi kifejezésre.

Vessünk egy pillantást a magyar levéltudomány alkalmi típuskészletére, mely távol áll a teljességtől, de a hiányos példatár is érzékelteti a retorikai sablonokon túlnövő misszilis alkalomhoz kötött, egyéni, hangulati, funkcionális szemszögből is érdekes változatait. S mindez a Mikes előtti időkből:

adhortáló levél	kegyelmes levelét
alázatos levelém	könyörgő levél
becsületos levelét	köszöntő levelét
biztató levelét	larmázó levele
búcsúzó levelét	látogató levelét
complementumos levél	méltóságos levelét
confidens levelemet	mocskos és disznó levél
derék levelét	rettentéssel írt levelét
együgyű levelem	siető levelét
esdeklő levelét	szánakodó levelét
fenyegetődző levelét	szép levelét
fűfájós levele	szeretettel írt levelét
gratuláló levelét	szívből írt levelét
hívogató levél	szomorú levelét
hosszú levél	törekedő levelét
igazságos levelét	tudósító levelét
kedves levelét	vigasztaló levelét

A misszilisekben előforduló egyéb gyakorlati, okiratszerű, hivatalos levéltípust (pl. kegyelemlevél, esztendő levél, kötéslevél, menedéklevél, szabadságlevél, frigylevél, prókátuslevél, pátenzlevél, csalogató nyílt levél, házasságlevél stb.) a fentiektől különválasztottuk.

Megjegyzendő, hogy a különféle típusok létrejötte mellett, a levél tartalmi szemszögből nem zárt, hanem tágra nyitott műfaji adottság, a levélíró lelki, érzelmi világának, gondolati tárházának indítékai alapján megvalósuló kötetlen közlési forma. A levél: emberi dokumentum, személyes, bizalmas, családi gondolatok, érzelmek sajátos kifejezője, amely az előszóval történő közlést vagy beszélgetést helyettesíti. Ez az egyik forrása a levélírás irodalmiságának, ebben rejlik az írói munkához mért rokonsága. A retorika

puszta ismeretétől senki sem válhatott igazi levélíróvá. Tollforgató kedv, stíluskészség, nyelvi fantázia, műveltség, írói érzék, tehetség s nem utolsósorban megfelelő levelezési gyakorlat, valamint az iskolás szabályokon túlemelkedő levélíró egyéniség kellett hozzá.

A magyar levélirodalom a XVIII. század elején már igen gazdag szólamkinccsel rendelkezett, amiből a levelezők tetszésük szerint, szándékuknak és ízlésüknek megfelelően válogathattak. A misszilis szokásos gyakorlati funkcióin túlmutató irodalmi mozzanat párosul a kiválasztó szándékhoz; a levélírást kiváltó inspirációt követi az egyéni közlendőkhöz simuló levéltípus kiválasztása és a hozzáillő stílusnem, a személyes áttételű hangnem megtalálása. Abban is van irodalmi elem, hogy a levélíró a „címezett”-nek a levél olvasása közbeni lélektani reakcióiról sem feledkezik meg. A levélírás lényege, a szelektált levélnyersanyag képzeletbeli elrendezése, majd formába öntése és műgonddal történő megszerkesztése, a levél megírása. A levélíró spontánabb vagy tudatosabb nyelvi-stilisztikai igényessége, esztétikai törekvésének megnyilvánulása az a pont, ahol a műfaji kérdéssel együtt a „szerzőség” fogalma is fölmerül. Mert a szokványos sablonokkal vívott küzdelemben, a levélíró egyéniségének előtérbe kerülésével, a stílus tudatosságával megnyilatkozó *én*, a kezdetleges fokozattól egész magas szintig, a *szerző* fogalmával kerül összefüggésbe.

A levélirodalom egészéhez viszonyítva, a levélírók egy szűkebb rétegében szinte irodalmi tevékenységgé érlelődött magyar nyelvű levélírás elméleti alapjait a latin retorika vetette meg. A tudatos elem, ami hajdan az *ars*, a *mesterség*, a *művesség*, a tudós utánzás és erősen kötött szerkesztés fundamentuma volt, a barokk korban, különösen a XVII. és a XVIII. század fordulója körüli évtizedekben s főleg a magánlevelezésben, az egyéni érzésvilág kötetlenebb, az érzelmek természetesebb kifejezőmódjának, kisépikai prózai műformájának éltetőjévé, levélíró tudatossággá vált. Az egyedi kis prózai darabok létrehozására irányuló levélíró célzat ennek a miniatűr műfajnak szerves tartozéka. A levélíró tudatosság nem azonos intenzitású a korabeli levelezésekben, még a jelentősebb rendszeres levelezőknél sem. Irodalmi szemszögből legerőteljesebb megnyilvánulása Mikes levélíró tevékenységében fedezhető föl. Hazai kortársaihoz viszonyítva Mikes árult el legtöbbet a levélírás műhely-

titkaiból és levélírói tudatosságának magas fokáról, ízlésbeli igényeiről.

Változatlanul az a folyamat érdekelt bennünket elsősorban, ahogy Mikes a hazai levélírói hagyományra alapozva, a francia levélkultúra asszimilációjával új, modern, egyéni írói kifejezésformát teremtett a magyar levélműfajból. A szépirodalmi alkalmazás szemszögéből ugyanis szinte áthidalhatatlannak látszik az a távolság, ami az irodalmi levél magyar és francia fejlődési szintje között fennáll, s az is jelentős különbség, ami a magyar és a francia levélirodalom közt tapasztalható, illetve a magyar nemesi barokk stílus és a francia klasszicizmus levélstílusa között érzékelhető. A magyar és a francia levélműfaj közötti szintkülönbséget szem előtt tartva, érintkezési pontot keresünk, ahol, illetve amelyen keresztül a fiatal magyar udvari nemes hazai útravalója összekapcsolódhatott a legfejlettebb európai levélkultúrával.

Említettük, hogy többen, például Rákóczi, nem elégedtek meg a hazai vagy kollégiumi retorikai ismeretek elsajátításával, hanem külföldi, főleg francia könyveket tanulmányoztak a kulturált levélírásról szóló modern ismeretek elsajátítása céljából. A fejedelem fiataalkori könyvtárában (1701) megvolt egyebek között Pierre Dortigue de Vaumorière: *Lettres sur toutes sortes de sujets, avec des avis sur la manière de les écrire, et des réponses sur chaque espèce des Lettres* c. munkája (első kiad. Paris, 1689. 12°, 2 vol.). Ilyen s ehhez hasonló kézikönyvekből tanulták ebben az időben a művelt franciák és külföldiek egyaránt a levélírással vonatkozó korszerű tudnivalókat. Ismeretes, hogy udvari apródjaival itthon is, lengyel és francia földön is törődő Rákóczi a legszűkebb személyes környezetéhez tartozó udvariakat Párizsban is taníttatta. A tanrendben és a taneszközök kiválasztásában bizonyára saját tanulóéveinek tapasztalatai és az új környezethez alkalmazkodó igényei is érvényesültek. A művelt társalgás és a modern levélírás elsajátítása ebben a programban nem állt az utolsó helyen. Az első franciaországi években sokféle kézikönyv megfordult Mikesék kezén, köztük a levélírás művészetére tanító különféle gyűjtemények, amilyen Vaumorière terjedelmes bevezetővel ellátott levélgyűjteménye is volt.

A bevezető öt fő fejezetének gondolatai röviden összefoglalhatók. A társalgás művészetének tökéletes ismerete még nem meríti

ki az igényes levélírás követelményét. Száz jó társalgó közül nincs tíz, aki jó levélíró is volna. A levél, amely a mindennapi társadalmi érintkezés szükséges eszköze lett, többet követel, a gondolatok világos, szabatos formába öntését. Úgy írjunk, ahogyan beszélünk, ezt a szabályt nem szabad elhanyagolnunk. S ha ez az elv nem volt is azelőtt divatban, ma ez a legfőbb, mert a legjobb és legtermészetesebb módja a levélbeli társalgásnak, gondolatközlésnek. Némi történeti visszatekintés után pontos definíciót kíván adni a levélről, amely nem más, mint a távollevővel folytatott társalgás („conversation à distance, une causerie prolongée”). S hogy ezt kellemessé tegyük, ügyelnünk kell a közérthető („clair et intelligible”) közlés-módra, száműzzük a közhelyeket, fecsegést, a zavaros, zagyva beszédet, értelmetlen gondolatokat, hamis okoskodást.

A levél részeiről szólva Vaumorière a missziliszt a dialógussal, s az *epistolaris sermo*-t a hasonló szerkezeti felépítésű *oratio*-val, szónoki beszéddel rokonítja, mivel ennek alkotórészei a levélben is kimutathatók. Az okfejtés az *epistolaris sermo* retorikai elemeire mutat, amelyek a modern levélben már nem különülnek el olyan méreven, mint az antik retorikában. S ami igen lényeges, az a szerző kis műfajokat (dialogus, oratio v. sermo, missilis – dialogue, harangue, lettre) rokonító irodalmi szemlélete. A francia kézikönyv *Table des Lettres*-jének szembeszökő rendszertani vonása, hogy a levélírás és a levélfajok fölosztása a három cicerói-quintilianusi genus, prózai műnem szerint tagolódik. A *lettre* és *harangue*, a *missilis* vagy *epistola* és a *sermo* vagy *oratio* a levélgyűjteményben is hasonló retorikai rendszerbe kerültek. A stílári problémákra is ehhez képest kerül sor.

Vaumorière legtöbbet a levélhez legjobban illő stílus általános kérdéseivel foglalkozik. E „kis művek” („ces petits ouvrages”) alaphangját a társalgás („la conversation ordinaire”) stílusa határozza meg, amelynek kedves, családias könnyedsége („une facilité douce et familière”) nem tévesztendő össze a pallérozatlansággal. A hangnemet a címzett személye és a levél tárgya erősen befolyásolja. Mivel a levélíró oly változatos és gazdag nyersanyaggal dolgozik, stílusa nem lehet egyhangú: a téma s tárgy természete szerint más és más stílusváltozat esedékes. A költészetben is így van, mert egy pasztorálhoz fuvola illik, de a hőskölteményhez trombita kell.

Az ékesszólásban hasonlóképpen, de bizonyos stílusalakzatok („figures”) csak a szónoklatban használhatók, s a levéltől idegenek. Az alkalmas stílus kiválasztására nincs merev szabály, de vannak kitűnő példák, s mindennekelőtt a „bon sens”, az ízléshez alkalmazkodó egyéni megítélés, nem feledve el a grammatikát sem. A francia barokk levéltudomány két kiemelkedő alakjától, Jean-Louis Guez, seigneur de Balzac (1597–1654) és Vincent Voiture (1598–1648) levelezéséből idéz levélrészleteket a különféle stílusnemek („lettre sérieuse”, „lettre légère et spirituelle”) levélírói felfogására, írónak, szerzőnek („fameux Écrivain”, „célèbre Auteur”) nevezve őket. Stílust befolyásoló tényező a levél hosszúsága vagy rövidsége; az előbbi az értekezések unalmába fullad, a túl rövid pedig inkább üzenet („billet”) közvetítésére szolgál. A célszerű rövidség („brièvement”) a levélírás velejárója, s a terjengősséggel szemben a rövid levél („lettres courtes”) típusa az ideális, akárcsak a szónoklatban és a társalgásban is szépségideál a rövid kifejezésforma. De ennek párosulnia kell a szabatosság és a világosság („netteté”, „clarté”) követelményével, az erények legfőbbjével. A szép levélstílus megtalálása, a stílus egy levelén belüli variálása a levélírás egyik sajátos művészi mozzanata.

A stílusnem kiválasztását megelőzi egy másik tudatos levélírói tevékenység. „Ne felejtsük el gondosan szemügyre venni a nyersanyagot, amit a levélbe szántunk” – ajánlja a szerző, nézzük meg minden oldalról, s formába öntésére a legjobb megoldást válasszuk. Ha sokrétű a mondanivaló, „l'ordre et la clarté” uralkodjon elrendezésében. S hogy a lényegest elválasszuk a lényegtelenről, tudnunk kell, miről írunk a levélben; ennek érdekében körültekintően járjunk el. A teljes anyag birtokában könnyebben megy a levélírás, jobban ki tudjuk fejezni azt, amiről írni akarunk.

Íme, egy egészen modern, színvonalas „használati utasítás” a levélírás művészetére. Több olyan gondolat van benne, amelyek messze felülmúlják a hazai retorikákból meríthető recepteket. Ez a stíluseszmény új igényeket támaszt, szebb levelek, műremek („petits ouvrages”) írására készítet, nyitva hagyva az utat a levélíró egyéniség érvényesülésére. Az általános elv jellemző Mikes levélírói módszerére, levélíró tudatosságára, a „levelet írok, nem könyvet” szemléletre, „levelet írok, nem históriát” felfogásra. A levélalkotás

irodalmi voltával a magyar levélíró is tisztában van: „*csaknem minden ember ír levelet, de nem minden tud olyat írni, hogy tetsék.* Vannak olyanok, akik leírják, amit akarnak mondani, de a' csak száraz, sóatlan és ízetlen; némelyek pediglen legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik. . .” (56. lev.) A „l'art de plaire” a levélírásban Mikes misszilis és irodalmi leveleire is jellemző; akárcsak a „l'art de plaire dans la Conversation” levélíró stílusára. A társalgó stílus Mikes nyelvi újdonságának tudatos eleme, képzelt levelezésének alaphangja: „. . . ha másképpen nem lehet, *az írással beszéljessünk egymással*” (5. lev.), „legnagyobb gyönyörűségem az, *amikor kéddel beszélgethetek*” (6. lev.), „nekem úgy tetszik, hogy nemcsak azért írok kédek, hogy írni tudok, hanem azért, hogy *a hajlandóság viszen reá.* Ha nem tudnék is írni, csak ugyancsak legelső alkalmatossággör *mindazokat megmondanám kédek*” (27. lev.), „én ezt csak kédek írom, mégis töltjük az időt, mert innét hírt nem írhatok, hanem csak azt írom ami eszemben jut. *Mert mikor kédek írok, úgy tetszik, mintha előttem volna kéd, és kéddel beszélgetnék*” (57. lev.), „mindezekből el lehet ítélni, hogy nem kópik a nyelvem a beszédben, hadd koptassam tehát a pennámat az írásban, mert arra elég időm van, és a' *beszélgetés gyanánt legyen.* Beszéljessünk tehát. . .” (150. lev.). Ez a levélíró magatartás bizonyosság a francia levélkultúra és az általa megismert új stílus-élmény asszimilációjára.

A három antik műnem (Genus demonstrativum, *bemutakozó nem*; genus deliberativum, *tanácskozó nem*; genus iudicale, *ítélkező nem*) a francia klasszicista levélírás elméletében a levél neveinek jelzésére szolgál. A *lettres du genre démonstratif* virágzó levéltípusok jellegzetes műnemévé változott: a dicséret, a kedveskedés, játékos köszöntés, gyöngédséget és szenvedélyességet mímelő gáláns hang, bizalmasságot sugalló személyes stílus, közvetlenséget keltő társalgássá finomult hangnem a családiás tónusú levél sajátja lett. S a szónokiasság helyébe lépő *lettres du genre délibératif* a kérést, buzdítást, meggyőzést, köszönetet mindig egy szép levél megírásával összefüggésben tanácsolja. S mi sem természetesebb, hogy a *genus iudicale* új formája, a *lettres du genre judiciaire* a zord törvényszéki beszédből is a korhangulathoz és udvari, társasági miliőhöz illő levéltípust teremtett. A *lettre de plainte* írója mi másról panaszkod-

hatna, mint arról, hogy nem kap levelet, levelezőtársa nem ír neki híreket, csak hallgat hosszú hallgatással. A *lettre de reproche* az enyémnek pedig azért van oka a szemrehányásra, mivel hűtlenséget, szédelgést, színlelést, közömbösséget gyanít címzettjénél. Különböző utazás, egzotikum, háború, könyv, mind levéltéma. Ami a három hagyományos retorikai csoportba nem fért bele, arra egy külön, mindenféle alkalomra megfelelő újabb levélcsoportot ajánl. A morális célzatú levelek a bálról, a szerencséről, a gúnyolódásról a magán, az udvari és városi társasági embereket érdeklő témákról szólnak. A tudálékosabbak az építészetről, a festészetéről, az égitestekről, mások a színházról, operáról, könyvekről s regényekről írlhatnak, szólhatnak, komolyan, szatirikus vagy kritikus hangnemben is. A tanácsok mindenre kiterjednek; levelezhetnek mindarról, ami az én-t levélírássra sarkallja, a levelezőtársat, a társaságot várakozásra, levélvételre, válaszolásra készíti.

A hagyományos retorikai keretbe foglalt, a francia klasszicizmus társasági-irodalmi életéhez, az *honnête homme* ízléséhez idomult kulturált levélírás, illetve levélkultusz megismeréséhez – a hazai latin barokk retorikában iskolázott és a magyar levéltudomány hagyományait ismerő levélíró és a francia nyelvet Rákóczi személyes környezetében jól elsajátító udvari nemes – a legtermészetesebb módon, a retorika irodalomelméletén keresztül juthatott el. A retorika volt az a tudatos elem, az a láncszem, amely a hazai barokk udvari irodalmi ízlést és stíluseszményt képviselő Mikes irodalmi tudatát érintkezésbe hozta a francia klasszicizmus irodalomelméletével a levélírás szintjén. De a retorika csak kapocsként szolgált a retorikai szabályokat messze túlszárnyaló levéltudomány műfaji természetének, a gyakorlatban éppen a retorikai előírásokkal szemben teljesen kötetlen műfaj modernségének érzékeléséhez. Elindított azonban egy olyan asszimilációs folyamatot, amely a franciaországi évek során elvezetett a levélműfaj szépirodalmi újdonságának felfedezéséhez, levél formájú irodalmi művek misszilis levelezések olvasásához, élményéhez.

Mikes levélírói munkásságának műfaji jellege és irodalmi háttere ma már világosabb, mint korábban volt. Érthetőbb lett, miért esett választása a levélműfajra, amikor török földre érve, az átmenetnek vélt törökországi tartózkodás megörökítésére irodalmi levelezésbe

fogott. Az irodalmi levélforma mikesi felfogásának velejárója, műfaji következménye a levélben, levéltípusokban, a *petits oeuvres*-ben való gondolkodás. Formateremtő érzékre vall a Mikes-levelekben élénk táruló gazdag levélválaszték.

Íme, a *kedves levél* a hozzáfűzött mikesi gondolatokkal:

„a kéd *kedves levelit* . . . vettem” (1. lev.) (4. lev.)

„a kedves embernek a *levele kedves*” (75. lev.)

„a kéd *kedvesen írt levelét* igen kedvesen vettem” (85. lev.)

„Az öcsémuram *kedves levelit* nagy gyönyörűséggel és szívem vigasztalásával vettem. . .” (1760, misszilis).

De van „száraz, sótalan és izetlen levél” is (56. lev.), ám „mindenik egy húron pendül, és nem sok különbség vagyon közöttök” (27. lev.). S ha „rendszerént az *atyafiak levele hidegebb téntával* vagyon írva” (70. lev.), mások „ha egyébképen nyájasok is, de a *levélben reá akarják magokat tartani*” (75. lev.). Az ilyenféle levél jobb volna, ha „csak két szóból állana, mert *unadalmas*” (75. lev.). Mikes nem akar ilyent írni az édes nénének: „a’ bizonyos, hogy régen félbehagytam volna, ha tudnám, hogy *unadalmasok*” (183. lev.); de öccseurának sem: „úgy tetszik, hogy a *hosszú epistolának* egyszer csak véginek kell lenni, és arra vigyázni, hogy *unadalmas ne legyen*” (1761, misszilis). A levélben nem elég összehordani hetet-havat, mert „*az ilyen nem levél, hanem kalendárium*, és még előre ellátom, hogy mire itélné kéd az olyan levelet” (165. lev.).

Ellenben „a kéd *levelei jóízűek*” (75. lev.), fordul Mikes még fiatal levelező társához, „kevés asszony és férfiú tud *olyan szép leveleket* írni, mint kéd, amelyek úgy *tetszenek az elmének*, valamint a szép és jóízű étek a szájnak. . .” (56. lev.). A *szép levél*, a „*szépen írt levél*” (39, 56, 97, 102. lev.) tetszik, s ha ilyen volt az édes néne „*minapi levele*” (93, 95, 104. lev.), s tetszenek „*egynehány rendbéli levelei*” (77, 121, 155, 161. lev.), ő sem szeretne adósa maradni: „soha édes néném nagyobb kedvem nem volt egy *igen szép, csinos és takarékos levelet* írni. . .” (102. lev.) A szép levélnek van egy különlegesen kedvelt változata; erről írja Mikes, hogy „kedvesen és gyönyörűséggel vettem, édes néném, *nádmézzel írott szép leveledet*” (97. lev.). Az ilyen levél „méznél édesebb” (70. lev.), sőt a „*mézespogácsánál édesebb*” (80. lev.), hiszen „*nádmézes téntával*” (71. lev.) íródtak.

„Nénékám, a *leveleidet* igen kedvesen és édesen vettem, és csak kéd tud *nádmézes téntával* írni” (79. lev.).

De van másik igen dicsért levélfajta is: „a kéd levelén eleget nevettem; ki ne olvasná jó szívvvel a *kéd okos és nyájas leveleit*” (56. lev.). Az okosság és nyájasság erény a levélírásban, s mégis akadnak olyanok, akik ezt félvállról veszik, rátartiak, „mintha a *nyájas és tréfás levélhez* nem kívántatnék az ész”; ezek megtanulhatnak az édes néne leveleiből, hogy „miben áll a *nyájassággal és ésszel írott levél*” (75. lev.). S a levélíró nem állhatja meg évődés nélkül: „a kéd *bölcs és okos levelire* hogy lehetne megfelelnem? Nekem *oly okos levelet* nem kell írni” (96. lev.).

Mikes rövid levelet sem szeret kapni: „A kéd *könnyű, kurta és rövid levelét* vettem. Mentől ritkábban ír az ember, annál *hosszabb levelet* kellene írni. Kéd ellenkezőt cselekszik. A' pedig nekem halálom, mikor *rövid* a kéd levele. Mikor tudom, hogy az egészség jó, akkor nem kíméllem kédet, és a *hosszú levelet* megvárom, valamint az úrdolgát. Nő már nem haragszom, hanem a *rövid levelet* is kedvesen vettem. . .” De a végén ő is hasonlóval fizet: „Magam szégyenlem, *microda rövid levelet* küldök, de *ha rövid is*, el kell neki menni, egy pirongatás elfér a vállamra” (21. lev.). Levélíró fantáziája szinte játszik a rövid és a hosszú levél kínálta szembeállítás lehetőségével: „csak azért haragszom, hogy némelykor *rövidek*, holott soha *hosszú levelet* nem írhatna kéd nekem, és olyan örömmel olvasom, hogy némelykor csak azért írok *rövid levelet*, hogy hamarébb vehessem a kéd válaszát” (56. lev.). Nemcsak a levélírásban, a levélolvasásban is bele tudja élni magát: „A kéd *szép, de igen kurta leveleit* kedvesen vettem, édes néném, mért kíván kéd olyan gyönyörűségtől megfosztani, amely egy pénziben sem telik kednek. A meleg házban nem mesterség írni, a *kéd leveleit* pedig a hideg házban is *gyönyörűség olvasni*” (39. lev.). Ezért aztán újra meg újra hangoztatja: „Egy kevéssé a *levél igen kurta* volt, de mit tehetünk rólla. A' való, hogy én ahhoz nem szokhatom. . .” (85. lev.). Azért sem, mert a levél az időtöltés kedvenc eszköze: „még jobban tölténém, ha *hosszabb leveleket* írna kéd, mert még a *nyúl farkánál is rövidebbek*” (53. lev.). A sajátjára mindig talál valami mentséget: „hová lehet annál *szebb levél*, ha *rövid is*” – írja egy valóban mesterien összehozott miniatűr levelében (102. lev.). Mikes remek stílusfantáziával dolgozik: „ha

a levél *kicsid*, a hír elég *nagy*" (107. lev.), s még fokozza a kontrasztot, „ha a levél *igen kicsiny*, a hír *igen nagy*" (159. lev.).

A rövid, kis (24. lev.), kicsid, s a hosszú vagy nagy (162. lev.) levélnek vannak olyan alkalmi változatai, szabályai, amelyekhez Mikes is tartja magát. A levelezés első hevében könnyen megfeledkezik a gáláns modorról, hogy az asszonyt, az édes nénét „*hosszú levéllel* nem kell fárasztani" (13. lev.), mert így mentegőzik: „Annyi levelet írok kédnek és olyan *hosszú leveleket*, hogy még esszeteszi kéd a két kezit; és úgy fog kérni, hogy ne írjak annyit. Mert énnekem nincsen nagyobb gyönyörűségem, mint mikor kédnek írok. Jaj! hazuttam, édes néné, mert a kéd leveleit olvasni még nagyobb gyönyörűség nekem..." (5. lev.). Ez a galantéria szabályozza Mikes tollát: „Én pedig elvégezem leveletem, mert ha *még hosszabb* lesz, felit sem olvassa el kéd. Kérem kédet, büntessen meg kéd egy *hosszabb* levéllel" (57. lev.).

Amikor „a hírek is megfagynak", a „hideg házban", „télben nem lehet *hosszú levelet* írni" (70. lev.), pedig ő „fagyoson" is örömet írna, de várni kell, hogy „a tinta meg olvadjon" (155. lev.). Az utazónak is van mentsége, mert „*az útban hosszú levelet nem lehet írni*" (132. lev.). Régi bevett szabály, hogy „*a szomorú dologról nem kell hosszú levelet írni*" (48. lev.); s „minthogy e' szomorú levél, azért most nem is írok többet, mert *a szomorú levélnek igen rövidnek kell lenni*" (66. lev.). A bujdosóélet szüli az ilyen alkalmat: „*a szomorú levélnek nem kell hosszúnak lenni*. Ez elég szomorú, mert itt a halálról kell beszélni, azért el is kell végezni" (67. lev.). A borús hangulatból fakadt formula érzelmi tartalommal töltődik föl, amikor Rákóczi halála után írt levelében Mikes lelki állapotát levelező társára is átviszi: „Elvégezem ezt a levelet, mert magamot kesergetvén, kédet is keserítem. *A szomorúan írt levelek úgy jobbak, ha mentől rövidebbek*" (115. lev.). S mikor „könyves szemmel" fölidézte fejedelmének emlékét, megismétli: „Megmondottam, hogy *a szomorú levélnek rövidnek kell lenni*, azért el is végezem" (121. lev.).

Mikes szépírói érzéssel, művészi ösztönnel teremti újjá, személyes érzellemmel telíti a levéltípusokat, az édes néne leveleit is, ami a levelezésben lélektani kontrasztot, érzelmi hullámozást idéz elő, a levélíró stílusának pedig lírai színeket, életszerűséget kölcsönöz. Se szeri, se száma a sajátos mikesi levéltípusok felbukkanásának:

„Nem is lehet olyan *gyönyörű leveleket* másnak úgy írni csak kednek... édes néném, ne kíméljük egymást, hanem szüntelen írjunk egymásnak... csak *írjunk és ismét írjunk...*” (5. lev.).

„Mikor pedig a kéd levelcit olvasom, akkoron nincsen szükségem a hegedűsre, hogy táncoljak. Mert azt tudom, hogy mások is úgy tartják, hogy *egy kedv szerént írott levél jobb egy táncnál*” (18. lev.).

„Ma nekem *köszöntő levelet* kell írni” (40. lev.). „*Az új esztendőben írott első levelet* pompával kell végezni” (78. lev.).

„Már egynéhány levelemre nem vehetek választ, mégis kéd panaszkodik... Énnekem kellene kígyót, békát kiáltanom kédre, mégis kéd ír olyan *haragos és tüzes levelet* nekem, hogy úgyan szikrádzott, amidőn olvastam...” (41. lev.).

„Édes néném, megbocsáss, hogy már tíz esztendőtl fogvást nem írtam... Mit nyertem benne? Azt, hogy *irtóztató pironगतó levelet* kellett vennem a restségem megjutalmaztatására” (76. lev.).

„Egy keveset nevettünk a kéd *panaszolkodó levelén*, mert kédnek a panasza is kedves” (87. lev.).

„Béhívaták a postát a levéllel, amely *csinált levél* vala” (a. m. hamis, levélutánzat, 92. lev.).

„Hadd ne írjak már többé olyan *véres és kegyetlen levelét*, mint a minap. Úgy tetszett már, hogy a pennámban is nem ténta, hanem vér volt” (94. lev.).

„A vezérnek írott *búcsúzó levelét...*” (117. lev.).

„Az *utolsó levelemnek* utolsó résziben való utolsó végin megláthatta a füleivel...” (92. lev. – 16, 52, 56, 75, 112. lev.).

„E' sem igen nagy *vigasztalásra való levél* leszen, se semmi hírt nem írhatok a nénémnek...” (141. lev. – 116, 118. lev.)

A leveleknek egész panorámája bontakozik ki előttünk Mikes *Leveleskönyv*-e olvasásakor. Számuk meghaladta már a félszázat, amikor a levélíró, természetes fordulattal, az általa választott műformára jellemzően, már levélgyűjtemény kiadásán töri a fejét. De a galantéria szellemében csak az „édes néne” leveleiről beszél, ezzel is hitelesítendő képzelt levelezésének irodalmi fikcióját: „Én leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint aztot megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák...” (59. lev. 1725).

A RODOSTÓI LEVÉLÍRÓ FORDÍTÁSAI

Zágoni Mikes Kelemen úgy él a köztudatban, mint a legszebb irodalmi levelek szerzője, a régebbi magyar széppróza legjelesebb „levélírója”. A fordító Mikes sokáig háttérben maradt; franciából fordított kézíratainak nagyobb része néhány évtizedig rejtve maradt rodostói „íróházának” kéziratokkal, könyvekkel zsúfolt szögletében. A rodostói levélírónak a XVIII. század végén szerencsésen hazakerült, Kulcsár István gyűjteményében megőrzött törökországi kézíratos irodalmi hagyatéka – a *Törökországi levelek* és a *Mulatságos napok* s néhány töredék kivételével – kiadatlanul maradt, szerényen meghúzódott a Nemzeti Múzeum kéziratárának polcain.

A fordító Mikes háttérben maradását a levélíró tudatos hallgatása is előidézte. A *Törökországi levelek* írója sehol sem tesz említést „az édes nénének” arról, hogy valaha is foglalkozott volna idegen nyelvű művek magyarra történő átültetésével. Pedig ismerjük nevezetes levelét, amelyben az erdélyi nemesifjak iskolázását bírálva szól a fordítói munka fontosságáról és országos hasznáról (1725. 62. lev.).

Misszilis leveleiben azonban nem állhatta meg, hogy háromszéki atyafiságának tudomására ne hozza: szülőföldjétől elszakadt élete, hazájától távoli bujdosása nem múlt el nyomtalanul. „Tudom, hogy a kedves öcsémuram azt is akarná tudni, hogy miben áll a foglalatosságom. Itt a világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok, a csendes életet a könyvek fordítására szenteltem és sok francia könyveket magyarra változtattam, amelyekből, ha alkalmatosságom adatik, öcsémuramot is részeltetem” (1759). Segy esztendő múlva 1760 márciusában az ősz Mikes útnak indította Erdélybe egyik kedves fordítását. Mostohatestvérének küldött levele végén ezek a büszke öntudattal írott sorok olvashatók: „Egy könyvet is küldök öcsémuramnak, ha lehet; a keresztről beszél. A könyvnek hasznos voltát maga megmondja a bévezető, az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtassák. Az első auctora spanyol jezsuita volt, azután franciára fordították, a franciából székely nyelvre.”

A levélíró Mikes, aki tulajdonképpen egy műkedvelő irodalmi szférában kezdte el alkotói tevékenységét, négy évtizeden keresztül folytatott irodalmi levelezésével párhuzamosan hatalmas méretű fordítói munkásságot fejtett ki, olyannyira, hogy életének utolsó

két évtizedében irodalmi működésének súlypontja a fordításra helyeződött át. Összesen tizenkét prózai munkát fordított franciából magyarra, mintegy hatezer kéziratoldal terjedelemben.

Mikes minden kézírata névtelen. Az anonimitás az író korában elterjedt, tudatos írói magatartást takar. Jellemző a francia barokk és klasszicizmus korára s a korai felvilágosodás évtizedeire is. A Mikes által lefordított francia könyvek közül is több anonim kiadásban jelent meg először. Mikes esetében a kordivat mellett egy kényszerítő okkal is számolnunk kell. A rodostói író nem akarta, hogy neve, az „örök hűtlenségben” elmarasztalt, „fő- és jószágvesztésre” ítélt, kegyelemért folyamodott, de „gráciát” nem kapott bujdosó erdélyi nemes meghurcolt neve elijessze a hazaiakat munkáinak olvasásától és kinyomtatásától. Mert hogy Mikes „az otthon maradottak” okulására, hazai közönségnek szánta őket, az bizonyos; könyveinek ajánlásai és misszilis levelei híven tanúsítják.

Az író megnyilvánulásai arra engednek következtetni, hogy „magyarrá változtatott” műveivel az „auktorok” táborába óhajtott lépni, mivel ezt a munkát talán még komolyabb irodalmi cselekedetként értékelte, mint saját kedvtelésére írott *Leveleskönyv*-ét. Az írói tudatosság és önállóság nyomaival bőven találkozunk Mikes fordításaiban. De módszere és szemlélete még csak hasonlít ahhoz a magatartáshoz, melyet a fiatal Kazinczy fogalmazott meg a század végén: „Meg akarom érdemelni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak” (1793).

Mikes nagyarányú fordítói tevékenysége, irodalmi célkitűzése a Rákóczi és a kuruc kancellária által propagált hazai kulturális és művelődési programhoz kapcsolódik. De franciaországi éveinek tapasztalatai erősítették meg benne igazán, hogy a nemzeti kultúra megteremtésének egyik fontos feltétele az anyanyelv kiművelése, a nemzeti nyelvű irodalom és kultúra ápolása. Mikesnél ez a gondolat már modern formát öltött; az „eszmét” anyanyelvi terjesztésének ügye nem nemzeti bezárkózást, hanem az ablakok kitérését jelentette az európai civilizációra.

Ennek a „modern” tájékozódásnak nyoma van Mikes *Leveleskönyv*-ében, főleg az ifjak nevelésével kapcsolatos leveleiben. „Azt írta volt kéd a minap, hogy már ért franciául. Aztot igen jól cselekszi kéd, hogy idegén nyelvet tanul. Bár a mi földink azon volná-

nak, hogy idegen nyelvre taníttatnák gyermekeket. . .” (1719. 27. lev.) A francia pedig Mikes számára azért is vonzó volt, mert személyes élményein és élettapasztalatain túl Rákóczi politikai megfontolásai Franciaország felé orientálták. „Arról igen okosan gondolkodik kéd, hogy úgy szeretné neveltetni a fiát és leányát, valamint ott Pérában nevelik a franciák . . . de az országokban kellene látni, hogy a nemesember gyermekeit mint nevelik. A' való, hogy nekik magok királyok vagyon, és ahol mindenféle tudományok és mesterségek virágoznak. . .” (62. lev.) A fejedelem kisebbik fiának Törökországból történő távozásakor Mikes még egyszer visszatér erre a témára: „György herceg tegnap elmene innét egy francia hajón Franciaország felé . . . ahová megyen, az az ország még nagy hasznára lehet, mert jó iskola.” (1728. 88. lev.).

A magyar fordító céltudatos törekvései mögött az a szándék rejtett, hogy a fejlettebbnek ítélt francia társadalmi és irodalmi eszméket székely-magyar köntösbe öltöztetve, ízlésének megfelelően terjessze hazájában. A „jó iskola” iránti tájékozódásának időszerűségét az a tény igazolja, hogy a magyarországi felvilágosodás vezéralakja, Bessenyei György, a hetvenes években a fordítások fontosságát a nyelvművelés felvilágosodott programjába foglalta.

A fordító Mikes alkotó tevékenységének egész folyamata még nincs megbízhatóan föltárva; hatalmas arányú fordítói munkásságának értékelését még nem végezte el az irodalomtörténet-írás. A századforduló táján megjelent forrástanulmányokhoz képest csak Zolnai Béla vizsgálódásai jelentettek némi előrehaladást. A fordítások sokoldalú, elmélyült vizsgálata új megvilágításba helyezi majd a korai felvilágosodás irodalmi periódusának legjelentősebb prózáirójáról rajzolt hagyományos képet; elősegíti a rodostói levélíró és fordító irodalomszemléletének, a *Leveleskönyv* és a fordítások világnézeti összefüggéseinek, Mikes teljes életművének értékelését és írói művészetének jobb megértését.

PEDAGÓGIAI, MORALIZÁLÓ ÉS ELMÉLKEDŐ MŰVEK

A fordításra kiszemelt francia könyvek Mikes kedvelt olvasmányai közül kerültek ki, s jó részük Rákóczi rodostói könyvtárából való. Mikes első kísérlete *Az Ifjakkak Kalauza az Isten útjában . . .*, amelyet 1724-ben fordított le. A barokk értekező próza lefordítása

a fiatal Mikes számára rendkívüli erőpróbát jelentett. Erre vall az is, hogy 1744-ben, miközben más munkáin dolgozott, újra elővette kéziratát, s javítgatta, stilizálta. De Mikes, úgy látszik, elégedetlen volt a kézirat toldozgatásával, s néhány év múlva újra lefordította és letisztázta: *Az Ifjak Kalauza a keresztényi áitatoságban* ... 1751. (Vö. Mikes ÖM IV. k. 1974.)

Ez a tény arra mutat, hogy Mikes igényes fordító volt, fáradhatatlanul csiszolta kézirateit, küszködött a franciás stílusfegyelm-mel és a gallicizmusokkal, egyengette mondatainak folyását, természetesebb és világosabb fogalmazásra törekedett. Kéziratjavításai, törlései, beszúrásai, az egyszerűbb szövegigazításoktól a bonyolultakig, nemcsak helyesírási, de nyelvtani és stilisztikai, sőt fordítástechnikai szempontból is tanulságosak. A kifejezőbb stílus, valamint a nyelvi tisztaság keresésének aprólékos eszközei nemcsak az önmagával elégedetlen fordító munkája, hanem Mikes egyéni írói prózastílusának alakulása szemszögéből is felbecsülhetetlen értékűek. Javítástípusai funkcionális stilisztikai szempontból is elsőrendű fontosságúak, mert a fordító javításmódszere élő stilisztikai gyakorlat, s a nyelvhasználat módjára enged következtetni. Arra, hogy az író birtokában levő nyelvi rendszer elemeiből a fordítás és a szövegalakítás a kifejezés céljának megfelelően Mikes melyeket tart jobbnak a mondanivaló formába öntésére. A jelek arra vallanak, hogy a szépíró Mikes a francia kötetek „magyarrá változtatása”-nak évtizedei alatt tudatos stilisztává érett.

A barokk értekező prózát Mikes először párbeszédes alakban fordította le. A dialogizált (egy apa és fia párbeszéde) formát Gobinet könyvének elért francia kiadásában nem találtuk. (A kérdések egyébként adva vannak a francia szövegben, de nincsenek szerkezetileg kiemelve.) Lehet, hogy Mikesnek ez a szerkesztési megoldása saját ötletéből fakadt, de későbbi kéziratában visszaállította a folyamatos szöveget. Egyébként a két kézirat és a francia forrás között vannak eltérések, annak ellenére, hogy Mikes egészében megtartotta Gobinet könyvének jól tagolt rendszerét és általában híven követte a francia szöveget. Így például *Az Ifjaknak Kalauza* 1724/44-i fordításában található: *Negyedik szakasz 6 Rész. Az oktattatásnak szeretetiről* (fr. *Chap. VI. De la Docilité*) nincs meg a későbbi átdolgozásban.

Az *Ifjak Kalauza* 1751-i második átdolgozásában meglevő következő részek viszont hiányoznak az első változathoz:

Második könyv 17 Rész *A rossz könyvekről* (fr. Chap. XVII. *Avertissement contre les mauvais Livres*).

Harmadik könyv 12 Rész *Az olyan ifjú egyháziaknak, kik beneficiumokat bírnak különös akadályairól* (fr. Chap. XII. *Obstacles particuliers aux Beneficiers*).

Negyedik könyv 9 Rész *A módos magaviseletről* (fr. Chap. X. *De la Modestie*).

Ötödik könyv 2. Rész V. *Articulus A világi életnek meg más rendeleiről* (fr. Chap. XI. Article V. *Des autres conditions de la Vie seculière*).

Ötödik könyv 13 Rész *A nőtlenységnek rendéről* (Ez a fejezet nincs meg az 1664-i kötetben, de megvan az 1677-iben, Chap. XIII. *De l'État du Calibat*).

A két kézirat beosztása:

	I. könyv	II. könyv	III. könyv	IV. könyv	V. könyv
1724/44	XV	XXI	XI	XXII	XIV. és utolsó
1751	XV	XXII	XII	XXII	XV és utolsó

Mikes kéziratváltozatainak fejezetbeosztása egyik francia kiadásával sem egyezik meg pontosan. De mivel a fordító általános szerkesztői módszeréből következőleg csaknem bizonyos, hogy Mikes inkább elvett fejezetet, mint hozzátett volna, valószínű forrása az 1677. vagy 1695. évi típusú kiadás lehetett. A teljesebb második átdolgozás áll közelebb a francia forráshoz.

A fordító szerkesztési módszerére jellemző ebben a kéziratban, hogy a francia szerző didaktikus célú, némely gondolatok előzményeire, párhuzamaira, fejezetekre történő visszautalásait általában elhagyta a folyamatos szövegből. A főgondolatokat ismételten kiemelő kurzívált margószövegeket Mikes csak ritkán fordítja le. Vannak a kiadásban ókori és középkori auctoroktól (például Seneca, Juvenalis, Cicero, Ovidius, Szent Bernát, Szent Ágoston, Szent Hieronimus, Szent Ambrus, Szent Tamás, Rufinus, Origenes stb.) vagy a Bibliából való latin nyelvű margóidézetek is, a hozzájuk tartozó utalásokkal. Az 1751. évi átdolgozásban ezek az utalá-

sok és margóidézetek jobban igazodnak a nyomtatáshoz; teljesebb az idézetek száma és szövege. Igaz, előfordul az is, hogy az első változat olyan margóidézeteket tartalmaz, amelyeket a végleges szerzői tisztázat csak utalással jelöl. Mindkét kéziratban találhatók hiányos vagy rövidített margóidézetek is. Ez érthető, mert Gobinet gyakran összezsúfolja őket, s nem takarékoskodik a terjengős latin idézetekkel.

A párizsi Sorbonne-Plessis-kollégium igazgatója *Instruction de la jeunesse*... (1655) erkölcsi és pedagógiai gondolatainak gyűjteménye sok kiadást ért meg, s még a XVIII. században is népszerű volt. Használták iskolákban és kollégiumokban; olvasták szülők, nevelők, tanárok, diákok, egyháziak és világiak, udvari emberek, francia polgárok és külföldiek. Rákóczi is beszerezte könyvtárába. Témája: az ifjak nevelése, a fejedelmet és kamarását is érdekelte.

A francia író-nevelő egész pedagógiai gondolatrendszere természetesen vallásos világnézetbe van ágyazva. De reális, racionális szemléletével, szociális eszméivel, kritikus társadalmi nézőpontjával s az anyanyelvi művelődés szellemével még a XVIII. században sem avult el Mikes számára. Kalauza a dolgoz, munkás életmódot dicséri s a kulturált időtöltésre, tanulásra ösztökél. Az udvari és polgári életből vett példák fölsorakoztatásával munkára sarkall; morális megfontolásból küzd a tétlen életmód ellen, mert „otium est pulvinar diaboli”, vagy mint Mikes mondja: „a semmittevés az ördög párnája”. A továbbiakban a legfőbb akadályt az oktatás fogyatkozásában és a munkában való állhatatlanságban látja. Valódinak mondott példákkal és helyenként finom lélektani elemzéssel festegeti a részegség, a mértéktelen élet káros következményeit, a „heverő s henyélő” életrajzát. Orvossága, minden baj elűzője: a „jó könyvek” olvasása és a munka, mert „az emberek mindnyájan a munkára születtek”.

Külön is kitér azokra az „akadályokra”, amelyek a gazdag, a nemes világi és a beneficiumos egyházi ifjakat „tekintik”. Az egyházi pályára vagy hivatalba lépők ne engedjenek az anyagi haszongyűjtés önző reményeinek, ne legyenek heverők, fősvények, mértéktelenek. Helyenként kemény egyházkritikával él; máskor szigorú ítélettel szól a kevély nemes emberekről. A XVII. század derekán készült morális szempontú francia társadalomrajzot eleve-

nítette meg Mikes tolla, s tolmácsolta Gobinet pedagógiai és társadalmi tapasztalatait. Válogatott jelzők garmadáját zúdíttja a nemesi rendre, hangot adva az ismert korabeli polgári sérelmeknek is.

Az utolsó könyvben a szerző a pályaválasztásról értekezik. Ebben a kérdésben egészen modern álláspontot foglal el, a hajlandóságot, a hivatásérzetet s a rátermettséget tartja kiindulási alapnak a feudális előítéletekkel szemben. Óva inti a szülőket, hogy a família hasznáért hatalmukkal visszaéljenek. Tartsák szem előtt, hogy „természet szerint minden ember szabad”! A világi életpályák felsorolása és a főrend kritikus jellemzése után az előljárók, fejedelmek s uralkodók kötelességei következnek: ne a maguk gyönyörűségére, hanem alattvalóik javára munkálkodjanak. A felnőtt koráig elkísért ifjút ezután a szerző a házaselet bonyodalmairól és a „nőtlenység rendéről” oktatja ki.

Gobinet gondolatait tolmácsolva Mikes szívvel-lélekkel, saját élettapasztalatával is tanítja, kalauzolja leendő ifjú erdélyi olvasóját. Az *Ifjak Kalauza* elsősorban e tematika révén rokon a *Leveles-könyv* pedagógiai célzatú, kritikus hangú leveleivel, valamint a kulturált időtöltéssel és az egészséges, munkás életmóddal kapcsolatos részletekkel.

„Ez a könyv nem kíván hosszú előljáró beszédet – írja Mikes egy auktor komolyságával –, mivel midőn idegen nyelvből magyarra akartam fordítani... szándékom nem egyéb vala, hanem hogy... az ifjaknak lelki hasznokra légyen.” S az 1724. évi rövid előljáró beszédben életkörülményeiről is tájékoztatja a „kegyes olvasót”: „...bujdosásomnak ideje adván alkalmatosságot erre, hogy szomorúsággal múltó időmet haszontalanul ne tölteném...”

Az *Ifjak Kalauza* józan nevelő célzatával rokon Mikesnek egy másik hasonló jellegű, jóval rövidebb kiadatlan kéziratosa munkája: *Az idő jól eltöltésének módja mindenféle rendben* (é. n.), amely a címlap szerint „Idegen országban idegen nyelvből fordítatott magyarra.” Az „egynéhány főrenden levő személyeknek” hat napon keresztül tartó beszélgetéséről a szerző az előljáró beszédben megjegyzi: „azért is neveztem ezeket az idő jól eltöltése módjának, mert mindenféle rendű és mesterségű emberek vehetnek magoknak valamely oktatást... hogy egész életükben nem fognak időt találni a henyélésre”. A fesztelen beszélgetések a restség elkerülésének

módja körül forognak. A Mikes által elkeresztelt személyek jóízűen társalognak, adomákat mesélgetnek egymásnak. A valláserkölcsi fejtegetések és moralista elbeszélések keveréke ez a szépirodalommal határos műfaj. A könyv egész tematikája Mikes egyik legkedveltebb témájával, az ifjak és leányok nevelésével kapcsolatos. A világias jellegű „idegen nyelvű” könyv (*Traité de la paresse, ou l'art de bien employer le temps...* Paris 1667) szerzője Antonie Courtin, francia diplomata, előbb Krisztina királynő, majd Károly Gusztáv svéd király titkára.

A rodostói elszigeteltségben és unalomban a „hasznos időtöltést” szolgálta az elmélkedésre buzdító és „kegyességre serkentő” könyvek lefordítása is. Ezek közé tartozik a *Keresztényi gondolatok*, „Melyek a Szent Írásokból és a Szent Atyák íásaiból vannak ki szedegetve. A holnapnak minden napjaira 1747.” Mikes francia forrása E. F. Vernage-nak, a Sorbonne doktorának anonim össziadású elmélkedő (*Pensées chrétiennes...* Paris 1713) típusú könyve volt. Ugyancsak meditációs jellegű *A valóságos keresztényeknek tüköre*. 1749. című erkölcsnevelő munka is. Eredetije Nicolas (Jacques) de Mélicques népszerű formában, jó stílussal írott, napenkénti elmélkedésre szánt műve (*Le Caractère des vrais Chrétiens*. első kiad. Paris 1693.) Mindkettőre vö. Mikes ÖM III. k. (1970).

Az ilyenféle könyvek arra szolgáltak, hogy az elmélkedő műfaj ismert három pontja („puncta meditationis”) szerint az olvasó egyéni vallásos érzésvilágát a jámbor célzatnak megfelelően hangolják. Nem annyira teológiai érvekkel, mint inkább hangulati elemekkel, „szívhezszóló” gondolatokkal, bibliai példázatokkal adnak buzdítást azoknak, „kik a világi dolgokban forognak”. A szépprózával érintkező meditációs irodalomnak ezek az emlékei teret nyitottak a moralizáló írói képzeletnek; szerzőik helyenként a költői próza motívumait is fölhasználták.

Mélicques könyvében a caractère-jelleg az unalmas erkölcsprédikációt feloldva elevenséget, dinamizmust visz a jól elrendezett olvasmányanyagba. A hónap minden napjára szánt két elmélkedés hatvan témára rúg. Ezért is jegyezte meg Mikes, hogy „nem kell azokat egymás után olvasni, valamint a históriát”. Minden elmélkedés két részből áll: az első részben jellemzőerővel, mintegy tükörben mutatja a szerző a lanyha erkölcsű, közönyös keresztényt, a

másodikban ezzel mindig szembeállítja a „valóságos” keresztény erényeit. A „kétszívű”, „kétnyelvű”, színleg, hízeltetésből és megszokásból cselekvő s a kegyesen élő, szívéből okosan szóló ember ellentétes jellemének összehasonlítása, megértetni törekszik a jó erkölcsnek velejáról elmélkedő olvasóval, hogy az életben mint kell cselekednie. A tükörből, amelyet az író az emberek elé tart, gyakran egy molière-i Tartuffe képe néz vissza: „a világ tele az ilyen színes ájtatosokkal, akik is holmi jó erkölcsöknek színe alatt sokkal igazságtalanabbak, könyörtelenebbek, hasznokot inkább keresik, másokat inkább megvetnek, nagyravágyóbbak, bőszszerűbbek... hipocriták, micsoda ájtatos palásttal fedezitek el bosszúálló kívánságokat.”

Egyes gondolatok interpretációjakor ráismerünk a levélíró Mikes tollára. Amikor például az ájtatosságot elmulasztó azzal menti magát, hogy ő „se nem pap, se nem barát”; ha ez háborúba megy, nem a haza üdvéért jár eszébe, hanem „a magakitüntetés”, dicsőségahajhászás, mert az ilyen mindenben csak a „maga hasznát” keresi.

A XVII. század végén a polgári fejlődés fejlettebb fázisában élő francia író élesebben látja a társadalmi egyenlőtlenség problémáit és következményeit, mint a köznemes Mikes, aki viszont érzékeny az egyéni érdeket a haza üdvének alárendelő gondolatokra, akárcsak a gazdagot elmarasztaló kitételekre. Hangsúlyozza a munkával kapcsolatos elvet: „kinek-kinek a maga rende szerént kell dolgozni”. De a gazdag nem dolgozik, a fősvény alamizsnát nem ad a szegénynek: „a keményszívű gazdag a panaszt úgy hallgatja, valamint a mesét...” Az erkölcsbírálat érzelmi elemekkel bővül, s a szerző a gazdagságból fakadó bűnökre tereli a figyelmet. Szembeállítja a gazdagok és a szegények életmódját, s bár jól rámutat a társadalmi különbségek és ellentétek okára, a gazdagok kemény kritikája mellett az ismert bibliai szociális szólamokat hangoztatja. Sőt meg is indokolja a szegények és gazdagok egymásrautaltságát. A vallási ideológiának ilyen kompromisszumos megnyilvánulása beéri a bibliai ítélet fölidézésével: „No már gazdagok, sírjátok ordítván a reátok következő nyomorúságítokon.” A francia író élet-szemlélete találkozik a rodostói fordító sztoikus lemondásával, nem pályáznak a földi gazdagságra, mert ez is, mint a világi hírnév,

„csak hejában valóságoknak hejábanvalósága, és minden csak hejábanvalóság”. Íme, a sokszor ismétlődő mikesi szólam egyik forrása: „Vanité des vanitez, et tout est vanité”, – „Vanitas vanitatum...” biblikus szólama „Hiúságoknak hiúsága...”.

REGÉNYES-LEGENDÁS BAROKK KEGYESSÉGI PRÓZA

Van Mikesnek ebben a témakörben egy egészen más típusú önálló átdolgozása, amolyan legendaszerű, dialogizált regényes elbeszélés: *A keresztnek királyi útja*. 1747. Ez a jellegzetes barokk alkotás éppen a legendaformájánál, regényszerűségénél fogva rokon a szépirodalommal. Meséje színes, misztikus szövésű, a barokk metamorfózis kedvelt elemeivel díszített. A regényes barokk próza eredeti szerzője Benoit Van Haeften bencés apát; tehát nem jzsuita, ahogy Mikes idézett misszilisében írta erdélyi rokonainak. A XVII. század harmadik évtizedében latinul írott könyv francia fordítása a század közepén került kiadásra. (*Regia via crucis...* Antwerpen 1635. – *Le Chemin royal de la croix...* Trad. par le R. P. Didace. Paris 1655, 1672.)

Ez a kézirat Mikes fordítói eljárásának egyik jellegzetes példája. Megtartotta a három könyvre tagolt és majdnem ötven fejezetre osztott mű szerkezeti beosztását. A dialógusokat az élő beszéd frissességével törekedett gördülékennyé, eleven párbeszéddé tenni. A hosszadalmas fejezeteket megrövidítette, a terjengős részteket összevonta, a dagályos ismétléseket elhagyta. Az életből s a polgári foglalkozások köréből vett példázatok, szóláshasonlatokat bő szókinccsel, egyszerű nyelvezettel és szemléletes stílusban fordítja magyarra. A prózai előadást szép természeti képek gazdagítják. A barokk ornamentikájú metszeteket Mikes kivágta a francia kötetből, és mind a negyvenet beragasztotta kéziratába. (Mikes ÖM III. k. 1970.)

Alaposan átdolgozta a bevezetést: auktorokat idéz, akikre a francia szöveg nem hivatkozik; hangsúlyozza a dialógusformát, és felsorolja mintáit (Szent Ágoston, Chrysostomus, Nagy Szent Gergely), amiről forrása nem szól. Önállóan írja: „Az bizonyos, hogy az ilyen beszélgetéseket nagyobb kedvességgel lehet olvasni, mintsem az olyan könyveket, amelyekben a dolgok egymás után folyvást mennek...” Nem feledkezik meg saját tudományá-

ról sem: az auktorok gondolatait, szavait, „mondásait” s a bibliai passzusokat és utalásokat kiegészíti, mondván, „esszefoglaltam és -kötöttem őket, gyakorta adván azokhoz magamtól”. A kegyes-vallásos témát a fordító változatos betétekkel fűszerezi, hogy ébren tartsa az olvasó érdeklődését: „azért is hintettem el helyel-hellyel holmi kedvre indító dolgokat, hogy kevésbé meg vidámíthassam az olvasót”. A stílus kérdését is részletesebben veti föl, mint a kötet bevezetője.

Versidézetek és -részletek (Vergilius, Ovidius, Horatius, Seneca) átültetésével is megbirkózott Mikes, de ereje és kedve csupán a strófák egy részének, mintegy felének lefordítására futotta. Az első könyv végén az udvari életet elmarasztaló dialógus „egy régi auctor” sztoikus soraival fejeződik be. Íme, a Seneca *Thyestes* című tragédiájából vett tömör idézet a latin eredetiben:

Stet, quicumque volet, potens

Aulae culmine lubrico:

Me dulcis saturet quies.

(1635. kiad.)

Az idézet a francia fordításban kissé kibővült:

Cherisse qui voudra la Court des plus grans Princes,

Où l'heur et le péril se trouve également,

Je prens tout leur échat pour des choses trèsminces,

Et le bien du repos me plaist uniquement.

(1655. 146)

Mikes elkezdí prózában, majd versbe szedi: „gyakorolja bár az udvart, akinek tetszik, de én nagyobbra becsülöm a kedves nyugalmat a hejába való reménységnél és elmondom egy régi auctorral

Nem bánom keresse akárki nagyságát,

erővel vagy másként udvar méltóságát.

Én akarok venni kis lakóhelyemben,

távol mindenektől részt a bölcsességben.”

S megtoldja még három strófával, bujdosó életére jellemző tartalommal.

Ott se szomorkodni se nem kell tartani,
csendességgel nézem a napot feljönni.
Ott az esztendőknék szemlélem forgását,
és csendesen várom magam öregségét.

Eképpén töltvén el az én napjaímat,
tartás nélkül nézem végső óráímat.
Öregségben iszom meg a halál mérget,
úgy temetnek el mint idegen remetét.

Az ilyen „műfordítások” arról tanúskodnak, hogy verses fordításaiban Mikes prózaíró marad még akkor is, ha némely részletek személyes átélés hatása alatt születtek. Csak érzelmmel telített levcleiben avatja költővé írói képzelete és borongós hangulatú személyes lírája. Próbálkozásai mégis figyelemre méltók, mert ezek a versfordítás-részletek összességükben számottevőek s témájukban változatosak.

JANZENISTA SZELLEMŰ FORDÍTÁSOK

A fordítások egy jelentékeny csoportja janzenista szellemű vagy janzenizmussal vádolt könyveket tolmácsol. Ilyen *Az epistolának és az evangéliumoknak... magyarázattya*. 1741. című négy kéziratkötetből álló munka. (Mikes ÖM II. k. 1967.) Eredetije és szerzője még ismeretlen. A kétkötetes *Catechismus formájára való közönséges oktatások* első változata 1744-ben készült; a népszerű montpellier-i katekizmus terjedelmes fordításának később egy újabb (évszám nélküli) szerzői tisztázata is fennmaradt. Eredetije az oratoriánus François-Aimé Pouget egyházi indexre tett anonim janzenista vademecuma (Paris 1702). A *Kristus János életének története*. 1748. című regényes Krisztus-életrajz forrása Le Tourneux ékesszóló teológus író janzenizmussal gyanúsított könyve (első kiad. Paris 1678).

Ez Mikes egyik leghívebb fordítása. A *Préface* elején maradt el csupán egy féloldalmnyi bekezdés; később alig néhány esetben fordul

elő egy-két sornyi kihagyás vagy összevonás. Csak a margószéli bibliai hivatkozásokat ritkította meg Mikes. A fordító többször helyesbítette vagy javította a margószéli (nyomdahibából adódó téves) utalásokat. A könyv a négy evangélium alapján, helyenként szövegével íródott. A regényes Krisztus-életrajzok külön érdekessége az a mozaikszerűen kialakuló helyszínrajz, amely az egzotikus keleti tájak iránt egyre jobban érdeklődő XVII. századi olvasók figyelmét leköti, kíváncsiságát fölkelti. A keresztény mitológia szent földjén lejátszódó események kiegészülnek a korabeli zsidó társadalom keresztmetszetével, igaz, hogy csak járulékosan. Az ilyen társadalomrajz már nem tartozik az efféle életrajzi históriák célkitűzései közé. (Mikes ÖM III. k. 1970.)

A zsidóknak a kereszténység megalakulása korában viselt dolgairól (beleszöve a rómaiak történiáját Vespasiánusig bezárólag) Augustin Calmet neves lorraine-i historikus egyháztörténeti művének (első kiad. Paris 1718) fordításában: *A zsidók és az Újtestamentumnak történiája* (é. n.) olvashatunk. Calmet bibliavulgarizáló, a történeti sorrendet megtartó kötete bevezetésül szolgált Claude Fleury húszkötetes egyháztörténetéhez. Mikes a gallikán nézeteket valló Fleury abbétól a jó stílusú, irodalmilag művelt történésztől, Bossuet tanítványától is lefordított két hasonló történeti-néprajzi jellegű munkát: *Les Moeurs des Israelites. Les Moeurs des Chrestiens* (Paris 1681–1682) *Az Izraeliták Szokásáról* (é. n.) és a *Keresztényeknek szokásáról való beszélgetés* (é. n.). Az ilyen tudós munkákat Mikes lényeges változtatás nélkül, a szöveghez ragaszkodva fordította le. Néha ugyan egyszerűsít, de egyéni dolgokat ritkán sző bele. Ezek a Rákóczi rodostói könyvtárából való olvasmányok az erkölcsök és szokások viszonylagosságára, változására, a dolgok történeti és kritikai szemléletére tanították Mikest; ilyen gondolatok *Leveleskönyv*-ében is felbukkannak.

Sajátságos vonása ezeknek a kéziratos műveknek, hogy a fiktív leveleiből világias gondolkodásáról és szépírói érdeklődéséről ismert kedélyes tollú Mikes fordításai között nagyobbrészt moralizáló, spirituális-elmélkedő jellegű, történelmi értekező, pedagógiai érdekű munkák találhatók. A fordító és a levélíró Mikes irodalomszemléletében vannak közösnek mondható, de eltérő vonások is.

Egy ilyen szemléletbeli megkülönböztető vonás a fordító Mikesnek a didaktikus munkák iránti érdeklődése.

A francia barokk és klasszicizmus átmeneti korszakából, illetve a XVII. és XVIII. sz. fordulója körüli évtizedekből való didaktikus és kegyességi oktató művek tartalma a hazai korai felvilágosodás és késő barokk periódusban már avultas, többnyire régies színezetű és szemléletű irodalmiságot képviselnek. Igaz, hogy Mikes idejében, a magyarországi és erdélyi kéziratoss és fordítás-irodalom korában, az efféle moralizáló könyvek a műveltebb nemesi rétegek irodalmi olvasmányának számítottak. S szem előtt tartandó, hogy a különféle egyházi műfajoknak és vallásos áramlatoknak a hazai irodalmi és nyelvi fejlődésben még volt szerepük.

A világi tartalom szemszögéből Mikes fordításai a bibliai-vallásos és a világi szemlélet egymásmellettségére mutatnak, s kézzelfogható például szolgálnak a vallásos (teológiai) és világi irodalmi műveltség szétválásának, az írói világnézet rétegződésének, az irodalomszemlélet elvilágiasodása bonyolult folyamatának vizsgálata. Természetes, hogy ebben az átmeneti korszakban, a retorikus-didaktikus literatúrából a modern szépirodalomba való átmenet évtizedeiben, Mikes életművében vannak modern irányba mutató és a múltra visszatekintő vonások. A régi és az új elemek közötti ellentmondások Mikes irodalomszemléletében és életfilozófiájában, erkölcsi fölfogásában még megférnek egymás mellett; némely műveiben keverednek, de túlsúlyra is jutnak modern vagy konzervatív elemek, a bujdosó különleges életkörülményeit és világnézetét tükröző sajátos irodalmi vonások.

MULATSÁGOS NAPOK

A Mikes-fordítások közül a *Mulatságos napok* (1745) című elbeszélésgyűjtemény tűnik ki világi szépirodalmi jellegével. Mikes ezúttal kortárs író, Madame de Gomez divatos francia írónő regényciklusa alapján dolgozott. A *Journées amusantes* egész tematikája alkalmas volt arra, hogy Mikes kedvenc olvasmányává váljék, kielégítse irodalmi ízlését s a változatos meséket, szerelmi kalandokat, kuriózumokat kutató képzeletét, egyetemes érdeklődését. A magyar író tetszését megnyerte Gomezné alakjainak eszményi emelkedettsége, történeteinek erkölcsi tanulsága. Ez a kulturált

társas szórakozás talán fölidézte Mikes rodostói magányában életének egyik legemlékezetesebb időszakát, párizsi és versailles-i éveit. A fordító bizonyára elemében volt ebben a társalgó légkörben, s asszimilálódott a francia irodalom társadalmi-társasági szelleméhez.

A világot látott levélíró Mikes rodostói unalmában nosztalgiával lapozgatott a *Journées amusantes* novellisztikus históriáiban, amelyek különböző világreszekén, Közép- és Távol-Keleten, az Egyenlítő vidékein, Dél-Amerika, Ausztrália partjain, Indiában és az óceán ismeretlen szigetvilágán, az emberevők szigetén, Afrika északi partvidékén zajlanak. Érdekelték a divatos témák, az ottomán udvar titkos történetei, perzsa anekdoták, indiai elbeszélések, dél-amerikai novellák, a kalandos, fantasztikus, egzotikus mesék, melyeket annyira kedvelt a kor francia közönsége is. Ez a szép irodalom át volt szöve földrajzi, természettudományi tudálékos-sággal, galantériával és erkölcsi intelmekkel. Alakjai otthonosak voltak a középkori feudális királyi környezetben, a reneszánsz és barokk fejedelmi és császári udvarokban, Párizs vagy Londinum városában, Madridban és Lisbonában, Róma, Moszkva, Buenos Aires, Taurisz, Damaskusz, Jeruzsálem, Isztambul és Goa palotáiban és rejtelmes negyedciben.

Mindez valóságos tárháza volt az ókori, antik hősök tetteinek, történetírók és filozófusok mondásainak; pogány császárok, török szultánok és keresztény uralkodók, pápák és királyok életrajzi epizódjainak, egészen XIV. Lajos uralkodásáig. Itt minden a gondviselés szárnyai alatt megy végbe, a régi pogány istenek éppúgy beleszólnak a dolgok folyásába, mint az egymás vérét ontó keresztények és mohamedánok istene vagy az Isten nevében kormányzó földi „monarchák”. A korok és miliók változatossága fölébresztette az olvasó kíváncsiságát, a regényciklus társasági kerete és az előadás beszélgető, társalgó modora vonzotta az olvasásban enyhülést, szórakozást keresőket és unalomban szenvedőket.

Mikes az első kiadás köteteit olvasgatva átvett néhány részletet *Léveleskönyv*-ébe (1724–1734), egy évtized múlva pedig összeválogatott Madame de Gomez köteteiből egy egész könyvre való elbeszélést.

A *Journées amusantes* regényciklus lazán összefüggő, a társasági

beszélgetés fonalára felfűzött színes cselekménysorozat. Műfaji szempontból az olasz és francia „keretes” elbeszélések kései hatásának tekinthető. Némelyek Boccaccio modorát vélték benne fölfedezni, mások közvetlen mintáját Marguerite de Navarre *Heptameron*-jában és Madame de Murat *Voyage de compagnie*-ében keresik. De említhetnénk olyan reneszánsz novellagyűjteményeket is, mint a *Le Printemps d'Yver* (Jacques); *contenant cinq histoires dites par cinq journées* (Paris 1572). A keret: előkelő személyek ott hagyva a zajos várost, egy közeli vidéki udvarházban telepednek meg, hogy egymással versengve különféle történeteket adjanak elő, illetve gáláns témákon értekezzenek. – már ismerős. Így megy ez Agnolo Fireuzola félbemaradt novellaciklusában (*Okoskodások a szerelemtől*) is, ahol a boccacciói keretben három ifjú és ugyanannyi hölgy évődve társalog a vonzó témán.

A keretes elbeszélésekre emlékeztető *Journées amusantes* formájára és szellemi irányára nézve a barokk pásztorregényből kinőtt francia heroikus regény egyenes ágú leszármazottja. A hősi regény (*Polexandre*) kezdeményezője Marin Leroy de Gomberville, akinek félbemaradt regényét (*La jeune Alcidiene*) Mme de Gomer fejezte be. A „romans de longue haleine” (*Cléopâtre, Pharamond*) nevezetes szerzője Gautier de Costes, Seigneur de la Calprenède; a legdivatosabb szerző pedig Mlle Scudéry (*Ibrahim, Cyrus, Clélie*).

E regénytípus divatja és hatása még a XVIII. század első évtizedeiben is érezhető, jóllehet Boileau és Molière már megtépták alakjainak hírét-nevét. Ezek a regényhősök ugyanis – a barokk műfaji sablonoknak megfelelően – antik és keleti fedőnevek alatt a francia szalonok előkelő társaságának lovagai és delnői, s szerepük szerint képzelt helyzetekben, jellegzetes erkölcsi megvilágításban, gáláns modorban tűnnek föl. Egyik legkiválóbb szenvedélyük a levélírás, a másik a társalgás. De az udvarias modorosság, keretesség, finomkodás, az érzelgősen mesterkelt, dagályos stílus a klasszszicizmus társalgó nyelvét kiforgatta természetességéből. Mind műformája, mind stílusa szempontjából Gomezné ennek a lealkonyuló iránynak egyik utolsó, de még igen népszerű képviselője volt. Érezhető rajta a francia précieuse-ök letűnő társadalmának világias mosolya és tónusa.

A *Journées amusantes* tizennyolc nap alatt előszóval előadott történeteket tartalmaz. Mikes hat napra való beszélgetést, illetve novellát választott ki a tizennyolcból. Viszonylag a legmozgalmasabb s a rövidebb elbeszéléseket szemelte ki. Ezek mindegyikében sztereotip irodalmi motívumok, rendkívüli kalandok töltik meg a keretet: boldogtalan szerelmesek messze földön való hányódása, szenvedés és vergődés, tengeri ütközetek és hajótörések, kalózok, kegyetlen rabszolgatartók, álneves és álruhás hölgyek, flandriai kereskedők, vad népek, háborúk, pénz, bolyongás, vagyonszerzés, tönkremenés, fogság... Mindegyikben a megoldás rendes módja az, hogy a véletlen szerencse segít a minden akadályon győzelmes szerelem, állhatatosság és rettenthetetlen vitézség révén. A színes és sokszor bonyolult meseszövése vége: a gondviselés bölcsessége, a szigorú igazságszolgáltatás megméri az erényt és a vétet; az emberi nemesség elnyeri jutalmát, a háborgó lelkek a megnyugvás boldog állapotát.

Mikes hajlandóságot érezhetett a hősnők és regényhősök iránt, akik, mint az elrabolt jamaicai spanyol Eleonora de Valesco és hűtlennek hitt jegyese, Don Fernand, izgalmas kalandok után egymásra találnak a Cromwell Olivér korában lejátszódó históriában; a szép, szelíd perzsa Rakima iránt, aki a török Amurates császár szerelmes ágyasa volt, s a féltékeny és csalárd szultánné, Roxan áldozata lett. Rokonszenvezett a fősorakozó regényes alakokkal, akik között található az okos és vitéz Thibault lovag s az afrikai szultán háreméből viasszaszöktetett csodálatos szépségű ponthiöi fejedelemasszony; a portugál Donna Elvir de Zuaré és Don Sebastien de Suza, a II. Fülöp idején dúló családi villongások viszonytagaiban megpróbált szerelmesek; a meghódított polgárleány, majd elűzött boldogtalan Etelgiva és Emma királyné a zsarnok Etelred érzelmes történetében, s végül a jóban-rosszban elválaszthatatlan két testvér, Agenor és Timán, az ifjú Cleodon és Felida, a rejtélyes vadleány, s a hősök boldogulását elősegítő megannyi mellékszereplő.

Az átdolgozás során tapasztalható fordítói eljárás jellemző Mikes szépírói érzékére. A szárazabb betétrészekről meg akarja kímélni magyar olvasóját, s a hangsúlyt a kitérők nélküli előadás-szövése, az eseményes novellákra helyezi. Jól érti a francia szö-

veget, csinján bánik a terjengős részletekkel, nyesegeti Gomezné szószaporítását. Általában rövidít, ez a fő vonása; tömöríti mondanivalóját, anélkül hogy az eredeti lényeges mozzanatait elejtené. A külső bonyodalmak követése mellett érdekli alakjainak belső világa, szereplőinek jelleme és érzelmi élete.

A fordító jobban beleéli magát hőseinek lelkébe, és ahol motívációs hézagot lát, azt saját fantáziája szerint tölti ki. Némely portrékat átstilizál, melegebben, több részvétellel áll a bujdosásba jutott fejedelmek, száműzetésbe küldött lovagok, a bajba jutottak oldalára, mint Mme de Gomez. A politikába erős érzelmi elemet visz; sokszor gondol önmagukra, olvasmányaiban is élményrokonságot keres. A *Mulatságos napok*-ban elárad Mikes egyéniségének varázsa. Alakjaival együtt ő is szellemes csevegő, a világi élet örömeit kereső gáláns társalgó. Mégsem esik ki az objektív előadás szerepéből; úgy látszik, megérezte, hogy a novella törvényei erre nem adnak módot. De a műfajfegyelmet mégis áthágja azzal, hogy önmagát, a maga egyéni tárgyait belehelyezi a fikció kereteibe. A környezet, a tárgyak, a fordító érzéseinek közvetlen közelsége, a mikesi jelenvalóság a realitások költőiségét árasztja.

Ennek a jelenségnek egyik döntő befolyásoló tényezője, hogy Mikes a francia elbeszélések keretét megmagyarosította. A helyszínt a Szajna partjáról Erdélybe, a Szamos mellett levő szép városba (Kolozsvár) s egy Szamos-parti birtokra helyezte át. A főrangú társaság a természet kellemeinek élvezésével, sétálással, olvasással, beszélgetéssel tölt el egy hetet; három leány és jegyeseik versengenek egymással, zálogosdit játszanak, s aki veszít, egy történet elmondásával váltja meg magát. Az eredetitől eltérően a párok Hilária-Julius, Constantia-Octavius, Victoria-Valerius nevet viselnek. Az erdélyi társadalmi szabályoknak megfelelően a fiatal-ság nem magára hagyva szórakozik, mint a francia regényben, hanem Hilária anyjának, az özvegy Honoriának felügyelete alatt. Ugyancsak a hazai társasági élet szokásaival magyarázható, hogy Mikes zálogosdit játszat alakjaival, jóllehet a francia íróról erről nem szól. S ha a századforduló körüli erdélyi kulturális állapotokról Mikesnek olyan emlékei voltak, hogy egy falusi jószágon nem magától értetődő egy könyvtárszalonn, úgy változtat fordításában,

hogy az elbeszélések színhelyét a könyvtár helyett a kerti pázsitra teszi át.

A környezet és a kert bemutatása Mikesnél bővebb, mint Mme de Gomez bevezető lapjain. A kertleírás igen jellemző a *Leveleskönyv*-ből ismert mikesi tájeszményre; Mikes rokokó kertszemléletében itt erdélyi, francia és egzotikus török elemek keverednek. Ez a kert nemcsak szép, de hasznos is, dísznövények és kerti vetemények, gyümölcsfák találhatók benne. A tavaszi virágokkal, narancsfákkal és lauruszokkal övezett rokokó levélpalota pedig a XVIII. századi európai orientalizmus kertkultúrájának divatos eleme.

Ez a palota Honoria asszony kertjének közepén található. Valódi mikesi jellegzetesség: „egy nagy lugos, amelyet a szőlőlevelek egészen befedtek, és olyan volt, valamint egy levélből való palota”. Segy újabb szubjektív motívum: a szőlőfák arról híresek, hogy Honoria „azokat mind Rodosztóról, a Mármora-tengerének a partján lévő városból hozatá”, s a Mikes-levelekből ismert módon „hétyszer hoznak szőlőt esztendőben”. Nem kétséges, hogy Mikes a Rákóczi ebédlőpalotája körüli kertet örökítette meg egzotikus helyszínrajzában.

A kertben tanyázó főrendi társaság jellemzése Mikes egyéni ötlete. Ezek a személyek eszményi vonásaikkal tűnnek ki. Az erényes özvegy, Honoria, gazdag, tanult, okos és messze földön híres gazdasszony. Leánya, Hilária és társnői „szépségit csak a képíró írhatná le... az víg, nyájas és tréfás természetiért, minden kisasszonyok szeretik, és mindenek tisztelik”. A leányok jó erkölcsé és szép természete, ritka szépsége közös jellemvonások. A társalgásban páratlan tökélyre tettek szert; Hilária „kegyes és értelmes beszédit mindenek csudálják”. Constantia keveset beszélt, de okosan. Victoria „minden szívet meggyőzött, és rabsága alá vetette”.

Jegyeseik azokat az erdélyi ifjakat testesítik meg, akikről Mikes *Leveleskönyv*-ében mint az ifjúság ideális típusairól emlékezik meg; s annyiban hasonlítanak mátkáikhoz, hogy ezekben „mind a jó erkölcs, mind az okosság bővölködött”. A nemes társaság napi-rendje mintha a rodostói fejedelmi udvar rendtartására is emlékeztetne.

A „jó erkölcs” és az „okosság” hangsúlyozása a szépirodalmi

munka morális szempontjaira vezethető vissza. Mikes már a bevezetőben figyelmezteti a „kegyes olvasót” az írói célkitűzés lényegére: „ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad”. Az író lelki haszonra törekszik, a szép, jó erkölcsűek és nemesi indulatúak példájára int: „Ugyanezen végre is adom elődbe ezen hat úri személyeknek hat napig tartó beszélgetéseket, amelyek mind az elmének mulatságára és hasznára, mind a szívnek megjobbítására lehetnek”. Ez az irodalmi hitvallás elég világosan beszél. Mikes szépirodalmi művében a „mulatság” csak eszköz, irodalmi kalauz, amely „irodalom fölötti célokra” vezérel. A *Mulatságos napok*-at Mikes azzal a kifejezett céltudatossággal indítja útnak, hogy hasson valakire, tudniillik az olvasóra, akit aposztrofál is önálló előljáró beszédében. A hatni akarás e természetes megnyilvánulásában meglepő a szubjektív élmények közvetlen földolgozása a *Journées amusantes* átdolgozásában.

A francia kalandregény magyarra való átültetésekor megnyilatkozó alkotói szándék bonyolult kísérőjelensége a *Mulatságos napok* stílusa. Ennek vizsgálatakor mindig a francia regényciklus stílusirányának és Mikes egyéni stílusának relációját kell szem előtt tartani. Bár Madame de Gomez tónusa a maga korában alapjában választékos, könnyed és megragadó volt, gondolatainak finomsága, a helyzetek írói érdekessége gyakran fullad el a modorosságtól dagályossá váló stílus útvesztőjében. Ennélfogva Mikes stílusa is egyenetlen. „A gondolat és ruhája már nem együtt születnek; ez úgy van amarra ráigazítva. Mindenütt megvan jó, magyaros, folyó, tiszta értelmes nyelve, de semmivel sem több. Idegen gondolatoknak, idegen érzéseknek nem oly kész tolmácsa: halványabb, színtelenebb – figyelte meg Beöthy Zsolt – stíljé messze marad frissességében és változatosságában a Levelekétől, s az eredetinek díszétől és méltóságától is.” Valóban a levélíró Mikes mondatfűzésének önkéntelen kereksege és rövidsége, gondolataihoz igazodó szabaddabb folyása és természetes egyszerűsége a fordítás közben gyakran föloldódik, mesterkétebbé válik. Mikes megszokott, ízes-zamatos stílusa ernyedtebb, s jóllehet törekszik saját hangjának és stílusának érvényesítésére, erősen köti a fordítás. Az igényes stiláris teljesítmény és tudatos stilisztikai eredmények ellenére a *Mulatságos napok* stílusa nem éri el a fiktív és misszilis levelek nyelvi eredetiségét,

originális stílusát. (A *Journées amusantes* lengyel fordítására és kiadására a XVIII. század végén került sor; még ekkor is dicsérik stílusát.)

Mindez nem csorbítja Mikes munkájának stílustörténeti jelentőségét s az átdolgozás nyelvi értékét, melyet Mikes legjobban sikerült fordításának tarthatunk. A *Mulatságos napok* az első jelentkezése annak a hazai (vagy tágabb kelet-közép-európai) fordítói gyakorlatnak, mely az eredeti epikus műnek nemcsak a nyelvét, hanem a szereplőit, helyszínét, cselekményét is „megmagyarosítja”, amint azt Mikes után nemcsak Faludi Ferenc, de még Kazinczy és Kisfaludy Károly is tette.

Mikes még ezzel az európai viszonylatban késeinek számító kalandregény fordításával is szinte egyedül áll a magyar felvilágosodás küszöbéig, kiemelkedő színvonalú fordítói teljesítményével, stílusával és öntudatos stilisztikai gyakorlatával. Csak az államregény kalandos formája, a *Télémaque* készült el Haller László (1755) tolmácsolásában; Mészáros Ignác *Kártigám*-ja később, 1772-ben jelent meg. Faludi *Téli éjszakák* című gyűjteményében található, az elbeszélés sűrített – szinte középkori szellemű – lovagregény emlékét fölidéző regénytípusok nálunk sokáig éltek, a Szigvártok, Kártigámok, Kasszondrák, Telemon királyfiak és ponthiői fejedelmasszonyok szívós életűek voltak. De ezek az avult „románok” is – az elszórtan és későn jelentkező korszerűbb regények mellett – a nyelv és kultúra megújódását, a regény műfajának megteremtését s végső fokon az eredetiség útját egyengették a magyar irodalomban. Ehhez kell mérnünk, és ilyen szemszögből kell megítélnünk a rodostói fordítónak a XVIII. század végén Kulcsár Istvánhoz került, szűkebb irodalmi körben olvasott, de még sokáig kéziratban maradt szépirodalmi munkáját.

Ez a fejlődéstörténeti szempont meghatározza Mikes Kelemen fordítói munkásságának helyét: francia fordításai, átdolgozásai, a hagyományos fölfogásnak megfelelően, szervesen épülnek bele a magyarországi és erdélyi irodalmi, nyelvi, művelődéstörténeti fejlődés menetébe.

Leginkább Mikes fordítói tevékenységére érvényes, hogy a törökországi Rákóczi-emigrációban élő, hazájától eltiltott írónak hasznos időöltésként, de tudatos írói program keretében folytatott

irodalmi munkássága hasonló karakterű, szellemű és ízlésű, mint az itthon élő (Hermányi Dienes József, Bod Péter, Faludi Ferenc, Báróczy Sándor) kortársíróké.

Ugyanakkor Mikes fordításai, francia tájékozódása és műveltsége révén, továbbá különleges életkörülményei folytán, sajátosságai egyéni szint és tendenciát képviselnek, akárcsak a levélíró Mikes Kelemen originális szépprózája a korai felvilágosodás európai irodalmában.

A KORAI FELVILÁGOSODÁS ÁRAMÁBAN

A Mikes-szakirodalomban Toldy Ferencről és Gyulai Pálról Zolnai Béláig többen megpróbálkoztak, hogy valahol elhelyezzék a rodostói író a XVIII. század első felének európai szellemi térképén. Némelyek érthetetlenül elszigetelték, mások egyoldalúan a XVII. századi áramlatokhoz kötötték; voltak, akik a felvilágosodással hozták kapcsolatba. A Mikes-életmű kirajzolódó erővonalai nagyobb körütekintésre ösztönöznek. Az ilyen összefüggés-keresés világosan jelzi, hogy a mikesi életmű, az író csaknem félszázados alkotó munkássága időben a magyarországi és erdélyi vagy kelet-közép-európai felvilágosodást megelőző évtizedek irodalmi áramába torkollik.

Következetesen életművet említettünk, jelezve, hogy az immár másfél évszázados Mikes-kutatásoknak a *Törökországi levelek*-re épített bázisát a teljes írói életműre – a levélíró és fordító párhuzamosan folytatott irodalmi munkásságára – terjesztjük ki. Mikes irodalmi alkotásai 1717 és 1761 között keletkeztek. Egy olyan sokat ígérő történelmi kísérlet után kezdődött el írói pályája, amikor a feudális monarchia erőszakos államkeretében a bécsi katonai abszolutizmustól létében fenyegetett soknemzetiségű Magyarországból, az erdélyi fejedelem vezetésével, egy önálló, független, központosított, toleráns, modernebb berendezkedésű nemzeti állam megteremtésének lehetősége csillant föl. Ez határozza meg Mikes írásainak történeti helyét, s itt kapcsolódik össze legszorosabban életműve a korai felvilágosodás egyik legmesszebbre látó hazai egyéniségének, II. Rákóczi Ferencnek munkásságával. Az emlékiró fejedelem önvallomásai után tágabb irodalmi érdekű politikai, meditációs, államelméleti síkon dolgozza föl a valóság nyújtotta

élményeket; mellette önálló íróvá felnőtt kamarása a bujdosás évtizedeiben szépirodalmi köntösbe öltözteti az átélt hősies, nagy hordercjú, de sikertelen vállalkozás társadalmi tapasztalataira és művelődési eszményeire visszamutató gondolatait.

TÁRSADALMI GONDOLAT ÉS NEMZETI MŰVELŐDÉS

Mikes nemesi hazafiúságának, a rendi nacionalizmustól eltávolodó szemléletének azok a legpozitívabb elemei, amelyek a nemesi reformok és a polgáriasodás irányába hatnak. Szinte a felvilágosult művelődési program jövőbeli jelszavait juttatják eszünkbe a világot járt levélíró öntudatos kritikus sorai: „mint hazafia azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság”. Ennek a nemes gondolatnak szép irodalmi hagyománya van. Amikor az erdélyi író az ország különféle (nemesi, polgári, paraszti) társadalmi rétegeit érintő iskolai, művelődési reformokat sürget, ezt abban a nemzeti önismeretre nevelő szellemben teszi, mint jeles elődei, Heltai Gáspár, Apáczai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós vagy Zrínyi, Bethlen Miklós és közeli kortársai, Ráday Pál vagy Rákóczi tette.

Elődeihez hasonlóan az író a művelt és erkölcsös ifjúságban látja a nemzet letéteményesét, az ország jövőjének zálogát. Hazafiúság, műveltség, morál – Mikes életművében elválaszthatatlanul összehozhatók. A *Mulatságos napok*-ban önállóan jellemzett személyek: Julius, Octavius és Valerius azokat a főrangú erdélyi ifjakat tesztelik meg, akiket Mikes *Leveleskönyv*-ében ajánl az országnak: „Ezek mind olyan nagy főrenden lévő ifjú urak valának, akik az iskolájakot elvégezvén, mind más tudományokban részesek lévén, alkalmasak valának az ország szolgálatjára...” Ismertebbek azok a fejtegetései, amelyekben a levélíró a nemesleány és nemesifjú, a „nemesember gyermekei” nevelésének bírálatáról és új követelményeiről ír, valamint a „parasztember gyermeké”-nek falusi iskolázásáról és a mesterségek tanulásáról javasol (27, 62. lev.).

Ha figyelmesen szemléljük a mikesi művelődési eszmény társadalmi „modelljét”, fölismerhetjük rajta az államszervező fejedelem modern országépítő koncepciójának lényeges jegyét s az emlékiró Rákóczi rendi rétegeződés szerint festett társadalmi tablójának kör-

vonalaits. A kuruc nemzeti összefogásnak megfelelő politikai és művelődési program a társadalom minden rétegére kiterjedt.

Földereing Mikes gondolatvilágában a továbbt nemzeti királyság eszméjének halvány sugára is, a francia abszolút monarchián célzó, „a' való, hogy nekik magok királyok vagyon” eszmetársulán kapcsán. Meglátja ennek a nemzeti művelődéssel összefüggő következményeit: „egy országnak a boldogsága az ifjakot való jó neveltetésekből áll; a hadakozást, a tudományokat és a mesterségeket akkor kezdik tanulni”. Fölismeri a polgári foglalkozások nemzetgazdasági funkcióját, „mivel a mesterségek és a kereskedelem hajtanak hasznot egy országban”. Az Európát megjárt fejedelmi kamarás élettapasztalatból beszél; önkéntelenül összehasonlítja mindezt a sivar hazai állapotokkal: „A mi boldogtalan országunkban mindezekre alkalmatossága nincsen egy ifiúnak, noha mindezekre olyan alkalmatos volna, mint akármely nemzet”. A történelmi háttér ismeretéről és öntudatról tanúskodnak sorai. Mikes gondolataiban nyomot hagyott a hazai kísérlet, a nemzeti művelődés távlatait megláttató fejedelmi udvari művelődéspolitikai. Az ifjú levélíró szemlélete világias, iskolapolitikai nézőpontja modern igényű, Rákóczi neveltjéhez méltó. Mikes szemében az iskolaügy, az ifjúság nevelése országos társadalmi érdek, nem felekezeti privilégium: „más tudományt” kell tanulni, mint amit ő vagy Rákóczi tanult a jezsuita kollégiumban. Új intézmények, hasznos tudományok, nemzeti oktatási program és „arra való collégiumok” kellenének.

Mikes különösen érzékeny az egyéni érdeket az ország hasznának, a nemzeti közérdeknek alárendelő gondolatokra. Érdemes földézni levelének ezeket a tudatosan ismételt sorait. A kollégiumba „béplántált” s onnan egy évtized múlva „kiszabaduló” nemesifjában azt keresi, „hogyan annyi tanulás után mit tud, és hogyan használhat-e valamit tudományával az országnak vagy magának”.

Miből áll a tudománya ennek az „egynéhány könyvit és filozófiát” valamely almárium mélyébe eltemető deáknak? A falusi udvarházban lemossa az „iskola porát”; „Arisztotelésznek ott egynéhány terminusit kipöki, de deáknak már szégyenlenc beszélni...”, csak a hölgyek szórakoztatására futja, amit Vergiliusból vagy Ovidiusból olvasott. A földrajzban „a gazdaságban olyan

tudatlan, mint mások. És a fizikájából annyit nem tud, mint a molnára vagy a kovácsa...”

A „logikájának” a magánéletben semmi hasznát nem veszi; „az ország gyűléseiben elmenvén, az ország dolgához nem tud... nemhogy azt tudná, hogy miben áll az ország haszna, de azt sem tudja, micsoda országok szomszédi Erdélynek...” A jezsuita kolégium deákja – mert arról van szó – a közügyekben is elbukik.

„Mindezekből látjuk – összegezi Mikes kemény kritikával –, hogy a nyolc vagy kilenc esztendeig való tanulásnak, se maga, se az ország hasznát nem veszi. Mert a deák nyelvnek úgy venné hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának.” A skolasztikus okoskodás, az arisztotelészi szillogizmus csődöt mond az élet gyakorlati, új követelményeivel szemben.

De a bírálatnak még nincs vége. Mikes a nemesi jó erkölcs szellemében is elmarasztalja hitvány parlagi életmódja miatt műveletlen boríssa filozófusát. Szimbolikus hasonlattal él: „egy tudatlan tanácsúr olyan egy országban, mint egy üres hordó a pincében”. Az „édes néné”-nek szánt jó tanácsában tömören megfogalmazza tevékeny patriotizmusának lényegét: „Kédnek pedig azt jóvallom, hogy fiának olyan tudományokat adasson, amelyekkel használhasson országának.”

Ebből a szemszögből ítéli meg a „nemesleány” és „nemesasszony” hivatását is: „jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika”. Mikes ezt reális, természetes okokkal magyarázza: „egy jól nevelt eszes leány, asszonnyá változván, a fiát mind jól tudja nevelni, oktatni és tanyítani, és aztot az ország szolgálatjára alkalmatossá tenni; ergo, hasznára vagyon tehát az országnak...” (62. lev.)

Az ifjú Mikes az utolsó magyar fejedelmi udvarban korán magába szívta azokat az eszméket, amelyek révén Rákóczi az országos iskolaügyet és a nemesség kiművelését új alapokra kívánta helyezni. A mikesi nevelési elvekben nem nehéz fölismerni a Rákóczi inspirálta kuruc kancelláriai iratok, a Nemes Ifjak Társasága hazafias szellemű szabályzatának fő mondanivalóját és a korai felvilágosodás szenvedélyes hangú egyházpolitikai vitáirátának, a *Responsio*-nak

(1706), a racionalizmusnak a nyomait. A fejedelem közvetlen személyes hatása is befolyásolta a fogékony székely író, hogy a hazafias nevelés követelményeit elsősorban hangsúlyozza. Tudjuk, hogy Rákóczi franciaországi *Emlékiratai*-ban is visszatért ezekre a gondolatokra; a *Testament politique et moral* ... című művében pedig Rodostóban is foglalkozott a Mikes által kedvelt témával, s ez föltehetőleg beszélgetések, eszmecserék tárgyául is szolgált a fejedelem körében.

Hazai talajban gyökerezik tehát a mikesi szemlélet; erre épül mindaz, amit az író később külföldi tapasztalataiból, olvasmányai-ból, francia fordításaiból magáévá tett. A Claude Fleury és Fénélon traktátusaira, a *Spectateur* cikkeire mint forrásokra vonatkozó régebbi megállapítások csak ilyen összefüggésben értelmezhetők helyesen. Bár Mikes saját diákkori és udvari tapasztalatai alapján is sürgeti a hazai kollégiumi oktatási rendszer reformját, franciaországi olvasmányai és élményei különösen ösztönözték ebben.

A XVII. század dereka óta sokat vitatott nőnevelés kérdéseiről egyébként sokan írtak (például Bossuet, La Bruyère, Mme de Maintenon, de olyan janzenista szerzők is, mint Agnès Arnauld és Jacqueline Pascal). S míg Fleurynek a rodostói könyvtárban is meglevő említett értekezése főleg gyakorlati-vallásos célból hangoztatja a leányok oktatásának szükségességét, Fénélon értekezésének fő gondolata már világiasabb érdekű: azért kell oktatni a leányokat, mert ők nevelnek polgárokat az országnak. A megokolás tartalma Mikes és Fénélon okoskodásában azonos jellegű. Vannak más feltűnő gondolatpárhuzamok is a két írónál, s találkoznak nézeteik az ifjak nevelésének új programjában is. A dauphin nevelőjének nézetei több ponton érintkeznek Fleury abbé gondolataival is. S ha Mikes Fleury *Traité* ... című könyvéből azt olvashatta ki, hogy az mereven szigorú az irodalmi tanulmányokhoz, más oldalról megláthatta benne egy új műveltségi irány képviselőjét, aki a modern világtörténelem tanítását javasolta, s egyetértett vele, amikor a tudós szerző a reáliák oktatását, az egészségtan, a fizika és kémia, a gazdasági ismeretek tanítását sürgette. Ez a vallásos hagyományokba illeszkedő oktatási program már eltér a jezsuiták iskolarendjétől; racionális elemeivel vallási téren is életreformot készít elő, s az élet világi követelményeit is számon tartja.

Mikes modern nevelési célkitűzéseiben, akárcsak Rákóczi művelődéspolitikájában és hazai oktatási reformjában, a hasznos tudományok kerülnek előtérbe, a reáliák, nyelvek, az államigazgatás, a hadakozás tudománya, történelem, jog, gazdasági, földrajzi, természetrajzi ismeretszerzés, matematika, fizika, természettudományos, gyakorlati ismeretek – az egyoldalú, elavult, retorikus-grammatikai skolasztikus rendszerrel szemben. Az új fölismerés az európai korai felvilágosodás vívmánya: a tanulást az élet szolgálatába kell állítani; Mikes ezt konkrétizálja hazaszeretetének mély átélésével, a nemzet érdeke, „az ország haszna” lebeg szeme előtt.

A kérdés a Mikes-levelekben más összefüggésben is fölmerül. Rákóczi György hercegnek Rodostóból Franciaországba történt elhajózásakor, 1728 tavaszán a legnagyobb fogatkozását abban látja, „hogymagyarulnem tud”. S hogy Mikes írói tudatában a nemzet fogalmához legszorosabban kötődik az anyanyelv, arra idézhetjük a fejedelem halála után 1736-ban Rodostóba érkező idősebb fiúról, József hercegről szóló elmarasztaló sorait: „Isten ebben a fejdelemben sok szép talentumot adott . . . és ha ezt úgy oktatták, nevelték volna, amint kívántatik, dicséretre méltó dolog lett volna, de . . . azt sem tudja . . . hogy mi legyen a nemzetihez való szeretet, mert soha a nemzetivel nem társalkodhatott”. Rákóczi udvari embere merészen jellemzi mind a herceget, mind a körülményeket; a fejedelemfi elhalálozásakor sem enyhül meg irányában. Mentségükre mondja: „ha az atyja nevelhette volna, mind más természetű lett volna” (145. lev. 1738). Mikesben erősen él a nemzeti összetartozás tudata: ország, haza, szülőföld, anyanyelv az ő gondolatvilágában egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Mikes megnyilatkozása őszinte: Rákóczi mindkét fiában csalódott. A levélíró tisztában volt az osztrák uralkodóház szándékával; Bécsben Rákóczi Ferencet is így akarták a jezsuitákkal „fölneveltetni”. A fejedelem másképpen nevelte udvari apródjait és nemeseit; kamarásának egész élete ezt példázza. Ezért is van Mikesnek erkölcsi bátorsága, hogy középnyemes létére írói ítéletet mondjon főrangúakról, mánásokról. Egészséges anyanyelvi igyekezete ugyanakkor védekezés is az idegen, hazájától távoli környezetben.

Nincs abban semmi különös, hogy az anyanyelv és a nemzeti nyelvűség követelményét éppen az erős francia műveltségű és

klasszikus irodalmi kultúrájú Mikes teszi szóvá. Már hozzáfogott első nagyobb átdolgozásához, amikor *Leveleskönyv*-ébe rótt a programszerű sorokat „a deák könyvek” magyarra fordításáról. De nemcsak latin nyelvű könyvek átültetéséről van szó; az élő nyelvek, az idegen nyelvek ismerete, a francia, a német nyelv tudása szükséges és igen hasznos lehet az ifjaknak. A használni akarás sarkallta Mikest is, amikor a hosszúra nyúlt bujdosás évtizedeiben fáradhatatlanul dolgozott, írt s fordított.

A tanulás és művelődés igénye mellé a munkának mint társadalmilag szükséges tevékenységnek követelménye párosul. Mikes néhány levelében dicséri a dolgozós életmódot, a munkásember szorgalmát, s elítéli az urak és a gazdag ifjak mértéktelen, részeges, tunya életét. Rákóczi életmódja ebben is kivétel; a levélíró az első törökországi évtized után vonzó emberi portrét rajzol uráról: „ebédig az olvasásban és az írásban tölté az időt, ebéd után pedig, aki látná, azt mondhatná, hogy valamely mesterember; vagy fűr, vagy farag, vagy az esztergában dolgozik, és az ő gyönyörű szakállá sokszor tele forgáccsal, hogy maga is neveti magát, és úgy izzad, mintha munkája után kellene enni kenyerét . . .” S jóllehet a fejedelm példaadásában a bútoreesztergálásban, barkácsolásban, épületrendezésben, kertészkedésben, a hasznos kézimunka végzésében lehetett valamiféle divatos francia udvari elem, a fizikai munkát kedvtelésből űző „főúri demokratizmus”, valamint a kamalduliaknál Grosbois-ban tanult „önmegalázó” életmód, a rodostói életkényszer valódi tartalmat adott a munkának. Mikes műveiben – a nemesség által Európa-szerte megvetett munka – szinte motívummá, általánosabb jelentőségű tényezővé vált.

Az *Ifjak Kalauza* átültetésekor Mikes magáévá tette azt a társadalmilag előre mutató gondolatot, hogy „az emberek mindnyájan a munkára születtek”. Egy másik fordításában, *Az idő jól eltöltésének módja mindenféle rendben* című kéziratában egész fejezet szól arról, „hogyan a munka, természet szerint, minden rendben levő személyeket illeti”. A munka az emberek morális kötelessége – fogalmazza meg *Az epistoláknak és evangéliumoknak magyarázatyában*: „Egy keresztyénnek az életét a munkában, a hasznos foglaltosságokban kell töltetni, amely megegyezzik az ő rendével . . .” Hasonló moralista szellemben ír *A valóságos keresztyéneknek tüköré-*

ben „A tunya életnek kárhoztatásáról” és a *Keresztényi gondolatok*-ban *Az idővel való életről* című fejezetben. Erkölcsi tartalmán túl társadalmi érdekű *A munkáról és a hivatalról* szülő fejezet *A keresztényeknek szokásiról* fordított kéziratában, mondván: „Leginkább a gazdagoknak jovalják vala . . . hogy elkerüljék a henyélést . . .”

A munka és tanulás Mikes műveiben társadalmilag és erkölcsileg meghatározott fogalmak, az emberi élet két alapvető tényezője. „El ne mulasd tehát, fiam, magadat minden nap olyan munkában foglalni, amely ahhoz a rendedhez illik . . .” – inti *Az Ifjak Kalauzá*-nak olvasóját. S az ifjoknak külön is ajánlja, „mert ha a munka szükséges minden renden lévőeknek, a' sokkal szükségesebb a tanulóknak”. Ezt követőleg egész fejezetet szentel a kulturált életmód megvilágítására. Intelmével: „kerüljed a heverő és henyélő ifjaknak társaságokat . . .” – munkára serkent; mert azok, „hogy hivatalodat elmulassad, a játékot, a korcsomát meg szerettetik veled”. S az oktatás fokozatosan társadalomkritikai reflexiókká válik: „sokat látsz – írja a szerző, a fordító, aki otthon érzi magát ebben a témakörben –, akik henyélő és tunya életet élnek, a munkát úgy kerülnek, mint a halált . . . csak a mulatságról gondolkodnak, a játék, a sétálás, a jóllakás, aluvás, életeknek ezek a legfőbb hivataltjai . . .” A munkakerülőket szűrja tollvégre a levélíró is, amikor szembeállítja a munkás, dolgos és a parazita életmódot. A kérdésre, hogy miért látunk a munkás emberek között annyi egészséges öregembert, ismert okfejtéssel válaszol: „a munkásoknak az elméjük annyi változást nem szenved, a nagy ravágyás, fősvényység, irigység nem gyötri . . . az ő ételek és italok közönséges és mértékletes . . . De aztot csudáljuk, hogy látunk az urak között öregeket, és ne csudáljuk, ha látunk betegeseket. Mert mi lehet nagyobb ellensége az egészségnek, mint a torkosság, mértékletlenség és a tunya élet és mi rövidítheti úgy az életet, mint a részegség? . . .” (64. lev. 1724)

A mikesi életideál legfőbb tartalma a munka. Az ő szemében a henyélő élet „csak tunyaság és tudatlanság, való, gond nélkül való élet, de üres”. A munka gyümölcse az élet legszebb ajándéka: „Micsoda gyönyörűség pedig egy gazdaembernek a maga ültetett gyümölcsfáit és szőlőit gyümölcsösön látni, és fáradságit a természettől megjutalmaztatni” (74. lev. 1726.). Ez az életszemlélet jól

összetalálkozik a demokratikus tartalmú, lényegében feudalizmus-ellenes társadalombírálattal.

A hazai eszmék, a külföldi tapasztalatok és az adaptációs elemek fölerősítenek Mikesben egy olyan erkölcsi-társadalmi problémát, ami általános síkon – az osztályával, rendjével szemben kritikus magatartású író gondolkodásában – polgári szemlélet felé bővül. Rákóczi kamarása azért juthatott el bizonyos újszerű, a korai felvilágosodás folyamatára jellemző európai szintű fölismerésekhez, mivel megvolt hozzá hazai szellemi útravalója. Úgy is mondhatnánk, hogy nemzeti-művelődési célokat ismerő, társadalmi reformok szükségességét megsejtő gondolatbázisa, írói érzékenysége és fölkészültsége megfelelően bizonyult rokon és modernebb eszmék befogadására és asszimilációjára. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy társadalmi tartalmú bírálatában a legélesebb hangot az önzetlen hazaszeretet eszménye, a nemzeti művelődés, a kulturált udvari és társasági élet, a dolgos, tevékeny életmód megszögeződött meg.

ÍRÓI TÁRSADALOMKRITIKA

Mínthogy az oktatásban is „kinek kinek a rende” szerint jár el a *Kalauz* szerzője, bírálatát is differenciáltan fejti ki; „a minden napi próbán” szerzett bizonyosság a gazdagok ellen szól: „a gazdag ifjak rendszerént rosszabb erkölcsűek másoknál . . . restek, a munkát gyűlölik . . . nagyravágyók . . . kevélyek . . . másokat megvetők, engedetlenek, az oktatásokat bé nem veszik . . . gyakorta hamiak . . . csak a gazdagsághoz való szeretet uralkodik bennük”.

Ezzel szemben vannak a társadalomnak hasznosabb rétegei is, „akik szegények vagy középértékűek (»pauvres ou de médiocre fortune«) . . . a jó erkölcsben elébb mennek, a henyélést kerülik, a munkát szeretik, a tanulást keresik és azt hasznokra fordítják. . .” A bátor tollú kritikus ezután rápirít a bölcsesség és jó erkölcs nélküli gazdag ifjúra, aki az ő szemében olyan lesz, „mint egy cifrán felöltöztetett ló, aki minden ékességivel csak okosság nélkül való állat”. Ez már indulatos, a nemességet sértő hang!

A gazdagok bírálata kiterjed az egyházi rendre is. „Sokan, akik beneficiumokat bírnak, heverők, fősvények, mértéktelenek, alkalmatlanok a papi hivatalok végbenvitelére. . .” A kulturált szerző

szigorú egyházkritikus: „a tudatlan egyházi . . . nem gyönyörködhetik a tanulásban, amely az ő dolga volna . . .” Erkölcsbírálatát szemléletessé teszi, mondván: „Szánalmas látni, amidőn a pásztor meg nem találja a juhainak való legeltető helyt, amidőn a kalauz az üdvességre vivő utat nem tudja . . .”

S hogy világosabban kiderüljön, milyen nézőpontból kerülnek a gazdagok terítékre, meg kell néznünk: *A nemesek különös akadályairól* készült fejezetet. Jóllehet Mikesnek irodalmi leveleiben is kritikus a hangja a nemességgel szemben, sohasem ragadtatta magát olyan szigorú ítéletre, mint a fordító, aki a francia szerző polgári beállítottságát nem tompította, hanem híven tolmácsolta gondolatait. A rossz erkölcsű tanulók a „nemesek között kevés nemes emberek, akik veszekedők, szemtelenek, káromkodók, szabad életűek”. A morális szempontú francia társadalomrajzot így elevenítette meg Mikes tollá: „Csak egy kevés vizsgáljuk meg a nemesek életét, ez az igazság kitetszik . . . hogy rendszerént, ennél megromlottabb, se rossz erkölccsel teljesebb rend . . . nincsen”. S az ezt követő kritikai jellemzés felülmúlja a gazdagok előbbi szigorú bírálatát is.

A keresztény moralista nézőponton túl a társadalmi ellentéteket kifejező írói szemlélet kap hangsúlyt az erkölcsi oldalról kiinduló, de társadalmi konklúzióhoz vezető gondolatmenetben. A reneszánsz óta többé-kevésbé nyíltan támadott születési előjogokról, a feltörekvő polgárság részéről hangoztatott legfőbb sérelemről van szó: „mert ha a nemesség a főrenden levő szüléktől való születésekből áll, és ha a nemesség a jó erkölcsnek jutalmára adatott – hihetetlen –, hogy a keresztényeknek legszebb része oly igen meglegyen romolva”. A nemességet és királyi hivatalt nagy pénzen vásárló úrgazdagok emezeken is tútesznek.

Mikes megfogalmazza a számára bizonyára merésznek tetsző konklúziót: „jobb lett volna, ha a nemeseknek legnagyobb része alábbvaló famíliákból volnának”. Ez a csúcspontja az ifjak oktatására szánt gondolatoknak. Még akkor is, ha a valláserkölcsi burokban született társadalombírálat a biblikus kompromisszummal, a „valóságos nemes” erényeinek dicséretével és a „rossz nemes” morális intelmeivel, a gazdagok és a szegények egymásrautaltságának elfogadásával végződik. Ennek is van pozitív eleme; tudni-

illik annak, ahogy a szerző hangsúlyozza: „a mi vallásunk nem személyválogató, az emberek rendét nem tekinti, hanem az életet, a szokásokról ítéli meg a nemességet”. S még egy utolsó figyelmeztetés a nemesi gőg legyőzésére: „Ne becsüljed magadot feljebb másoknál nemességedért, és meg ne vessed azokat, akik nem nemesek.”

A dolog történelmi érdekessége, hogy Mikes a XVIII. század húszas éveiben majd a század derekán adaptálja a XVII. század közepén élő Ch. Gobinet gazdag élettapasztalatait, amelyeket a Sorbonne-kollégium egykori igazgatója, a fejlett polgárságú Franciaországban szerzett. A társadalmi megfigyelések tartalma és az írói kritika még sokáig időszerű maradt a magyarországi és erdélyi feudális-nemesi világban.

A téma egyébként nem volt ismeretlen Mikes előtt. Heltai *Dialógus*-ától (1552) és Enyedi György olasz humanista földolgozású széphistóriájától, Rimay János lipsiusi elvekre támaszkodó újsztoikus szellemű megnyilatkozásaitól nyomon követhető az irodalmi hagyományban. Ráday Pál a Nemesi Társaság avatóbeszédében szólt az „igaz nemesség”-ről. Rokon módon gondolkodik erről a tematikáról a társadalomfilozófiai kérdésekkel is foglalkozó művelt páter, Kiss István 1730-ban írott *Magyar Philosophiá*-jában: „Más a nemesség magától, más történet szerint . . . Dicsőségesebb magától fényeskedni, mint csak eleitől, őseitől vett fényesség sugárival élni . . . Nagy vérség, sok nemzetség mit használ, kiknek címerivel sok helyen egész pitvarokat szoktak bévonni.” S ilyen bevezető után a rodostói filozófus szemléltetően fejti ki a lényegét: „Az érdemes jó erkölcs egyedül igaz nemesség. Az egy igaz erkölcs vagy mesterségben, vagy fegyverben áll . . . Nem csinál nemest festett képekkel való teljes udvar vagy annak pitvara . . . Tudatlan, kinek minden tudománya mások pennája: nemtelen, kinek minden nemessége mástól vagyon. Szébb dolog embernek érdeme után nemesedni, mint úgy születni. Nemtelen vagy? Ha jó erkölcsöd vagyon, nemesség eredetivel bírsz. Nemes vagy? Ha jó erkölcsöd van, hazádhoz illendő vendég vagy.”

A *vera nobilitas*-nak – a humanizmusra és késő reneszánszra visszamutató – a barokk kor rendi-nemesi mentalitásával ellenkező fölfogását szokimondó erdélyi kortársuk, az öntudatos nagyenyedi

papi polgár is osztja; prédikációjában tömören fogalmazza meg véleményét „a szép nemzetségből való származás”-ról. Mindez arra vall, hogy a kardinális morális-társadalmi kérdés – a feudális társadalom osztályrendje és a valóságos erkölcsi értékek között levő ellentmondás – több magyar literátort is foglalkoztatott a XVIII. század első felében.

A nemesség bírálata, a nagy renden levők s az egyháziak kritikája végül elvezet a nemesi gyülekezet központjába, az udvarba. Az udvari életéről szóló részben minden rossz megtalálható, amit a szerző addig fölhozott a gazdagokkal szemben: „az olyan élet, amelyben teljességgel uralkodik a kevélység, a nagyravágyás, a hivalkodás, a heverés, a cifrázkodás, a mértékletlenség, a mód nélkül való gyönyörűségnek szeretete, a világi jóknak telhetetlensége” – sorolja kifogyhatatlanul; az udvar irigyek, álnokok, képmutatók, csalárdok, bosszúállók, hamis barátok és kétszínű udvaroncok fő gyülekezőhelye, ahol „ki ki csak a maga hasznáról és szerencséjéről gondolkodik”. Mikes oly szakértelemmel és jellemző stilizálással ültette át az éles látású részleteket, mint akinek olvasmányélménye mellett bő emberi tapasztalata volt ahhoz, hogy ossza a francia író társadalombírálatá mélyült fejtegetéseit. Hazai olvasmánya is lehetett régebben; Pápai Páriz Ferenc kolozsvári kiadású (*Pax aulae*, 1696) könyvében írta: „legtöbb gonoszság az udvarban található”.

Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a levélíró Mikes is jó társadalomkritikusnak bizonyult, s kíméletlen őszinteséggel tárta föl az emigrációs udvari élet belső bajait. Íme, egyik levele a harmincas évekből: „Úgy tetszik, hogy a bujdosóknak jobban kellene élni, mintsem az otthon lakó testvératyafiaknak, de még eddig mind ellenkezőt tapasztaltam. Sőt még mentől inkább fogyunk, annál inkább szaporodik az irigység és az egyenetlenség. E’ mindenkor így volt, szomorúan látom, hogy így is lesz mind örökkön örökké...” Mikes az emlékiró Rákóczira jellemző keménységgel ostromozza az elégedetlenkedő bujdosó kuruc nemeseket. „Ha rajtam állott volna – írja a kamarás –, régen megégettetem volna őket, mert ugyanis mit keresnek közöttünk, egy állapotban vagyunk, egyik úgy hadta el jószágát, mint a másik. Itt tisztségeket, jószágokat nem osztogatnak... könnyen megunják a bujdosást... a feljebb említett beste kurafiak”. (96. lev. 1731.) A levélíró szokatla-

nul indulatos hangon ítéli el a belső egyenetlenség szítóit, de nem nevezi meg őket.

S bár benne is feltörtek olykor keserű gondolatok, embersége fölüllemelkedett egyéni sérelmein: „akik bujdosó fejedelmet szolgálnak, hogy lehetne azoknak valamiük”. S így folytatja: „A' való, hogy kivált minékünk a ketten-hárman, kik mindenkor véle bujdosunk, többünk lehetne, de azt elhallgatom, miért nincsen. Az erdélyi vér nem az adomért szolgál, hanem a becsületért, ha egy kis háláadatlanysággal fizetnek is, azt nem tekinti...” (34. lev. 1720.) A bujdosással és emigrációval együtt járó lelki és erkölcsi válságban hűséggel állt Rákóczi mellett, akiben fejedelmét, atyját és tanítóját, példaképét tisztelte. Az udvari embernél szokatlan önzetlenséggel beszél életének gondjairól: „A mi urunknak pedig természete a', hogy kéréstlen nem ad. Annyi esztendőktől fogvást, hogy szolgáлом, soha semmit nem kértem, édes néném, már el nem kezdem. Egy erdélyi nemesemberhez a' nem illik, aki jobban szereti szükségben lenni, mintsem kérni. Az én hivatalom a', hogy szolgáljam híven, és hagyjam az Istenre a többi.” S öntudattal fűzi hozzá a hazai szólást: „Egy erdélyi nemesember felől nem lehet nagyobb gyalázatot mondani, mint azt, hogy az adomért szolgál.” (22. lev. 1718.) Mikes tudatában van annak, hogy jószágait Rákóczihoz való rendíthetetlen hűsége következtében veszítette el. Mégis túlteszi magát az anyagi dolgokon, bajokon, s írói megnyilatkozásaiban a közös, „országos” gondok kerülnek előtérbe. Megvan az erkölcsi alapja az írói ítéletre az olyan udvariakkal szemben, akiknek a kurucsága a nehéz években emberi gyarlásággal párosult. A fejedelmi kamarás röviden összegezi szomorú tapasztalatait: „Felínek sincsen esziben az ország jova, de mindenik tele torokkal kiáltja a szabadságot.” (85. lev. 1727.)

Újra az alapgondolatnál vagyunk, amellyel a nemzeti művelődés és a társadalmi gondolat összefüggését és egymásrahatását igyekeztünk megvilágítani. Akár konkrét hazai udvari viszonyokról, akár általános morális-társadalmi kérdésekről esik szó, Mikes egyértelmű írói magatartása szerint „az ország hasznát” keresők szűkebb táborába tartozik. Rákóczi *Emlékiratai* megerősítik Mikesnek a magyarországi állapotokra vonatkozó köznemesi kritikáját. Klaszikus irodalmi tájékozódásával a hazafiúi erényt a régi római gene-

rálisok idejében keresi: „csudáljuk azt a boldog időt, amelyben egy olyan nagy hadiember (Regulus) a maga szegénysége mellett csak a hazája gazdagságát kereste...” S a jelenre vagy közelmúltra tekintve, némely kuruc tábornokokra vagy labanc főurakra, a birtokszerzésben telhetetlen, rendi érdekeikben önző mágánásokra gondolva, Mikes írói sóhajba foglalja mélyenszántó gondolatait: „boldognak mondhatni azt az időt, amelyben a nagyurak csak éppen a haza hasznát keresték...” (68. lev. 1725.) A levélíró és fordító irodalmi élményei és élettapasztalatai egybevágnak; az adaptációs folyamat érlelte Mikes írói társadalomszemléletét és erkölcsfilozófiáját.

A mikesi társadalomszemlélet már nem a barokk kor rendi-nemesi ideológiájára, a konzervatív feudális rendi társadalmi gondolkodásra és történetfilozófiára jellemző. Inkább a kelet-közép-európai feudalizmus osztálykeretei között megindult nemesi reformigényekkel, a polgárosulással érintkező haladó törekvésekkel, történelmi nemesi szerepvállalással áll összefüggésben. Innen adódik a gondolati tartalom feltöltődése Mikes meghatározó köz-nemesi világnézetének s erkölcsi fölfogásának és asszimilált polgáris valóságsszemléletének elemeivel; a világi (valódi) tapasztalatok keveredése a vallásos biblikus világnézet moralista irodalmi ítéleteivel. Ez a korai felvilágosodásra jellemző fejlődési folyamat jól tükröződik abban a kettősségben, illetve ellentmondásban, ami az író társadalomfilozófiájának mélyén rejlik.

A MIKESI RACIONALIZMUS

A filozófiai értelemben vett racionalizmus általánosan használt s a Mikes-szakirodalomban is előforduló fogalma, amelyet egyébként különböző jelenségekre, eltérő tartalommal nem ritkán alkalmaznak, még differenciált vizsgálatra szorul. Kétségtelen, hogy a racionalizmus fogalma Mikes életművével összefüggésben nem a „felvilágosult racionalizmus” értelemben használandó, amely szemben áll az arisztotelészi alapokon nyugvó filozófiai racionalizmus-hoz alkalmazkodó skolasztikus hagyománnyal, a „teológiai racionalizmus”-sal. A pozitív vagy új, felvilágosult racionalizmus, amely áthatja a XVIII. század filozófiáját, elsősorban az angol és francia felvilágosodás vívmánya; magában foglalja minden kinyilatkoz-

tatás elvetését, amiért „keresztényellenes” racionalizmusnak is nevezik.

Mikes racionalizmusa ezen a meghatározó ponton még a teológiai tartalmú filozófiai racionalizmushoz kötődik. Ebben a szellemben fejt ki írói tevékenységét egy olyan periódusban, amikor az európai ideológiai küzdőtéren, különösen Franciaországban, javában folyik a „felvilágosodás előjátéka”, és a társadalom minden rétegében kibontakozó osztályharcot kísérő világnézeti küzdelem mind hevesebbé és nyíltabbá válik. Ez a tény a társadalmi kérdések és ellentétek iránt érdeklődő író gondolatvilágára akár közvetlen tapasztalati úton, akár az adaptációs folyamat csatornáin keresztül hatással volt. Mikes világszemléletének vannak olyan vonásai, amelyek nem a „teológiai racionalizmus”-ból fakadó misztikus-vallásos gondolkodásmódra, hivatalos-egyházias nézetek elfogadására, hanem világias, józan valóságszemléletre vallanak.

Az író toleráns, racionális vallásosságával kapcsolatosan általánosságban használt *racionális* jelző nem azonos a filozófiai racionalizmussal, hanem tágabb értelmű; azt érzékelteti, hogy Mikes vallásos világában a ráció és a reális tapasztalat is számottevő tényező. Biblikus műveltségén alapuló hitvallásának, akárcsak Rákóczi vallásosságának erősen egyéni, személyes színezete van. A vallásos barokk külsőségek és ceremóniák nem foglalkoztatják. Teológiai vitákba és fejtegetésekbe nem bonyolódik, s ha ilyen problémákkal találkozik, egyszerűen „azt a papok lássák” (41. lev.), „azt az írástudókra hagyom” (96. lev.), „azt a teológusok végezzék el” (125. lev.) fordulattal kitér előlük.

A rodostói klastromi életet egykedvűséggel, olykor kedvetlenül viseli el. Kifejező szólásba önti panaszos sóhaját: „Nincsen e világon hosszabb tánc a baráttáncnál ...” Először 1724-ben, azután szólamszerűen többször, például György herceg megérkezésekor is. Természetesebb életre vágyik, mint Rákóczi fia, aki egy hónap alatt megunta az ott való lakást: „szokatlan dolog előttünk mindennap misére menni és böjti napokon húst nem enni és reggeltől fogva estig csak a könyvet simogatni ... itt tilalmas dolog az asszonyokra nézni, az olyan gyümölcs közöttünk, amelyet sohasem viszik az asztalhoz. Még végtire olyan szokás lesz közöttünk, valamint a Monté Átos hegyén lakó görög barátoknál” – fordítja humorra a

szót, elhárítva az aszkézist és elutasítva a nevezetes egyházatyá öncsonkító példáját; „A' való pedig, hogy senki Origyénest nem fogja követni közüllünk” – zárja le az írói tapintatot kívánó témát (83. lev.).

A vallásos témakör nem akadály a mikesi humorizálásnak. A szentáldozásról, a janzenisták által különösen kedvelt spirituális témáról társait szóval tartó fejedelem jámbor tanácsain – „hogy micsoda nagy buzgósággal kell bévenni a kommuniót” – jóízűen nevető Forgách tábornok esetét is följegyzí. Az udvariakat „ájtatos dohányzásával” megnevettető gróf bevallja Rakóczinak, hogy a minap „kommunikálni” akarván, „amikor a pap hozzája közelített, az a gondolat jött az esziben, hogy mi jó volna a papon lévő kasula cafragnak”, azaz a szép díszes miseruha cafrangnak, lótakarónak (31. lev.). A szókimondó generális megnyilatkozása fölbátorítja az író is az önvallomásra: neki is vannak ilyen profán, nevetséges gondolatai.

Más életből vett példa is adódik török földön. A fejedelemmel együtt nevetik a görög papoknak a fürdő- és ivókúrát serkentő, vízszentelő szorgalmát. „Halál ellen nincs fű kertben” – vonja le tömören következtetését a szenteltvíz orvosságos hasznáról egy régi latin közmondással (38. lev. 1720). A levélíró racionális gondolkodását tanúsítják Bercsényiné patikájáról készült ironikus sorai is. A pestisjárvány idején az öreg úriasszony valami kis dagadást vett észre testének egy kényes helyén, de nem mert rá orvosságot kérni, „hanem a jó buzgó asszony estve, amikor lefekütt, az ágya mellett való szenteltvízzel kente meg a dagadást... Az ő ájtatos orvosságán mind a fejdelem, mind mi eleget nevettünk. Egy keveset nevéssen ked is” – írja Mikes a grófné különös gyógymódján összemosolyogva az „édes néné”-vel (44. lev. 1722).

A barokk vallásos irodalomban és példatárakban propagált legendás történetek cselekménye még csak elszórakoztatja, de az épületes naiv mcsék mosolyt s kételyt is ébresztenek benne. A középkori Pilátus-mondából származó, „Krisztus varrás nélkül való köntöscé”-vel kapcsolatos csodás história, amely Pilátus uram száműzetésével végződik, szüli Mikes egyéni megjegyzését – úgy higgye kéd, amint tetszik” – a szent legenda hitelével szemben (95. lev.). Tréfás formájában is meglepő gondolat a bibliai József álomfejté-

sére utaló, a „sovány, mint a hét szűk esztendő” biblikus eredetű szóláshasonlattal kapcsolatos mikesi megnyilatkozás. „Ne mondják nekem ezután, hogy a száraz esztendő szűk esztendő, mivel öt holnaptól fogvást öt óráig tartó esőnk nem volt, mindazonáltal az aratás bő volt, természetebb gyümölcsfákat pedig nem lehet látni, mint az idén.” Igaz, reá jellemzően „az Istennek mezei áldását” látja ebben, aki „eső nélkül is adhat bőséget”. Az emberi tapasztalás és az isteni gondviselés hite megfér az író biblikus vallásosságában, akárcsak „a nagy cselédes gazda” mély tisztelete egyházi pásztorainak szigorú megítélésével (163. lev. 1741).

A fordító egyházkritikai megjegyzéséhez hasonlóan, a levélíró bírálata sem teológiai, dogmatikai jellegű, hanem társadalmi érdekű, gazdasági és erkölcsi, művelődési szempontú. A korai felvilágosodás évtizedeiben egyre népszerűbbé váló egyházbíráló irodalom sokrétű tematikájához hasonlóan Mikes is meglátja a különféle vallású egyházi emberekkel kapcsolatos, komoly szóra méltó vagy humorizálásra alkalmas kifejezési lehetőségeket. Különböző típusai között megtalálható „az a pap, aki... másoknak mindenkor jó tanácsot ad, de maga nem követi azokat”; „az együgyű fráter”, aki a purgatóriumba került „franciskánusok” megszabadulását reméli; a megszánt „térítők”: az emberevők kezébe került s lakomára megsütött kapucinus, aki oly „ösztövér” volt, hogy „azolta nem kapnak a baráthúson”; vagy a vademberektől négy lábon járó ijesztő fekete lénynek tartott lovas misszionárius, „egy szegény jesuita”, aki faluról falura járt, hogy valakit megtéríthetne. A lanyhább udvari pásztor, „egy igen kövér pap”, aki „azon kérte a királyát, hogy ne mondasson véle nyárban misét, mert sokat izzad, és elrontja a misemondó ruhákat”. De az irodalmi ízű, anekdotikus, egzotikus elemeket tartalmazó részletek mellett előfordulnak életből vett alakok is.

1725-ben a görög és latin keresztények közötti civakodás és torzszalkodás következtében a szófiai pápista érsek ellen a görög püspökök és papok a Portán sok hamis vádolásokat tévén, a török láncra verette és megbotoztatta az érsek papjait, aki titkon Rodostóba szaladt, és Rákóczi védelmét kérte. Néhány esztendő múlva a görög érsek és püspökök nagy pompával véghezvitt rodostói látogatása jó alkalmul kíváncsozott Mikesnek, hogy lefesse a görögök

egyházszervezetét. „A görög pátriárka – kezdi a felsorolást – azt teszi érseknek, aki neki legtöbbet fizet; az érsekek pedig olyan püspököket választanak magoknak, akik legtöbbet adnak. A püspökök pedig, hogy az érseknek megfizethessenek, olyan papokat tesznek a falukban, akik legtöbbet ígérnek...” A levélíró már egy évtizeddel korábban is gúnyosan írt a görög papok pénzhétségéről; azóta jobban megismerte őket. Most kulturális szemszögből is lesújtó bírálatot mond róluk. Olyan műveletlenek, hogy nem méltók az egyházi hivatalra. Elvégzi a mezei munkát, hogy a „papádiáját” táplálhassa, és cifrán járathassa, de többre nem futja. „Vasárnap valamely rongyos öltözetben a misét elmondja, amint lehet tőlle, de hogy predikáljon, azt nem lehet az ő tudatlanságától kívánni. De miből tanulna valami kis predikációt csinálni és mikor? Mivel egynehány plébánusnak voltam házánál, egy könyvet nem láttam nálok, hanem valamely szakadozott misemondó könyvet tartanak, és abból áll minden könyvök... egyszóval – összegezi Mikes a saját szemével látottakat – itt a pásztorok nemcsak őrzik a juhokat, hanem megárendállyák őket, és ha meg nem nyúzzák is, de jól megnyírják.” A jelképes befejezés is tükrözi az írónak a görög egyházi életre vonatkozó kritikus ítéletét (90. lev. 1729).

De nemcsak rodostói környezetben figyelt föl a lelkipásztorok dolgaire; utazásai közben is szemmel tartja őket, mint Jászvásáron, az iszákos moldvai pópákat: „itt a korcsomákon minden hordó mellett vagyon legalább tíz pap, és aztot úgy veszik körül, valamint egy halottat”. Azt pedig lengyel földön jártakor láthatta, hogy Lengyelországban „a papok a sekrestyében lévő szenteltvízben teszik az égett bort, hogy meghűljön, amég a misét elvégezik. Nálunk megengednék-e aztot” – kérdi a vodkát kedvelő atyák sajátos szokására hivatkozva.

A nem keresztény vallásról, a mohamedán hitről, szertartásaikról, vallási szervezetükről, a törökök túlvilági paradicsomáról legalább olyan szatirikus-szkeptikus hangnemben ír, mint a felvilágosodás írói a római klérusról. A török főpap hatalmi helyzetét így jellemzi: „a császár a mufti ítéletihez folyamodik, de ha úgy nem ítélt, amint neki tetszenék, mind irgalmasság nélkül kiteszi a muftiságból, és olyant teszi, aki inkább tudja kedvit keresni”. P. Ricaut franciára fordított könyvéből adaptált s jó érzékkel át-

ültetett szövegben ott vannak a nyomai a mikesi megfigyeléseknek; „a papok náluk is szeretik a jószágokat” – mondja ártatlan iróniával. S a török szerzetesekről szólva megemlékezik „a komédia áitatosságról”; bár a dervisek fogadást tesznek a szegénységről, tisztaságról és engedelmességről „...a bort titkon megisszák, és akit megcsalhatnak, azt el nem mulatják”. Az életbeli és irodalmi példák alapján immár összehasonlító szemléletig eljutó író és fordító ezúttal élesebben fogalmaz, mint a keresztény vallások dolgait érintő részletekben. A despotikus-feudális török társadalmi viszonyokkal összenőtt mohamedán vallási berendezkedésről, valamint az iszlám vallás és muzulmán teológia szentkönyvéről Mikes a „turquerie” gunyoros módján szól: „Az Alkorán könyve olyan könyv, amelyben a jók között sok gyermekség és haszontalanság van... ők azt főkönyvnek nevezik” – folytatja a levélíró, s felsorolja a vallás ágazatait; az egyik, a Hali-féle tisztább, Mohamed szektáié, az Ebubeker-követőké a legbabonásabb; Omár hívei viszont kárhoztatják mindegyiket. De „az alkoránbéli pompás bolondságok” és „a mindenféle fabulákkal megrakott” Mohamed vallásának racionális kritikai megítélésének módja nem ösztönzi a keresztény vallások teológiai alapjainak jellemzésére sem a római katolikus, sem a protestáns felekezetek esetében.

A leveleiben és fordításaiban egyházbirálattal gyakran élő Mikes racionális gondolatvilágában nincs nyoma vallási türelmetlenségnek. Ennek egyik legfőbb befolyásoló tényezőjét Rákóczi toleráns valláspolitikájában, a vegyes vallású udvari környezetben kereshetjük. Fontos életrajzi tény, hogy az író tízéves koráig kálvinista volt, majd áttérve, a jezsuiták növendéke; író korában nem arra büszke, hogy katolikus, hanem hogy keresztény. Ez a sajátos állapot köznapis valóságként merült föl a törökországi emigrációban, a mohamedán környezetben.

A történelmi-kritikai látásmód irodalmi elemeivel, a modern eszmélkedés és kritikus szemlélet nyomaival az előbbieken már találkoztunk Mikes műveiben. A viszonyítás alapjául szolgáló történelmi ismeretek, olvasmányok segítették az író látásmódjának tágulását. A fordító a vallások keletkezésével kapcsolatosan az iszlám keverék voltáról azt írja, hogy „a muszurmányok sok keresztényi külső szokásokat vettek be”. A levélíró viszont arról is be-

számol, hogy „a keresztényeknél sok pogány szokás maradt meg”, például „a fársángot, amelyet mi olyan nagy áitatossággal megtartunk, a pogányoktól vettük” (78. lev.). Az egyházi szertartásokban a pogány szokások maradványait keresni, azokat összehasonlítani – kritikus, kutató szellem megnyilvánulása; különösen a XVII. század végi szerzők és szótárírók (Moréri, Bayle), a Voltaire előtti generáció munkásságára jellemző.

Az ilyen témakör írói érdekessége éppen a szokások viszonylagosságában, furcsaságában, vallástörténeti összefüggésében rejlik. Egy régi képiro Krisztus utolsó vacsoráját megfestve „megtalálta igen szépen spékelní a húsvéti bárányt, mely az apostolok előtt volt, a zsidók pedig nem ették meg a szalonnát” – igazítja ki Mikes a festő tévedését (104. lev.). De meg van tiltva a disznóhús a muzulmánoknak is. A bujdosó magyarok a Dunán Oroszcsíkba hajózva nevetve falatoznak az ott leölt disznóból, miközben a török kormányos átkozódott, hogy „megszeplősítették” a bárkáját. „Amicsoda jó muzulmán volt, talám el is adta azután a hajóját” – mulat rajta a levélíró (142. lev. 1738).

Franciaországi tapasztalataira hivatkozva kérdezi: „miért nem esznek nálunk szentelt kenyeret a templomban, mint Franciában? Azért – feleli –, hogy nálunk nem szokás. Ők is nevetik azt, hogy nálunk bárányt szentelnek a templomban. A kenyérszentelés pedig régi, mert még a negyedik saeculumban kezdődött.” (80. lev.) A változó történeti korok néprajzi elemekben gazdag fejezetei láthatólag érdekelték az író. Ahány ország s nép, annyi szokás, ahány vallás, annyi változat. A franciák nem köszöntik egymást karácsonykor, de a magyarok, erdélyiek, „szerencsés karácson innepeket” kívánnak egymásnak; Franciaországban, írja 96. levelében, csak újesztendőben köszöntik egymást, „nálunk pedig mind a három sátoros innepeken is. Melyik már jobb szokás, azt az írástudókra hagyom. Mindenik ország tartsa meg a maga szokását, a' legjobb”. Az újévi népszokások eredetére kíváncsi író eltöpreng magában: „Nem tudom, a franciák honnét vették azt a szokást, gondolom, hogy a régi rómaiaktól, mert ők meg szokták volt egymást ajándékozni az esztendő kezdetén, és az a martiusnak első napja volt; pogány szokásban jó szokás. . .”

A vegyes lakosú Rodostóban kezdettől fogva látta, hogy a hét

napjai közül a törökök a pénteket, a zsidók a szombatot, a keresztények a vasárnapot ülik meg. De az már különös volt a római egyház missziós erőfeszítéseit ismerő Mikes számára, amikor azt olvasta, hogy „a törökök pénteken olyan szándékkal imádkoznak, hogy az Isten kegyelmét nyerjék az egész törökökre; szombaton, hogy a zsidók megtérjenek; vasárnap a keresztények megtérésekért... csütörtökön az egész világ megtérésiért”. Ettől azonban nem tart, s nem félti az asszonyokat, hogy törökké legyenek. „Ők azt tudják, hogy a francia azt mondja, hogy Törökország a lovak paradicsoma és az asszonyok purgatoriumja.” A böjti szokások közül pedig elmeséli a mulatságosnak tartott török ramazán lefolyását, amit a perzsák oly nevetségesnek vélnek, hogy gúnyos mesét találtak ki Mohamed próféta böjttrendeléséről, mondván, hogy Krisztus tanácsára ötvenről harminc napra alkudta le a muzulmánok böjtjét tudva, hogy a keresztények is aligha tartják meg a negyvenet. (189, 190. lev.)

A történelmi-kritikai látásmód érlelődésére a legjobb példa Mikesnek a keresztes hadjáratokra vonatkozó előadása. Részleteiben sem fogható rá, hogy az egyháztörténeti könyvek fölfogását osztja; erkölcsi konklúziójában pedig egyenesen ezzel ellenkező. Fleury *Moeurs des chrétiens* (1682) című művét olvasva fölfigyelhetett már a történetíró bíráló hangjára, s *A keresztények szokásairól* című fordításában magyarul is megfogalmazza: „Ugyan látjuk is azt a törtétiákból, hogy a keresztes had hamisabb volt a másféle hadnál, Joinville. pag. 32. és hogy mindenféle vétek volt közöttök.” Levelében a keresztes hadjáratok egész történetét sűrítve mondja el. A gondolati párhuzamok és bizonyos egyezések Louis Maimbourg elterjedt munkájára, a *Histoires des Croisades pour la délivrance de la Terre Sainte* (1682) főforrásra engednek következtetni. A francia történetíró műve, amelynek számos megállapítását az egyházi annalesek tartalmával ellentétesnek minősítették, a századforduló táján közkedvelt volt, Moréri (*Le grand dictionnaire historique*) és Bayle (*Dictionnaire historique et critique*, 1694) gyakran idézi. Akár közvetve, akár közvetlenül, Mikes magáévá tette a római egyház által szervezett hadjáratok kritikai motiválását, és nem riadt vissza a merész fogalmazástól: „Akik erről írnak, nyilván felteszik, hogy a keresztes hadnál elfajultabb had nem lehetett mindenben, és nem

kell csudálni, ha az Isten egyszer sem áldotta meg a keresztes hadat. . . a pápák és a királyok végtire látván, hogy kevés haszna volna a keresztes hadnak, a hadgyűjtést elhagyák, és egész Európában elfelejték." A középkortól a barokkig híres legendás egyházi vállalkozásként propagált keresztes hadjáratok erkölcsi nimbuszát megtépázták a korai felvilágosodás történészei. A történelmiség elvére, a historizmusra és kritikai szemléletre alapozott józan okoskodásuk fölébresztette, fejlesztette a sokat olvasó Mikes kutató szellemét, s azt az egyházi nézetek és vallásos előítéletek megvizsgálására ösztönözte, új ítéletek mérlegelésére vagy elfogadására készítette.

VITA A DEIZMUSSAI

Mikes racionális gondolkodásmódja és modern irányú társadalmi eszmélkedése, kifejlődő történelmi-kritikai látásmódja és sajátos írói világszemlélete még nem tartható egy kialakult új történelmi-filozófia megnyilatkozásának, bár sok tekintetben eltávolodást mutat a régi konzervatív nemesi világnézettől. A változás mi-benléte, a bonyolult és kevésbé vizsgált ideológiai fejlődési folyamat nyomon kísérése még tüzetes elemző munkát kíván, s a világnézeti összkép kialakítása az írói életművön belüli összefüggések mélyebb föltárását és összehasonlító mérlegelését igényli. A XVII. századi racionalizmus átváltását, az előzményektől nem függetlenül megszülető XVIII. századi racionalizmusra, átmeneti jelenségek kísérik a korai felvilágosodás szakaszában.

Az önkritikus megnyilatkozás némi támaszt nyújt Mikes filozófiai iskolázottságára és érdeklődésére vonatkozólag. Amint láttuk, a skolasztikus logika, az arisztotelészi szillogizmusok, a teológiai definíciók és absztrakt fogalmak világa nemigen érdeklik. Főlényesen elmosolyodik a jezsuita kollégium úgynevezett filozófusán, s éppen az effajta átlátszó okoskodást gúnyolja, amikor önmagával ironizál: „Látod-é, néném, micsoda jó filozófus öcséd vagyon, hát-ha még tanultam volna. De ha nem tanultam is, üsmerek olyanokat, akik filozófusok. Nem elég-é a'?" (160. lev.) Akár hazai vagy franciaországi személyes ismerősökre vagy törökországi környezetére, akár olvasmányaiából megismert filozófusokra gondol az ekkor már két évtizedes írói múltra visszatekintő Mikes, önvallo-

mása arra enged következtetni, hogy filozófiai kérdések többet foglalkoztatták elméjét, mint az írásaiból kiderül. Lehet, hogy filozófiailag kevésbé volt iskolázott, s a modern filozófiában még csak kevés jártasságra tett szert, de természetes józansága és a hazai ösztönzések következtében fölismerte az iskolás filozófia elavultságát és ezzel párhuzamosan egy új szellemi tájékozódás szükségességét.

A *raison*, a természetes ész, a józan okosság Mikes gondolkodásának fő tényezője. Észjárásának írói próbatételei közül kiemelkedik már idézett egyik legkritikusabb hangú levele, amelyet így vezet be: „a kéd bölcs és okos levelire hogy lehetne megfelelnem? Nekem oly okos levelet nem kell írni, az én eszem nem hasogatja az áért, mind a kédé, hanem csak a földön jár. Azért... csak egyre felelek meg...” Ez pedig a rodostói udvar belső bajainak kendőzetlen bírálata. Mikes józan „földönjárása”, írói szerénységgel álcazott öntudata egész munkásságára jellemző. Ez sodorja össze-ütközésbe világnézetének meghatározó vallásos tételeivel, amikor a korai felvilágosodás vallás-filozófiai irányzatával, a deizmus új tanításával megismerkedett.

Általános érdekű gondolatot vet föl az egyéni sors kérdésein töprengő, a hosszú bujdosás súlyával küszködő író. Kútba esett házassági tervei fölötti érzelmi csalódottságában s anyja hazahívó levelének megkapó sorain elgondolkodva fölsóhajt: „...mindenképpen csak bizonytalan voltát látom a sorsomnak. De mind itt, mind másutt, csak az Isten akaratjára kell magunkot hadni.” Am fölriad, amikor a hagyományos gondolatritmusból kizökkennek az isteni gondviselést tagadó új tanok: „És ne úgy gondolkodjunk, mint az olyan istentelenek, akik azt tartják, hogy Isten a világot teremtvén, magára a világra hadta, hogy menjen amint mehet, és hogy az aprólékos dolgokra nem vigyáz. Valamint hogy az órás megcsinálván az órát, aztot feltekeri, és azután azt járni hagyja, amint neki tetszik. Eztet nem úgy kell hinni egy kereszténynek” – hárítja el Mikes a deista tanítást; a „nagy cselédes gazda” mindenható akaratába és gondviselésébe vetett rendületlen hite az utolsó refugiuma a bujdosónak – „akit is arra tanyít az evangélium, hogy az Istennek olyan gondja vagyon egy szegényre, valamint egy királyra, és hogy minden dolgunknak az ő akaratja sze-

rént kell folyni". Az isteni beavatkozás megváltoztathatja szomorú emberi sorsukat; ez a reménység élteti a rodostói író. De az irracionális hit vallása, megőrzése nem problémamentes.

A deisták kedvelt óráhasonlatának elutasítását Mikes társadalmi megalapozású, reális tapasztalatokra épülő eszmefuttatása követi: „Ha azt másképpen hinnők, azt is kellene tartanunk, hogy nincsen másvilág, és hogy csak a nagyurakért, a gazdagokért teremtetett ez a világ; az alacsonrendűek és a szegények csak azokért vannak e világon, valamint a vízben az apró halak a nagyokért, és valamint az okatlan állatok a terhvonásért.” Ez a szokatlanul bátor racionalista gondolatmenet és társadalomfilozófiai fejtegetés szinte egyedülálló Mikes műveiben. A túlvilági hit föltételezése nélkül megjelentett feudális osztálytársadalom megdőbbentően igazságtalan. A deizmusnak az Isten teremtvoltát elismerő, de a gondviselés kezét és akaratát a világból kizáró kompromisszumos tanítása szembekerül a sarkalatos vallásos tétellel, amely Mikes világnézeti hitvallásának kovásza.

A vita már a felvilágosodás irányába mutató gondolatszikra kipattanásakor eldőlt, s az írói eszmefuttatás újra a hagyományos biblikus világkép síkjára terelődött: „Ne adja Isten, hogy ilyen hiszemben legyünk, és hogy ebben csak a névvel való keresztényeket kövessük. Mert én azt hiszem – ismétli a demokratikus tartalmúnak látszó tételt –, hogy az Istennek olyan gondja vagy on reám, valamint egy királyra, és az én életemre, sorsomra úgy vigyáz, valamint a leggazdagabbéra. Való, hogy világi módon azok jobban vannak, de minthogy keresztények vagyunk, csak azt kell mondanunk, legyen Isten akaratja rajtunk.” (51. lev. 1723) A bibliai kompromisszumba, a szegény és gazdag társadalmi létének igazolásába való belenyugvása a túlvilági irracionális hit, az égi jutalom, s a mindent számon tartó isteni gondviselés elfogadásán alapul. Talán ezáltal kötődik legszorosabban a rodostói író világnézete a hagyományos barokk vallásos világképhez. De „köttöanyaga” már nem az újsztoikus filozófia; Mikes föltétlen belenyugvását a predestinációt túlhangsúlyozó janzenista olvasmányai ösztönzik.

A jövőbe tekintő és a múltba forduló gondolatokat egyaránt magába gyűjtő mikesi racionalizmus perspektívája társadalomfilozófiai szemszögből biztató. Az író okoskodása azt a gondolatmenetet

szemlélteti, amelyen a karteziánus filozófián nevelkedett gondolkodónak és a felvilágosult elmének végig kellett mennie. A kérdés-fölvetés következetes végigvitelének ugyanis a teológiai világnézet megtagadásához, a fölvilágosult racionalizmus és az empirizmus szintéziséhez, a felvilágosodás filozófiájához kellett volna vezetnie. Gyakorlati téren pedig új társadalomfilozófiai probléma fölmerüléséhez. Ha kiiktatják a világmindenségből az isteni beavatkozást, milyen természeti és társadalmi törvények alapján épüljön fel az emberiség új, igazságosabb világa? A válaszadás az értelmi felvilágosodás hosszú folyamatának egyik legnagyobb társadalmi és világnézeti problémájává, az ideológiai viták gyűjtőpontjává vált. Mikes teocentrikus világképe következtében, hazai literátor kortársaihoz hasonlóan, a korai felvilágosodás évtizedeiben, nem adaptálta a deista, szkeptikus vagy ateista nézeteket. Tény azonban, hogy a társadalmi egyenlőtlenséget oly világosan fölismerő kérdésfölvetésével és annak irodalmi formában való kifejezésével talán a legmesszebbre jutott magyarországi és erdélyi író-társai közül a XVIII. század első felében.

A maga módján eljutott Mikes kora nagy kérdéséhez: jó-e a világ úgy, ahogyan van? Úgy, ahogyan vallása tanítja, s amint saját szemével látja. Gyakorlati társadalmi tapasztalatai elkésérítik; a szegény mindig a rövidebbet húzza, s ki van szolgáltatva a gazdagoknak. A világi tapasztalás magvas közmondásos formában is végighullámszik *Leveleskönyv*-én: „aki pedig hatalmasabb, az erősebb” (22. lev. 1718); „aki erősebb, a’ hatalmasabb” (28. lev. 1719); „aki gazdagabb, a’ hatalmasabb” (48. lev. 1723); személyes kárát is belefoglalja: „rendszerént a szegény fogjameg a madarat és a gazdag eszi meg” (49. lev. 1723); akinek nincs a ládájában, az alulmarad, mert „nemcsak a búcsút járják pénzzel, hanem a menyasszony táncát is” (50. lev. 1723); a szegénynek csak egy választása van: „végy el engem, te szegény, ketten leszünk szegények” (75. lev. 1726); így „a szegénynek a szerencséje is szegény” (99. lev. 1733; 106. lev. 1734). A szegény-gazdag ellentétpár írói kiemelése célzatos, amit a szólások tartalma félreérthetetlenül kifejez: „a gazdag akkor eszik, mikor akarja, és a szegény, mikor kaphatja” (160. lev. 1740). Mikes a népi megfigyeléseket használja föl egyéni állásfoglalásának megerősítésére. A lelki értéket többre tartja a kin-

cseszládánál. Ez abban is megmutatkozik, hogy az anyagi ellentét társadalmi vetületében érzelmi szálakat ragad meg: „nemcsak a gazdag házaknál lakik a jó házasság. ... nem kell a kedves szegény feleséget a kedvetlen, de gazdag feleségért elhadni”. Mert „a szívbéli szeretet nagyobb a gazdagságnál” – írja egyik korai levelében (4. lev. 1717).

A levélíró és fordító egészében még ki nem alakult új társadalomfilozófiájának építőelemei, modern nézetei egy töről fakadnak. Szegénypártisága jól összevág a munka követelményéről, társadalmi szükségességéről vallott felfogással és a feudalizmusellenes társadalombírálattal. A szegény és gazdag között áthidalhatatlan társadalmi különbséget támasztó anyagi ellentét fölismerése a jelen állapotokban vagy az érdekpolitika morális okokból való elmarasztalása lényegbevágó valláserkölcsi kérdést is érint: „hát a kereszténység hol vagyon? hát az evangéliumot csak a köznépnek adták-e ki?” – fakad ki fölindultan a biblikus demokratizmuson gyakran csorbát találó író (39. lev. 1720). Számos példája van arra, hogy fejedelmek, nagyurak, gazdagok, nemesi kiváltságosok, maguk hasznát keresők cselekedeteinek rugója nem az evangéliumi tanítás. A fordító a lényegre tapintva fogalmazza meg a *Keresztények tükré*-ben: „A Tiéd és az Enyim, ez a két dolog indítója mindennek az emberek között. ... A Tiéd és az Enyim között való különbség oka minden perlekedésnek, a fősvénységnek. ...” (1749)

A tulajdon kérdése a fölvilágosult radikális kispolgári ideológust, Rousscau-t a *Discours sur l'inégalité parmi les hommes* (1755) megírására késztette; Mikest egy francia szerző, N. J. de Mélicques *Le Caractère des vrais Chrétiens* (1693) című munkájának átültetése közben indította az egyéni észrevételeivel rokon tartalmú megfogalmazásra. Már eddig is megfigyelhettük, hogy a nyugat-európai, franciaországi polgári fejlődés fejlettebb fázisában élő moralista írók differenciáltabban látják a társadalmi ellentéteket és azok gyökereit, mint a középnemes magyar író, aki leginkább az udvari arisztokrácia, a főúri rend és nemesség, a középnemesség viszonylatában gondolkodik. Az adaptációs folyamat ezen a téren is hozzájárult Mikes racionális társadalomszemléletének modernizálásához.

Mikes teljes életművének, rodostói írói munkásságának szálai

egyre szorosabban fűződnek össze a hazai művelődéstörténettel, a magyar felvilágosodást megelőző időszak művelődéstörténeti jelenségeivel s az európai korai felvilágosodással összefüggésbe hozható áramlatokkal. A világnézeti problémáknak, szemléleti kérdéseknek az írói alkotási folyamat és adaptációs tevékenység szövegéből való megközelítése hatékony eszköznek bizonyul a mikesi életmű egészének értékelésében. Az értékelő és elemző munka ezáltal kiterjed annak a folyamatnak elmélyült vizsgálatára, amely végül is a mikesi világi széppróza megszületését eredményezte.

AZ ÍRÓ SZEMÉLYES EGZOTIZMUSA

A *Törökországi levelek* egyetemes tárgykörére, műfajára és Mikes levélszerkesztő technikájára nézve találhatók olyan XVII. század végi és XVIII. század eleji misszilislevél-gyűjtemények és fiktív levél formájú könyvek, egzotikus útirajzok, amelyek a Párizsba került, majd Konstantinápoly közelében élő magyar „levélíró” ismeretkörébe tartozhattak. Zolnai Béla föltevése szerint ezek közül művészi értékeinél és eszméinél fogva termékenyítő hatásával legközelebb állhatott Mikeshez Montesquieu egzotikus levélregénye. Egy ilyen vélemény túl merésznek látszanék, ha Zolnai ugyanakkor nem osztaná Négyesy László helyes észrevételét, hogy a *Törökországi levelek* esetében a *Lettres persanes*-nak nem a francia társadalom, az abszolút monarchia szatirikus, aktuális rajzára, kritikai mondanivalójára vagy filozófiájára kell gondolnunk, hanem a műnek egy másik rétegére, az egzotikus háttérre, a változatos módszerrel levélbe szőtt gazdag forrásanyagra.

A *Lettres persanes*-t és a *Törökországi levelek*-et olvasva feltűnnek a fiktív levelezés műfajából adódó hasonló stílusfordulatok és levéltechnikai egyezések. Ezek mindkét műben természetesen elhittető eszközei egy közös irodalmi műfajnak, a valódi levelezés hangját utánozni akaró levélformának. S bár Zolnai egész sereg párhuzamba állítható példát idéz a kétféle irodalmi levelezésből, sőt a *Lettres persanes* közvetlen előzményéül szolgáló *Espion turc*-ból is, mértéktartóan megjegyzi, hogy ezek a misszilis stílusának imitálására szolgáló fordulatok nem föltétlen a *Lettres persanes*-ből való átvételek igazolására, hanem a műfaji rokonság bizonyítására valók. Ilyen elemek: életszerű egzotikus jelenetek, képzelt aján-

dékküldés, találkozások tervezése a levél címzettjével, útirajzrészletek, alkalmi arcképek, egymás leveleinek dicsérgetése, hírek és újságok tudósítása, kérdések a válaszvárás reményében, válaszolás fiktív kérdésekre, anekdoták és különféle históriák levélbeszövése, a rövid előadásmódra való korlátozódás, „levelet írok nem könyvet”, „levelet írok nem históriát” stb. fordulatokkal, a levélküldés módozataira vonatkozó reális lehetőségek hangoztatása.

A műfaji rokonság érzékeltetésére valóban alkalmasak a fölhalmozott stílusfordulatok, annál is inkább, mert kiderül, hogy nemcsak Montesquieu és Mikes irodalmi levelezésében fordulnak elő a legkülönbélebb változatokban, hanem Marana, *Espion turc*-jében, d'Argens *Lettres juives*-jében, a *Lettres édifiantes* sorozatban, Saussure *Lettres et voyages*... című írásában, s mindenütt, ahol és amikor a szerzők a levélműfaj kínálta sokféle lehetőséggel élnek. Funkciójuk azonban akkor a legtermészetesebb, amikor nem száraz levélkeret utánzására használják föl őket, hanem a témától függően a levélírás élményét és hangulatát is tükröző, könnyed, közvetlen, familiáris tónusú irodalmi levelek megírására is törekszenek a prózaírók.

A Mikes-levelek és Montesquieu egzotikus levelei tartalmi változatosságánál fogva és a keleti leíró részletekből következőleg akadnak bizonyos témabeli hasonlóságok. Ezek azonosítása és forrásműhöz, Mikesnél egyetlen forráshoz való kötése nehézséget okoz. Mikes ugyanis sokat merített személyes megfigyeléseiből, másrészt esetenként több forrást is használt. Ráadásul Montesquieu-nek és Mikesnek vannak közös forrásaik: a magyar levélíró is merített P. Ricaut és Addison (*The Spectator*) francia fordításából, a Bibliából s valószínűleg Fénéfontól, Bayle-től s talán az *Espion turc*-ból is.

A rodostói levélíró is szól a keleti állapotokról, főleg a török szokásokról, a fényes portáról, a sokfeleségű hatalmas szultánról, a háremélet titkairól, a hereltekről; tréfálkozik a török házasságon s a válás különös okain; szánakozik a török, örmény nők helyzetén; humorizál a mohamedán paradicsombeli állapotokról; élménybeszámolót rögtönöz a ramazánról, megveti a részeg der-viseket; elmélkedik erkölcsi kérdésekről, a nagyvezérek változékony sorsáról, a despotikus viszonyok romlottságáról; elítéli a

rabszolgaságot, kipécézi a társadalmi előítéleteket s a török konzervativizmust és az udvari korrupciót stb. Realisztikus életképeket fest a keleti életmód furcsaságairól. Ezek java részét egyéni élet-tapasztalatai alapján örökítette meg. De később, az 1750-es években, egyetlen forrásmű és olvasmánytöredékek fölhasználása révén, összefüggő képet rajzol a mohamedán vallás és a törökök politikai szervezetéről.

A keleti tematikához fűződő erkölcsi gondolatok és rögtönzött elmélkedések bőven találhatók a Mikes-levelekben is, bár ezek nagyrészt személyes jellegűek. A rodostói levélíró többször említi a mohamedán fatalista istenhit legendáját az elhintett kenyérről, az ember teremtéséhez sárt vivő angyalról s a halálról; reflexiókat fűz a hirtelen vezérváltozásokhoz, elmélkedik a szerencse forgandóságáról, a földi dicsőség mulandóságáról és az örök gondviselésről. Egzotikus tapasztalati anyagot alakít át olvasmányemlékekkel vegyített irodalmi matériává.

A műfaji jegyek és a keleti tematika rokonsága azonban még nem bizonyíték a *Lettres Persanes* ismeretének vagy felhasználásának alátámasztására. Nem is a *Törökországi levelek* genezise szemszögéből vetődik fel Montesquieu neve, hiszen könyvének anonim kiadása 1721 elején jelent meg, négy évvel azután, hogy Mikes megkezdte irodalmi levelezését Törökországban.

Nézzük meg, hogyan ír a Párizsból érkező magyar nemes a török társasági életviszonyokról: „De azt el hiszi-e kéd, hogy nehezen szokhatom ehhez az országhoz. . . azt ugyan talám meg lehetne kérdezni a gazdától, hogy mint vannak a kéd gyermekei, de azt kérdezni, hogy mint vagyon a kéd felesége, azt nem jóvallom senkinek, mert botokkal kísérnék ki a háztól. Itt a gazdasszonyról nem is kell emlékezni, mintha asszony sem volna a világon. . .” A *barátság, a társalgás* Mikes tapasztalatai szerint ismeretlen fogalmak a törökök körében. Ez a kulturált, udvari és társasági élethez szokott erdélyi nemes legfájdalmasabb pontja: „Még eddig édes né-ném, igen igen keveset tudok törökül. . . nem lévén semmi társalkodásunk a törökökkel, a töröknékkal pedig meg annál kevesebb, és így nem látom semmi módját, hogy tudósabb legyek abban a nyelvben, amint vagyok. . .” (4. lev. 1717).

Mikes a török házat fogháznak nevezi, ablakán nem lehet ki-

nézni, ha csak lajtorjára nem mászik föl az ember; „ked pedig jól tudja az okát, hogy miért csinálják olyan magosan az ablakokat – írja levelezőtársának –, én nem tudom, csak gondolom, azért, hogy a szomszédasszonyt ne lehessen meglátni, mert a török azt sem akarja, hogy a feleségre nézzenek. Jól mondják azt, hogy Franciaország az asszonyok paradicsoma és a lovak purgatóriuma, Törökország pedig a lovak paradicsoma és az asszonyok purgatóriuma.” (15. lev. 1718.)

Drinápoly után Rodostóban is a társasági élet hiányáról, elszigeteltségéről panaszkodik Mikes, amikor az időtöltésről ír: „Itt az idegen senki házához nem mehet. Kivált az örmények inkább féltik feleségeket, mintsem a törökök. Még nem láthattam a szomszédasszonyomat, napjában tízszer is a kapuja előtt kell el mennem, és ha a kapuban talál lenni, úgy szalad töllem, mint az ördögtől, és bészárja a kapuját...” S ezután kitűnő írói vénával jellemzi egy látogatás mozzanatait, a végén egy mondatban összegezve a pillanatkép tanulságait: „unadalmas dolog törököt látogatni; egyik a', hogy törökül nem tudok, másik a', hogy ha az ember hozzájuk megyen, elsőben nő ülle, azután egy pipa dohányt ad, egy fincsa kávét, hatot vagy hetet szol az emberhez, azután tíz óráig is elhallgatna, ha az ember azt elvárná. Ők a beszélgetéshez, nyájassághoz éppen nem tudnak...” (37. lev. 1720.)

A „sokfeleségű császár” ismeretlen birodalma nemcsak egzotikus természetvilágot tárt a magyar bujdosó elé, hanem szokatlan erkölcsöket, furcsa udvari szokásokat, egy despotikus társadalom meglepő vonásait. Mikes ezekről nem csupán mint egy idegen világ érdekességeiről tudósít, ahogyan azt más tárgyilagos európai kortársai tették; az ő egzotizmusának személyes íze van, egyéni megfigyelésein alapuló levélrészleteit érzelmek járják át. Mindig saját életük és török környezetük relációjában gondolkodik, a dolgokat, személyeket is helyzetük szemszögéből ítéli meg vagy mérlegeli.

Társaságkedvelő lényé lázadozott az örmény, görög és török nők alacsony társadalmi helyzete, elnyomottsága és elérhetetlensége látán. Minden alkalmat megragad arra, hogy ez ellen a maga módján tiltakozzék. Kedves színekkel festi az őszt, „mert itt az őszt leg szebb része az esztendőnek. A szüret pedig a legszomorúbb része

itt a mulatságnak, nem úgy, mint nálunk, hogy a sok szedőt, szedőnét látja az ember, az úriasszonyok, -leányok oda kimennek, ebédelnek és mulatják magukat, a bort édesebbé teszik jelen való létekkal és szedésekkel.” (77. lev. 1726.) Mikes panasza: a török nem engedi szüretre az asszonynépet.

A levélíró kipécézi Mohamed vallásának hiedelmeit, a török paradicsombéli állapotokat, mondván, „Mohamed kedvezni akarván a szerencseneknek, bé is tölté kedvüket... olyan paradicsomot ígére nekik, amely tele volna forrással és kertekkel... ebben a kedves helyben foly bőségesen a tej, a méz és a bor, de az a bor nem részegítő, se az okosságot meg nem háborítja. Ott is sétálnak azok a tökéletes szépségek, akik se nem kegyetlenek, se nem könnyűek, akik is olyan édesek, hogy ha valamelyike közüllük a tengerbe találna pökni, mindjárt elvesztené keserűségét...” (192. lev. 1754).

Montesquieu a satíra és a kontraszt kedvéért szól az örményekről, perzsákról, zsidókról és egyiptomiakról, távoli levelezőivel írat a spanyol, moszkvai viszonyokról, megemlékezik Kínáról és Arábiáról stb. Mikes is humorral ír a különféle nemzetek asszonyainak természetéről, és kedvenc szórakozásairól, jó írói ösztönrel aknázza ki a nagy társadalmi kontrasztból fakadó meglepő jelenségeket, szinte kimeríthetetlen a török, örmény, görög, zsidó, perzsa, orosz, tatár, kurd, szerencsen, egyiptomi, kínai stb. néprajzi, történelmi, földrajzi vonatkozások közlésében.

Bizonyos, hogy a magyar levélíró ismerte a *Lettres Persanes* által képviselt európai (levél)irodalmi hagyományt. Csakhogy ő francia kortársától eltérő módon szubjektív tartalommal töltötte meg a szoros regénykompozícióba nem foglalt irodalmi levelezését. Amíg Montesquieu költött cselekménnyel vetette meg alapját egzotikus fiktív levelezésének, Mikes *Leveleskönyv*-ében a furcsa keleti miliőben az átélt tapasztalati élményanyag dominál. Ebből is adódik, hogy amíg Montesquieu betétei társadalomkritikájának jól megválogatott eszközei, Mikes olvasmányemlékeiből merített példái és novellisztikus kölcsönzései hangulatos, de csak járulékos elemei a levélíró prózai előadásának, lelki-érzelmi élete művészi rajzának.

Mikes az élmény közvetlen hatása alatt a Rákóczit rászedő „asinus sido” keresztelkedési komédiáját szemtanúként adja elő

81. levelében. Jóllehet az irodalomban előfordult hasonló történet (például az *Espion turc* 48. levelében), nem különleges esetek ezek, Isztambul és környékén utazó külföldiek szemtanúk és szenvedő alanyai is voltak az ilyen kalandoknak. P. Ricaut társadalomrajza érdekes háttérül szolgál a vegyes hitű és lakosú birodalomban burjánzó eretnekségekről, hitehagyásról és ateizmusról. Mikes éppen egy ilyen fondorlatos típust örökített meg. Kétségtelen hiteles történet, s ezt nemcsak az előadás módja tanúsítja, hanem az a körülmény is, hogy Mikes nem írt le Rákóczi személyével kapcsolatos kitalált dolgokat. Csaknem egy évtizede éltek már Törökországban, amikor ez az eset történt. S éppen Mikes megdöbbenése és őszinte csodálkozása árulja el, hogy ez az anekdotába illő komédia igazi egzotikus tapasztalatszerzés volt.

Az élményszerű egzotikus leírások legfőbb varázsa a mikesi személyesség, a levélíró közvetlen gondolatközlése. Az ismeretlen táj fölfedezésekor áradozik a Boszporusz szépségéről, a „kanálisról”, melynek nincsen Európában mása. „De annak kétfelől a partján micsoda szép városokat lehetne építeni! Most is vannak, de ha másféle nemzet lakná, mind más formában volnának.” (80. lev. 1727.) Erdélyre, franciaországi tapasztalataira hivatkozva kultúrát, ipart és kereskedelmet sürget az elmaradott országban. Az idegen földeken a jó gazda szemével tekint végig, arra gondolva, mi lenne hasznára az otthoniaknak; a gyapottermesztés és a selyemhernyó-tenyésztés meghonosítását javasolja. Töprengéseit, lelki világát vetíti bele életképeibe. A hujdosó folyton visszatérő, legállandóbb örök témája: őszinte sóvárgása a szülőháza után. Az Erdély iránti nosztalgia, Mikes hazaszeretete nem passzív érzelgősség, hanem tevékeny patriotizmus. A török állapotok kíméletlen kritikája mellett mindig talál javítanivalót hazájában is.

Együttérzéssel viseltetett az erőszak áldozatai, de a hatalomból kiesettek iránt is; a janicsárlázadások halállal lakolt szereplőit éppúgy szánta, mint a bukott „földi isteneket”. Mert „más országokban, a királyokat sem fogadják olyan nagy pompával és ceremóniával, mint ezt a vezért fogadták. De jaj! nem olyan-e ezeknek az ő nagy dicsőségük és fényességük, mint a komédiákban lévő királyságok? Két, három óráig tart a komédia, a királyság sem megyen tovább... talám holnap egy szekérre teszik, hat ember kiviszi a

városból. Ezt pedig könnyen megérheti... megválnék, mint folytatja dolgunkat.” (5. lev. 1717.) Néhány hónap múlva Mikes az első vezérváltozásról tudósít: „... ma a császár egy kapicsi basát küldte a vezérhez, hogy a pecsétet adja vissza és mindenit a sátorában hagyván, onnét menjen ki... lehetetlen vala a szívnek rajta meg nem esni, amidőn az ablakunk alatt mene el... de micsoda nagy magasságból esett le!” (13. lev. 1718.) A sorozatos vezérváltozások után így sóhajt föl: „A vezérek bizvást elmondhatják szent Pál után: Nincsen maradandó városunk...” (168. lev. 1742)

Mikes realisztikus ábrázolókétségének a föntiekhez hasonló szubjektív megnyilatkozásai a XVIII. századi európai egzotikus irodalomnak alig földolgozott értékei. A keleti országok és népek politikai és erkölcsi-néprajzi jellemzéseit nagy divat volt levélformájú munkákban megírni a XVII. és XVIII. század fordulója körüli évtizedekben. Különösen kedveltek voltak az oszmán birodalomról, népeiről szóló témák. Ebben az is közrejátszott, hogy a török háborúk, a keleti kérdés első kiéleződése, valamint a bizánci kultúra hagyományainak fölszívódása és a XVI. századi török művészi, szellemi virágkor fokozatos megismerése megalapozták Isztambul európai hírnevét.

Az ismeretlen kelet szimbólumává emelt város kulcshelyzete az európai irodalom szempontjából is fontos tényező. Nemcsak azért, mivel vegyes (török, görög, örmény, zsidó, európai telepesek: olasz, francia stb.) etnikai-szociális-vallási kevertségű lakosságának számával (körülbelül hétszázezer) ebben az időben Európa legnagyobb és legszínesebb fővárosának számított, hanem más okokból is. Isztambul a keleti és nyugati kereskedelmi útvonalak metszéspontja, földrajzilag összekötő kapocs Európa és Ázsia között, a keresztény és mohamedán világ összeütközésének góca; a meghódított délkelet-európai, észak-afrikai és ázsiai gyarmatterületek adminisztrációs, felügyeleti központja, a „fényes porta”, a „sokfeleségű” szultán rezidenciája. Mindez következtetni enged az elmaradt feudális, rabszolgatartó ország gazdasági, társadalmi és politikai intézményeinek, lakosai életének, erkölcsének és szokásainak jellegére egy olyan államban, melynek domináló vonása: a szinte intézményes (vallásos) török konzervativizmus.

A lenyűgöző kontraszt fölkelte az írók, utazók, diplomaták és

hittérítők figyelmét, s az ottomán birodalomban olyan témára leltek, amelyet hosszú évtizedekig aknázott ki az európai, főleg az olasz, francia, angol, holland egzotikus irodalom. Az útleírások, útinaplók, valóságos élményeken alapuló irodalmi levelek, levélkeretbe foglalt egzotikus témák, emlékezések már régóta rendkívüli népszerűségnek örvendenek.

Montesquieu formai leleménye, amelynek megvoltak ugyan az előzményei, célja és mondanivalója révén időszerű társadalmi-történeti problémákat, s a korai felvilágosodás racionalista filozófiájának igényeit fejezte ki, elegáns stílusával és kiváló művészi tehetséggel. A *Lettres Persanes* a keleti konzervativizmus írói kiaknázásával szokatlanul éles társadalomszatírává vált. Helyesen látta Zolnai, hogy Montesquieu-nek regényírói feladata is volt: személyeket élénk állítani, cselekményt kialakítani és önállóságot lehelni az egzotikus anyagba.

Ezzel szemben Mikes más irányba fejlesztette a sokféle lehetőséget nyújtó divatos műfajt. A Franciaországból Törökországba került magyar nemes, különös életkörülményei folytán, az irodalmi levélformát a Rákóczi fejedelemmel bujdosó magyarok életének letéteményesévé avatta. Az egész keleti milió rajza a bujdosó író érzésein keresztül tükröződik. Olyannyira, hogy a *Törökországi levelek* Montesquieu levélregénye mellett az európai levélműfajnak egy másik típusú, modern XVIII. századi művészi változatát képviseli.

ADAPTÁCIÓ ÉS IRODALOMSZEMLÉLET

Mikes *Leveleskönyv*-ében a korabeli hazai szokványos moralizáló irodalmi tendenciával szemben egy világiasabb szemléletmód nyilvánul meg; az irodalmi szórakoztatás és mulattatás szándéka, újszerű stílustudatosság, stilisztikai, szépírói törekvés, esztétikai élmény nyilatkozik meg benne. Sajátos racionalizmusára jellemzően, a vallásos legendák, antik vagy bibliai motívumok beolvasztásakor már nem a misztika és a barokk csodahit vonzza, vagy az erkölcsi példázat érdekli elsősorban az író, hanem a mondanivalójához illő, az előadást élénkítő s a formai-műfaji keretbe is beleillő anekdotikus tartalom. Igaz viszont, hogy a korai felvilágosodás képviselőinek általa elérhetett műveiből sem azok filozófiáját hasonítja át,

hanem inkább a bennük talált történeti kuriózumokat, szépprózai elemeket veszi át; a társadalmi szokások, törvények, erkölcsök, eszmények, a vallások változásának és viszonyításának fölismeréséből fakadó frappáns megfigyeléseket gyűjti s toldja meg saját észrevételeivel, magácvá téve a szerzők kritikai-történeti szemléletét. A világi tartalom szemszögéből a levélíró és fordító munkái együttesen jó például szolgálnak az irodalomszemlélet elvilágiasodása bonyolult folyamatának vizsgálatára.

A világirodalmi érdeklődéséről ismert, a szerelmi tematikát (verseket, énekeket, borsos szerelmi históriákat, finoman körülírt kényes epizódokat) különösen kedvelő, a „női lélek természetrajzát” kutató s mindezt könnyen rokokó prózastílusba öltöztetni tudó levélíró, a fordító mezét öltve magára, egy auktor komolyságával tolmácsolja forrásának szépirodalom iránti előítéletét. *Az epistolák és az evangéliumoknak magyarázatjában* (1741) olvassuk: „... a helytelen énekek, amelyek árthatnak a szívnek... bolond beszédek... Tisztátalanságról való könyvek, a szerelemtől való versek és énekek, de sőt még a kacagásra való szók is, a helytelen tréfák, a két értelemre való szók és többek ilyenek – tilalmasak –, Szent Pál és Szent Chrysostomus tiltja az ilyen beszélgetéseket...” A szépirodalomellenes, a szerelmi lírát elítélő felfogást szinte megismétli a *Keresztényi Gondolatok*-ban (1747): „a komédiák, vendégségek, táncok, tisztátalan versek, rossz könyvek, énekek, szemérmertlenségek, mindezek; véghetetlen vétkeket okoznak...”

Az *Ifjak Kalauzá*-ban is ír „A rossz könyvekről”. Először általában említi „a mindenféle rossz könyveket...” ilyeneket „az ördög minden időkben és minden nyelveken és mindennap újakat találhat”. A szerző panasza, hogy „az ifjak azokat gyönyörűséggel és buzgósággal olvassák”. A „rossz könyv” az ifjú olvasónak olyan, mint az „utálatos méreg”, „amelyet a pokol okádt a földre” – fakad ki az író hatásos barokk fordulattal.

Felsorolja a rossz könyvek csoportjait. 1. a heretikus könyvek. 2. az istentelen könyvek (egyházgyalázók, vallásgúnyolók, egyházi személyeket csúfolók, szentírást félremagyarázók). 3. a szemérmertlen és fajtalan könyvek, amelyek a tisztaságot üldözik, a szerelemtől való könyvek, magyar vagy deák versek.

A tilalmi listának az utóbbtól jól elhatárolható első két pontja

célzás a XVII. században terjedő kezdetleges polgári materialista filozófiának az egyház dogmáit s a filozófiai idealizmust kikezdő tanításaira, egyházellenes pamfletekre, természetfilozófiai fejtegetésekre, a libertinusok és szkeptikusok írásaira, a reneszánsz továbbélő eszméire, a reformáció heretikusnak bélyegzett és kiátkozott írásaira (erre a sorsra jutnak a janzenista művek is). A felvilágosodás hajnalán fordító Mikes előtt föltehetőleg nem voltak teljesen ismeretlenek azok a régebbi keletű ideológiai természetű viták és világnézeti küzdelmek, amelyek Franciaországban folytak. A XVII. századi katolikus restaurációs törekvések ellenére továbbéltek a késő reneszánsz eszméi; a titkon kifejlődő libertinizmus a humanisták által térjésztett görög filozófia hatását, Montaigne és Charron szkeptikus nézeteit tükrözi. A libertinusok (szabadgondolkodók) és az úgynevezett közönyösök (indifférents) tréfát üztek a Bibliából, támadták a dogmákat, gúnyolták az egyházi embereket; nagy érdeklődést tanúsítottak a modern természettudományok iránt. Némely tudós szerzők, mint a szenzualista és szabadgondolkodó Gassendi, Ph. Naudé, la Mothe le Vayer merész, az egyház rosszallását kiváltó tételeket hangoztattak. Ezeket minősítette Gobinet *„holmi színes tudományokkal vagy ékesen való szólásokkal vagy elmetalálmánnyal tele”* ártalmas könyveknek. Nem valószínű, hogy Mikes sokat olvasott volna közülük. Heretikusnak bélyegzett, a jezsuiták vagy a római egyház által indexre tett janzenista szelleműnek tartott könyvek már akadnak nála is, Rákóczi rodostói könyvtárában is; Mikes fordított is ilyen indexre tett könyveket, bár lehet, hogy tilalmas voltukról nem volt tudomása.

A rossz könyvek 3. pontjába Mikes összevonta a francia szöveg 3. és 4. pontját; ez utóbbit szembeszökően rövidítette, sőt a fejezet végét felére csökkentette. Eljárása pontosan követhető, ha az előbb idézett 3. pontot összevetjük francia forrásával. „3. Les livres lascifs & impudiques, qui font une guerre ouverte à la chasteté.” Ezután következnek *a szerelemről való könyvek, magyar vagy deák verseknek* megfelelő sorok: „4. Les livres que traitent d'amours, encores qu'ils ne soient pas impudiques en paroles; tels que sont plusieurs Poëtes Latins & François – s amit Mikes már elhagyott – & une grande partie des Romans.” Szintén elmaradt az ezt követő szépirodalomellenes magyarázat.

Ez a tilalom tulajdonképpen az antik és a reneszánsz s főként a francia barokk költészetre és szépprózára vonatkozik. Kiterjed a gáláns, a szalonok világában kedvelt heroikus és libertinus költészetre, a groteszk művelőire, a szatirikus műfajokra, epikus paródiákra és olasz komédiákra s a Mikes által bizonyára ismert heroikus, pasztorál és kalandregények nagy részére, a mondain és précieux irodalomra. Kétségtelen, hogy a francia barokk irodalomnak ezek a profán rétegei a „l'art de plaître” elvét hirdető, Venus udvarát magasztaló, „szerelemre gerjesztő”, udvaroló, gyönyörködtető, szórakoztató tematikájukkal, akárcsak a reneszánsz szerelmi líra és széppróza, szembekerültek a korabeli vallásos-moralista szemlélettel és előítéletekkel.

A „puritán”, sőt rigorista irodalomfelfogás, a világi szépirodalom iránti elutasító szemlélet, amelynek történetére a rodostói Rákóczi-könyvtár szellemével kapcsolatosan Zolnai utalt, Szent Ágoston és Kempis nyomán a janzenista íróknál (Nicole stb.), az öregedő Racine szemléletében, Cl. Fleury és Bossuet munkáiban is fölfedezhető. Talán igaza van Zolnainak, hogy a Port Royalból kisugárzó, esztétizmust és karteizianizmust egyaránt tagadó rigorózus szellemből is magyarázható Gobinet morális-didaktikus szándékú művében az úgynevezett rossz könyvekről szóló fejezetnek szépirodalom-ellenessége.

A *latin* költőket vagy *deák* verseket Mikes jól ismerte. De milyen *francia* költeményeket olvashatott ebből a tilalmas szférából? Csak egy, de biztos nyomunk van. A *Keresztényi gondolatok* című kéziratának függelékében, annak is a végén, Mikes leírta Jacques Vallée Desbarreaux (1602–1673) egy szonettjét.

A francia *sonnet* műfajba tartozó vers címe: *Sur la pénitence*. A jámbor hangulatot keltő, divatos, Malherbe-féle szóvirággal ékesített költemény szerzője egy hitetlen, szkeptikus költő, akit a korabeli irodalom egyik legkicsapongóbb költőjének tartottak. A libertinus Desbarreaux, akárcsak kortársai, Tristan l'Hermit vagy Saint-Amant, Théophile de Viau tanítványa. Mikesék még párizsi évcikben könnyen hozzájuthattak efféle verseskötetekhez, hiszen ilyenekkel a XVII. század derekától elárasztották a városi és udvari könyvpiacot.

Arról alig tudunk valamit, milyen *magyar* versekre gondolt Mi-

kes, amikor a fordítás természeténél fogva a „tels que sont plusieurs Poëtes Latins et François . . .” *francia* szava helyett *magyar* tír. Alkalmi diák verselményekre vagy énektöredékekre, népköltészeti emlékekre valló részletek előfordulnak kézirataiban, de magyar költőkkel nem találkozunk nála.

Bár Mikes kommentár nélkül fordít, túlságosan is megkurtította forrásának 4. pontját. Ennek bizonyára nyomós oka lehetett. A XVIII. század derekán dolgozó író túlzásnak találta, hogy éppen azt a tematikát bélyegezzék meg, amelyik írói képzeletét évtizedeken keresztül annyit foglalkoztatta; azokat a könyveket marasztalja el, amelyeket ő is szívesen olvasott. Feltűnő, hogy a „rossz könyvekről” szóló fejezet nincs meg a *Kalanx* első, 1724-i átdolgozásában; holott az *Avertissement contre les mauvais livres* minden általunk elért francia kiadásban megvolt. (Igaz, hogy ezzel együtt más, összesen öt rész hiányzik ebből a kéziratból a későbbi, 1751-i változathoz képest.)

Teljes bizonyossággal nem állítható, hogy a fiatal Mikes a rossz könyvekről szóló tilalom miatt hagyta volna el ezt a részt. Ám az öregedő író is éppen csak megkegyelmezett ennek a – minimálisra rövidített – szépirodalomellenes fejezetnek. A *Leveleskönyv* tanulsága azt igazolja, hogy Mikes a társadalombírálat és a művelődés témakörében kezdeményezően aknáztta ki a tudós francia auktor könyvét; de, úgy látszik, hogy Gobinet konzervatív irodalomszemléletéért nem lelkesedett. Ennek megfelelően ültette át magyarra ezt a szövegrészt. A *Leveleskönyv* egésze tanúsítja, hogy a világiás szépirodalmi igény – az író által ismert előítéletek ellenére – erősen élt Mikesben, és diadalmaskodott prózájában. A mikesi alkotó folyamat, a világi széppróza megteremtésére irányuló erőfeszítés küzdelmesebb írói munkát takar, mint eddig hittük.

A *Mulatságos napok* némely novellájának, kalandregényre emlékeztető gáláns históriájának témája tagadhatatlanul a tilalmas irodalmi övezetbe tartozik. Ilyen az elrabolt álruhás Eleonora de Valesco viszontagságos szerelmi története; a török szultán szerelmes ágyasának, a perzsa Rakimának históriája; az afrikai szultán háreméből viasszöktetett szépséges ponthiői fejedelemasszony kalandos élete vagy a meghódított angol polgárleány, azután elűzött szerencsétlen Etlgiva az Etlred érzelmes novellájában. Mi-

kes önálló előjáró beszédében (1745) a jól kiválogatott elbeszélések szerelmi tematikájához képest szolid moralista álláspontot képvisel: „*ebben a könyvben sok szép jó erkölcsűeket és nemesi indulatúakat látsz... amelyek mind az elmének mulatságára és hasznára, mind a szívnek megjobbítására lehetnek...*” Szépirodalmi átdolgozásának erkölcsi intelmét írhatná akár Bod Péter, Hermányi vagy Faludi; bármelyikük elmondhatja hazai olvasójának: „*ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad*”.

De a levélíró Mikes világiasabb arculatú szépprózájáról, szépírói szemléletéről nevezetes. Különösen elmondható ez levélírói munkásságának első két évtizedéről. A világi tematikával erős műfaji és stílustudatosság, meglepő stilisztikai igényesség párosul. A Mikes-levelekben, az író eredeti prózájában mérhető le valójában, hogy az adaptációs munka évtizedei alatt Mikes mit tett magáévá szemléleti téren, mit hasonított át, és mivel küzdött meg szépirodalmat teremtő írói tevékenységének hosszú évtizedei alatt. Az eredmény, a mikesi széppróza önmagáért beszél, a folyamat, amire az író összes műveinek tanulmányozása ráirányítja figyelmünket, még föltárásra vár.

Mert mosolyt keltő, amikor a levélíró a fordító auktori komolyságát öltve magára, arról int, „*hogy megmenekedjél az idegen asszonyállattól, akinek beszéde kegyes és csalárd*”. Amidőn óv „*az asszonyokkal való nyájas társalkodástól, amely igen veszedelmes*”. A mikesi művészet, a „*conversation familière avec les femmes*”, a „*társalkodás és az asszonyokkal való társaság*” – ez a különösen kedvelt téma – itt élő tilalomfa; mert „*a' veszedelmessé és halálossá lesz, hogy ha a nyájasságra és a barátságra fordul, a szabados beszédre, az ölelgetésre, ha azt kívánják, hogy tessenek és szeretessenek, és egyéb effélékre, amelyek közönsek az ifjakkal...* Tedd ezekhez még a csókolásokat is, amelyeket... is nevezi egy jó auctor az ördög marásinak...”

A *Leveleskönyv* kitűnő mellékletül szolgálhatna a passzus irodalmi motívumainak érzékeltetésére, Mikes írói képzeletvilága jellemzésére, szépirodalmi világi elemei tárházának bemutatására:

A MAGYAR VILÁGI SZÉPPRÓZA MESTERE

A mikcsi prózai előadás lelke: kedélyesen gördülő személyes hangszíne. Jó írói vénával, különleges stilisztikai érzéssel és nagy bravúrral valósította meg a beszélt nyelvénél csiszoltabb, könnyedebb udvari társalgó nyelvezet szépprózában való rögzítését a magyar barokk prózastílus alkonyán. Több mint két és fél évszázad pergett le azóta, hogy zágoni Mikes Kelemen róni kezdte sorait levelesdiáriumának lapjaira. Nyelve, stílusa mégis élményszerűen hat a mai olvasóra, mert életszerű frissesség sugárzik szépprózai előadásából. A levélíró tehetsége, vele született stílusérzéke és kitűnő nyelvi fantáziája az útkeresők bátorságával párosult. A hazai barokk mondatkolosszusoktól és nehézkessé, tekervényessé vált körmondatok útvesztőjétől igen távoli Mikesnek egyszerűségével ható, mégis kiművelt nyelvhasználata.

A levélíró és fordító egyaránt küzd az új kifejezésért, irtva, törölve, javítva mindazt, ami sallangként terheli eredeti vagy átdolgozott írásait. Változatos szóhasználatra való igyekezetének meglepően sok nyoma van *Leveleskönyv*-ének kéziratában. Az egyhangúnak látszó szóhasználat kerülése mellett jellemző a megfelelő hangulatú és rendeltetésű szavak kiválogatása, hangulatkeltő elemek cserélgetése. Némely ragok és jelek következtelen alkalmazásában az irodalmi alak térhódítására vallanak aprólékos javításai. Ha nem is mindig, de javítja a kiejtés utáni írásmóddal járó betűelnevelést, illetve a zöngés-zöngétlen mássalhangzópárok jelölésének hibás eseteit. Mikes nem csupán irtja s cserélgeti a kötőszavakat, igekötőket és más fölöslegesnek talált, funkció nélküli szavakat, hanem láthatólag egyengeti mondatainak, gondolatainak folyását; mondatrészeket cserél föl, bővítményeket told be, mondatokat alakít át, kisebb-nagyobb szövegrészeket vet hátra, olykor egész mondatokat szűr be, csillaggal jelölve, a lap aljára vagy a levél végén. Az ilyen példák jól szemléltetik, hogyan teremt Mikes egy-egy új ötlettel, írás közben született gondolatszikkákkal jobb irodalmi kifejezést. A stilisztikai igényesség még fokozottabban észlelhető a fordításait utólagosan átnéző, javító író tolla nyomán.

Mikes stilisztikai gyakorlatának szemügyre vétele érdekes lehet abból a szempontból is, hogy építi bele a novellisztikus és anekdotikus elemeket levelcihé. Ilyen volt a *gáláns menyekő* motívuma a

rodostói mennydörgések és villámlások idején, amikor Mikes a pikáns vándoranekdótát alakítva, itt-ott lecsípve belőle, képzeletével kiszínezve a nemmindennapi esetet (58. lev.). Az előadásfüzés mesteri példái közül említhetnénk az első drinápolyi fogadás élményszerű előadását (4. lev.). Előfordul, hogy a szerelmi históriák és a nőkkel kapcsolatos furcsaságok kényes részleteit taglalva annyira belemelegszik az előadásba, hogy a jó ízlés kedvéért húzni kénytelen, amint az „egy személyben hármat”, húgát, leányát, feleségét elvevő vérfertőző ifjú nőcserés kalandjának leírásakor (73. lev.) történt. Még a különböző olvasmányemlékek és forrásanyagok átvétele sem gátolta a szépprózai előadás élénk menetét. Kölcsönzött elemek; versfoszlányok éppoly természetességgel fonódtak össze az alkalmi mondanivalóval, mintha társalgás közben hangoztak volna el. Frappáns történetei, anekdotikus részletei, bibliai vagy antik motívumok, a reneszánsz novellairodalom kikapós dámáinak szerelmi bonyodalmai, erkölcsi mulattató célzatú történelmi érdekességek, általában valamilyen ötletnek, hangulatnak, a színes előadásszövésnek vannak alárendelve.

Ahány példa, annyi bizonyosság, Mikes mestere a nyelvnek. Nem tudjuk még pontosan megállapítani, igaza van-e Szily Kálmánnak abban, hogy Mikes „szókincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösié, akár Faludié, kik közé az ő kora esik” (1906). Fordításai szókincsének bevonásával bizonyára módosulni fog a nyelvész megítélése. De ha így volna a dolog, akkor is egyetértünk vele abban, hogy Mikes szókincse „érdekes és tanulságos... levelei őriztek meg számunkra nem egy különös értelemárnyalatot s nem egy feltűnő szóvonzatot, mely eddigelé csakis itt mutatható ki...”.

Mikes irodalmi újdonsága nagymértékben összefügg a levélíró prózájának korához mért nyelvi újdonságával. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a XVIII. századi irodalmi nyelv nem azonos a szépirodalom nyelvével, hanem a közérdekű, tudományos, vallás-erkölcsi, pedagógiai, történeti stb. irodalmat is magában foglalja, az író sokfelé ágazó fordításai nyelvi szempontból nagyobb jelentőséget kapnak. A nyelvi változatok kiegyenlítődésének folyamata, amely a hangtan, a helyesírás, a szókincs, az alaktan és a mondatn, valamint a stilisztikai formák területén megy végbe, Mikes több tizedet átfogó írói oeuvre-jében is megfigyelhető. Sajnos, keveset

tudunk erről, mert az irodalomtörténet hosszú ideig elhanyagolta ennek a kornak, a kor íróinak sokoldalú stílusvizsgálatát. De általános érdekű tanulságokat meríthetünk olyan megalapozott vizsgálódások eredményeiből, amilyeneket például Benkő Loránd könyve (*A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp. 1960) hozott. Az irodalmi nyelv fejlődéséhez, nyelvi normájának alakulásához formai (helyesírási, hangtani) téren Mikes szövegei elsőrendű tanulságokat nyújtanak.

A mikesi prózai nyelv keletkezésekor szem előtt kell tartanunk az irodalmi nyelvnek a nyelvjárásokkal való kapcsolatát, s azt a tényt, hogy nálunk nem egyetlen nyelvjárás vált irodalmivá (mint például Franciaországban a párizsi, Olaszországban a toscanai, Spanyolországban castíliai stb.), hanem több nyelvjárás ötvöződött egybe. „Az egységesülés irányába tett legnagyobb lépés abban áll – hangsúlyozza Bárczi Géza –, hogy alapjában véve két területi norma marad meg, a nyugati és az észak-keleti, amelyeken belül ugyan kisebb színeződések lényegtelen eltérő változatokat is előidéznek. Sőt az észak-keleti normán belül egy külön erdélyi változat kezd kialakulni; Erdélyben ugyanis a fejedelmi udvarban, úgy látszik, él már egy nyelvjárás fölötti beszélt köznyelv, s ezt néhány nem éppen lényeges, de jellegzetesen erdélyi sajátosság jellemzi.” A XVIII. század folyamán a táji érvényű normák fokozatosan közeledtek egymáshoz. A felvilágosodás küszöbén már csak a nyugati és az északkeleti–keleti–erdélyi normák állanak egymással szemben. A korábbi három (nyugati, középső vagy északi és keleti) táji nyelvváltozat küzdelméből a felvilágosodás hajnalán az északkeleti változatoknak van győzelmi esélye.

A háromszéki Mikes nyelve a keleti-erdélyi (székely) nyelvváltozat szférájába tartozott. De az író egyéni írásgyakorlatában mutatkozó tendenciából úgy látszik, hogy írásmódja a nyelvi egységesülésre jellemző északkeleti típus felé mutat. Ez a tendencia egyáltalán nem meglepő, de érdekes, mivel Mikest számosan erdélyi regionális nyelvjárású írónak vélték, s mert Benkő meggyőző vizsgálódásai szerint éppen a keleti terület mutatkozik később is leginkább provinciális jellegűnek. A nyelvi tények arra vallanak, hogy Mikes formai tekintetben mintha elszakadt volna a háromszéki táji nyelvi

kötöttségektől és az ország északkeleti területén kialakult irodalmi nyelvi normához igazodott.

A legújabb nyelvészeti kutatások állása szerint nálunk még a XVIII. században is több tekintetben bizonytalan, elmosódott, sőt részben kialakulatlan a nyelvi eszmény körül mind a nyelvi tudat, mind a nyelvi gyakorlat. Mivel az irodalmi nyelv kifejlődése nagymértékben kapcsolatban van a nyelvi eszmény kialakulásával, következésképpen „a nyelvi eszmény igen nagymértékben a nyelvi igényesség szülötte, ezért bizonyos magasabbrendűsége, esztétikai igényre törekvő nyelvhasználat a legfőbb táplálója. Magától értetődő tehát, hogy a nyelvhasználatnak azokon a területein bontakozott ki és lendült előre, amelyek magasabb rendű nyelvi formát igényeltek; így az írott nyelven belül főként az irodalmi célú és igényű írásbeliségben kapott erőre, a beszélt nyelv síkján pedig elsősorban a magasabb szintű társalgásban (például az udvari életben) talált megfelelő táptalajra.”

Ha figyelembe vesszük, hogy Mikes tizenhét éves korában (1707) került Rákóczi udvarába és kancelláriája közvetlen közelébe, a fenti szempontnak Mikes esetében jelentőséget kell tulajdonítanunk. A Benkő által hangsúlyozott nyelvfejlesztő igények fontossága csak növekedett a nemzeti nyelv kialakulásának Mikes-korabeli szakaszában. Az erdélyi Mikes nyelvi fejlődésének folyamata kolozsvári diákéveiben indult meg és Rákóczi fejedelmi udvarában folytatódott. Itt szerzett nyelvi-stilisztikai igényessége, a művelt társalgás eszménye a francia klasszicizmus nyelvi rétegeinek megismerése következtében, Rodostóban pedig újabb olvasmányai, majd fordításai révén egy fejlettebb stíluseszménnyel párosult.

Az erdélyi társalgási nyelv állapotára vonatkozólag Szily Kálmánnak a Mikes-émlékkiadás bevezetésében (1906) kifejtett, évtizedekig irányadó, de ma már több vonatkozásban módosításra szoruló nézete helyett egyelőre Pais Dezső helyesebb és átfogóbb véleményét kell alapul vennünk Mikes nyelvi fejlődésének lemérésekor. „Társadalmi élet, amely különböző nyelvjárású embereket nagyobb számban és sűrűbb gyakorisággal összehozott, Erdélyben volt. Ennek a társadalmi életnek alapja politikai: az erdélyi fejedelemség. Az erdélyi fejedelmi udvar és a vele kapcsolatot tartó, jelentős részben eléggé emelkedett műveltségű erdélyi úri rend

körében egy társalgási nyelvtípus alakult ki. Az erdélyi történet- és emlékirók, így Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apot Péter kifejezőeszköze volt ez az erdélyi köznyelv, mégpedig az értelemnek fényes és hajlékony, a fantáziának színes, az értelemnek finom rezgésű eszköze. Ezekkel a jelenségekkel emelkedik különösen magasra Mikes Kelemennél. Irodalmunk és irodalmi nyelvünk fejlődésének igen nagy, mondhatjuk: tempóvesztése, hogy Mikes munkái általában nem jutottak idején nyilvánosságra, illetőleg amikor 1794-ben a *Törökországi levelek* közönség elé került, akkor sem egészen az írója adta hiteles formáival jelentkezhettek. A nyelvtípus a XVIII. század második és a XIX. század első felében is tovább élt, és irodalmilag is érvényesült. Midőn az erdélyi írók a múlt század harmincas éveinek a végén nagyobb számmal lépnek fel irodalmunkban, sokban ennek a nyelvtípusnak a sajátosságait mutatják, így Jósika, Kemény.” (1953)

Pais megállapítása nagy figyelmet érdemel a XVIII. századi irodalmi nyelv szempontjából. Megvizsgálandó a provinciális nyelvtípusok (provinciális köznyelvek – provinciális irodalmi nyelvek), egymáshoz való viszonya is. Benkő meghatározása szerint a XVIII. század második felében, amikor már van országosan ható magyar irodalmi nyelv, de még nincs országosan ható magyar köznyelv, a provinciális (regionális) irodalmi nyelvek az irodalmi nyelv határain belül esnek, Mikes nyelvében és írásmódjában – az irodalmi nyelv elemeinek fejlődésmenete – formai téren (a helyesíráson és a hangtanon át) könnyebben és elsősorban lesz lemérhető. Az ezt követő tartalmi jellegű vizsgálatok értékes új eredményeket hozhatnak.

Az írónak mint egyénnek a szerepe az irodalmi nyelv életében nagy jelentőséget nyer Mikes életművében. Az írók nyelve, mint ismeretes, ebben a korban nagyrészt nem volt megállapodott, hanem többé-kevésbé változott. E változás lemérésében döntő tényező, igazodott-e az író más nyelvi eszményhez, például a székely nyelvjárásból Mikes egy másik magyar belső nyelvtípushoz, esetleg más nyelvi eszményhez. Milyen hatása tapasztalható ennek a formai (hangtani, helyesírási), nyelvtani szerkezeti (alak- és mondat-tani) és szókészleti norma területén? Ezekre a kérdésekre ma még

nem tudunk kielégítő feleletet adni, a választ a további kutatásoktól és tanulmányoktól várjuk.

Mikes egyéni írói nyelvének egyik érdekes problémája például, hogy milyen kapcsolatban van a Biblia nyelvével. A bibliai elemek kezdettől fogva jelen vannak a *Leveleskönyv*-ben; az első években számosabban fordulnak elő bibliai motívumok, de általában egyenletesen helyezkednek el benne. A Mikes-levelekben jelentkező bibliai nyomok magyarázatát egyebek között hármaskörűlmény adja. Egyrészt arra vezethető vissza, hogy Mikes keresi a lehetőségeket a Bibliában való jártasságának, bibliai műveltségének megmutatására; másrészt élettrajzi adottságainak tudható be, hogy olykor önkéntelenül is kapcsolódnak gondolatai a biblikus kor történetének mozzanataival, a hasonlóság s a látszólagos azonosság erejével reprodukálva szentírási olvasmányainak emlékét. Nem utolsósorban pedig az író hangulati diszpozíciója, vallásossága vonja maga után, hogy műveiben bőven találunk bibliai reminiscenciákat, a Biblia szellemében gyökerező kijelentéseket, fordulatokat, mondásokat.

Zolnai Béla állapította meg, hogy a XVII. és XVIII. század ölelkezésének idején Franciaországban a műveltség és levélírás, a szellemi tartalom és megnyilatkozási forma dualizmusában igazolódott az egyén kulturáltsága; a levélírónak akár misszilis, akár fiktív levelek alakjában mutatta meg műveltségét, nemcsak világi ismereteiről, hanem vallásos irodalmi tájékozottságáról is számot kellett adnia (1921). De nem kell példáért francia földre menni, elegendő hivatkoznunk Kemény János, Ráday Pál és Bethlen Kata levelezésére.

A bibliai vonatkozásokat azonban nem csupán az irodalmiság igényli. Fontos szerepe van ebben az író lelkivilágának és a pillanatnyi eszmetársulásnak. A bujdosók helyzetének körülményei és a természet jelenségei ösztönösen adnak indítékokat a bibliai párhuzamokra; a bibliai kitételek, képek, utalások pedig szoros kapcsolatban vannak a száműzöttek (bujdosó izraeliták) sorsával, mindekenkelőtt az író személyes gondolat- és érzelmvilágával. Szinte minden hasonlatnak, bibliai vonatkozásnak csak annyiban tulajdonít jelentőséget, amennyiben a maga szubjektivitásával viszonylatba hozható. Mintegy individualizálja a Biblia kollektív hangját,

egyeníti a Szentírás példáit, gyakran az erkölcsi-tanító, példálódzó háttér teljes elhagyásával.

Az irodalomtörténeti kutatás megtalálta azokat a szellemi kapcsolatok is, amelyek Mikeset kora racionalista vallási fölfogásának területére vonták. Érdekes jelenség, hogy a reformáció és ellenreformáció küzdelmei után, még a hazai barokk korszakon belül, a francia barokk és klasszicista irodalom hatásától és a korai felvilágosodás szelétől megérintve Mikes a vallás kommentár nélküli, erasmusi értelemben vett forrásához, a janzenisták által is sokat forgatott Bibliához tért vissza. Ennek mind világnézeti, mind pedig nyelvi szempontból nagy fontossága van.

Az Ószövetség nyelve a reformáció korában szívódott fel a magyar irodalom vérkeringésébe; mint stílushagyomány, nyelvi örökség élt tovább a következő századokban. A biblikus nyelv és stílus mintaképévé Károlyi fordítása vált, holott irodalmi-nyelvi színvonal tekintetében helyenként még a korabeli átlagnak is alatta marad. Nyelvi-stílusbeli hatása a régi magyar irodalom protestáns ágának ódon zamatú ízeiben, kifejezőkészletében mindvégig érezhető maradt. Az ellenreformáció korában katolikus hitre tért írók, főurak is a Károlyi-biblián nevelkedtek. A XVII. században erős versenytársa akadt Káldi bibliafordításában. A protestáns és katolikus biblia nyelve a barokk korban is a magyar írók nyelvkincsének és kifejezőkészletének, képalkotásának, szólásfordulatainak eredményesen fölmérhető tényezője maradt.

S ha Mikes stílusának ornamentikája, nyelvének minden díszítő eleme, parafrázisos kifejezőmódja a barokk és a gáláns rokokó kor ízlésének lecsapódása volna is, stílusformájának egyik igen fontos összetevője a Biblia szókincse, frazeológiája marad. Minden zökkenő, látszólagos erőfeszítés nélkül önti formába gondolatait; a Biblia képeinek, hasonlatainak, szókapcsolatainak, kifejezéseinek beolvasztása a Biblia nyelvének megszakítás nélküli átözlését jelenti szókincsébe.

A kutatás eddig bőséggel hozta felszínre azokat a külföldi műveket, s mutatott rá azokra a világirodalmi forrásokra, amelyek Mikes egyes leveleihez anyagot, tárgyat, motívumokat, ösztönzést szolgáltatottak. Ezek mellett a Biblia volt Mikes egyik leggazdagabban kiaknázott irodalmi forrása. Bethlen Miklóshoz, Ráday Pálhoz és

Rákóczihoz hasonlóan mély, egyetemes bibliai kultúrája volt. Föl-színes ismeret is beolvaszthatta volna alkalomszerűen írt leveleibe a történelmi históriákat, mesészerű jeleneteket, legendás elbeszéléseket; Mikes azonban nem a kimagasló és a prédikációkból általános ismert események fölhasználásával mutat vissza a szentírási forrásokra, hanem sokkal inkább azokkal a ráutalásokkal és találó célzásokkal, kuriózum- és epizódelemekkel, amelyek a bibliai nyomok kutatását a *Törökországi levelek*-ben eredményessé tették.

Példaképpen utalhatunk a biblikus zsidó elemekre, amikor a bujdosók változó lakhelyének kezdetleges berendezése gondolatközelbe hozta a pusztában vándorló izraeliták sátoros életét (3, 17, 19, 28, 61. lev. stb.) A zsidó–magyar párhuzam, az országnak Izraelhez való hasonlítása a történet- és emlékiróknál egyaránt a stílus hozzátartozójává vált. Ehhez a kuruc küzdelmek nemesi költészetében és publicisztikájában is élő irodalmi hagyományhoz kapcsolódnak Mikes szubjektív szemléletű zsidó vonatkozású levelei. De figyelmet érdemel Zsoldos Jenő részleteiben igen érdekes megfigyelése (1931) is, a víz mint bibliai képalkotó motívum Mikesnél. Az első években Mikes valóban sokat panaszkodik a törökországi éghajlati viszonyok kellemetlenségei, a nagyarányú esőzések, árvizek stb. miatt. Ezekben a leveleiben az itteni tengerparti városok kedvezőtlen időjárásának képe rajzolódik ki (19, 23, 25, 27, 31–32, 41, 85. stb. lev.). A szokatlan éghajlattal járó áradásokról képzelete fölidézi az özönvíz jeleneteit, bibliai alakjait. Levéltírás közben gondolata akarátlanul átsiklik Noé bárkájára, a reményt keltő szivárványra (31, 36, 104. lev.), Zabulonra (9. lev.), a vízen járó Péterre (1, 134. lev.), a levegőben szálló Habakukra (11. lev.), Jónásra (20. lev.), a jeruzsálemi piscinára (84, 101, 164. lev.) stb. Ennek természetesen nyelvi, stíláriis következménye is van.

Mikes nyelvének és stílusának bibliai összefüggésében nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy gyermekkorában a Károlyi-biblia nyelvezetével ismerkedett meg először. Tízéves kora után, amikor a református vallásról katolikusra tért át, Káldi Bibliáját olvasta. Rodostói fordítói tevékenysége közben is használta Káldi Bibliáját; fordításaiban franciából egyénien átültetett biblikus szövegek keverednek Káldi bibliaszövegéből átvett részletekkel. Kézirataiban gyakran önállóan fordítja le a francia szövegbe bedolgozott

bibliai részleteket, bár a speciális kifejezések lefordításakor Káldi szövegét is figyelemmel kíséri. De szó szerint a helyesírásában ritkán egyezik meg vele.

Mikesnek a Nyelvtörténeti Szótárban földolgozott szóállományára külön is ki kell térnünk. Ismeretes, hogy Könnye Nándor és Szarvas Gábor a *Törökországi levelek* szó- és szólásállományát (a szöveg helyesség szemszögéből erősen kifogásolható) Kulcsár István Mikes-kiadásából gyűjtötte össze; a *Mulatságos napok*-ból pedig Simonyi Zsigmond jegyezte ki. Az általuk földolgozott szóanyag több százra rúg. Az NySz állományának gyűjtése és válogatása azoknak a szempontoknak az alapján történt, amelyeket a Hunfalvy és Gyulai által készített *Utasítások*, illetve a szerkesztők, Szarvas és Simonyi által írt *Bevezetés* tartalmaz. Általános követelményként jelölték meg, hogy a szótárnak a) a szókra, b) főalakjuk változataira; c) mindenféle jelentésükre és különböző használatukra nézve teljességre, valamint d) első előfordulásuk biztos megállapítására kell törekednie. Ami a teljesség és a szavak első előfordulása biztos megállapításának követelményét illeti, az a *Törökországi levelek* földolgozásában is sok kívánnivalót hagyott. A Mikestől gyűjtött anyag ellenőrzésekor kiderült a gyűjtés elégtelensége, sok pontatlansága. Mégis a csak Mikestől idézett szólások, továbbá az NySz által csak Mikestől idézett szavak vagy szókapcsolatok kiegészítik és helyesbítik Szily Kálmán lajstromát. Igaz, hogy gyakran nem a szó régiessége, újdonsága vagy ritkasága, mikesi különlegessége az oka annak, hogy az NySz egyedül csak a *Törökországi levelek*-ből idéz, hanem az NySz gyűjtésének elégtelensége, hiányossága. Különösen áll ez Szilynek egyes Mikes szavaival kapcsolatos „a NySz-ből kimaradt” megjegyzésére. Az NySz-nek a segédszótárakkal való összehasonlításából is meríthetők tanulságok; több régies vagy elavult szó, szóalak, jelentés Mikesnél még él, viszont másokra vonatkozólag Mikes nyelvi adata korábbi előfordulást igazol a segédszótárakból nyert adatoknál.

A szókincs alkalmazását a levélstílus és a mikesi előadás személyessége, eredetisége szabja meg. Szóképei gazdagítják írói nyelvének szókincsét és kifejezőkészségét. Mikes stílusművészete legszembetűnőbben *Leveleskönyv*-ében bontakozik ki. Évődő tónusa mellett epikus erényeit, ábrázolóképességét is megcsillogtatja stílusán keresz-

tül. Leírásain megtalálhatók a színpadias barokk látásmód jegyei is, csak hogy Mikes mozaikszerű, lélektani helyzeteket megörökítő jelenetei – Bethlen és Rákóczi tragédiaszemléletével ellentétben – nevetésbe, humorba, komédiába torkollnak. Tollhegyre tűzött élő vagy holt szereplőit dialógusra készíti, s helyzetükbe beleélve magát, beszélgeti őket. A mikesi stílus visz életet, színt minden leírásába, kedélyes rajzába, alkalmi jellemzéseibe vagy személyes sóhajaiba.

Stílus eszközeinek gazdag választékából elsősorban erős, érzelmi tartalmú jelzőit, melléknévi metaforáit kell kiemelni: Gallipoli „puszta; kies, szomorú lakóhelye”. Rodostó „kedves megúnt városa”, „édes keserű laktunk helye”. Ötletes, kifejező jelzős kapcsolatai: „haragos koplalásom”, „veszett restség”, „áitatos dohányzás”, „fájdalmas becsület” stb. különösen szövegkörnyezetükben hatásosak; a szultán vendégsége például „igen szomorú vigasság”. Miként a levél számtalan fajtáját, úgy levelei elemének, a hírnek fajait is változatos jelzők segítségével különbözteti meg: „szép színű és jó szagú hírt írok . . . azután írom meg a csendülő hírt”. Jó érzékkel értékesíti a jelzők ellentétességében rejlő lehetőségeket is. A hagyományos levélzáró formulát jelzőhalmozással teszi játékosná: „. . . ezzel maradok kéd köteles, láncos, madzagos, spárgás és zsinóros szolgálja”. De fordításaiból is idézhetnénk kifejező jelzős kapcsolatokat, pl. „irtóztató szók . . . irtóztató megváltás”, „irtóztató rettegés . . . irtóztató nagy háláadatlanság”. Kitűnő jelzősített szókapcsolatot: „Ilyen a szem, fül ember.”

Csupa nyelvi lelemény, ahogy kifejezi az „édes néne” iránti szeretetét: „az én szívemnek minden zsebjé, ránca, fiókja tele a kédhez való szeretetemmel”. Kedveli az alliterációs formát: „a rettentő halogatás, holnap, holnap, az a holnap hat holnapra halad, és addig hat szót nem lehet belőle kiráncigálni. . .” Szójátékkal is gyakran él: „utolsó levelémnek utolsó résziben való utolsó végén”. Érzelmait, lelkiállapotát megragadóan tudja stílusellentéttel érzékeltetni: „a nagy vigasságban csak súhajtunk, olyan jó kedvünk vagyon, hogy majd meghalunk búnkban”. Sokszor idézik hazavágyó sorait: „úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágot”. Megtalálja a hangulatához legjobban illő kifejezést: „bajban, szomorúságban úszkáló szolgál”-nak nevezi magát; gyakran fűszerezik előadását érzelmi nyomatékot keltő felkiáltások: „de

ja, ki ne szeretné az olyan szép oldalcsontot!” Kifejezőeszközei fordításaiban is érvényesülnek: „jobb a pusztában lakni, mintsem a veszekedő és haragos asszonnyal”. Jó az emberszólók viselkedését kísérő mozzanatok rögzítése: „egy szemhunyorítás, egy mosolygás, egy kézzel való integetés, mind ezek olyan hegyes török, amelyek . . .” Íme a képmutatók és színlelők jellemzése: „hipokriták, micsoda áitatos paláستtal fedezitek el bosszúálló kívánságokat!”

Mikes jellemző stílussajátossága a szemléletesség. Amikor „nénjé”-nél van, „a nap oly sebesen repül, valamint a fecske, mikor pedig itt vagyok, akkor rák határán jár”. Egyszerűségében is remek a rodostói időtöltés szemléltetése: „az idő csak telik, én is ballagok véle együtt”. Az utolérhetetlen báj van soraiban, amikor nem létező „nénjét” ösztönzi levélírással: „a tőt le kell tenni, azokban a kis kezecskékben a pennát kell venni . . .” A levélíró jellegzetes stílusjátékai közé tartoznak a közönséges szavak, kifejezések tréfás körülírásai; a fehérnép, a szolgálók helyett „bóbitás foglyok . . . verdigályos nyulak . . . szép tyúkok” tűnnek föl; az ágyút „rézprókátor”, a hajókat „tengeri lovak” helyettesítik. A halálraítéltet nem tengerbe vetik, hanem „a néma halak országába küldik”. Mindez egyébként kevésbé ismert fordításaiban is megtalálható: „a gyenge kristályedényhez igen gyengén nyúl az éveges, de az ezüstpohárt pöröllyel verik”. Így ír az udvari ember életéről: „mihez is lehet jobban hasonlítani az udvariakot, mint a pénzhez, amelynek az árát hol fel verik, hol alább száll; így vagyon dolga az udvarinak, aki némelykor kedvességben vagyon, némelykor számkivetésben esik”. Jó stilizálással örökíti meg moralista társadalomrajzában a „szélvésztől szüntelen hánkódó” ember viszontagságait: „melyik tenger állhatatlanabb és mélyebb, mint az emberi társaság, amelynek szélvésze tele méreggel . . . ott találhatik a fősvénység, az emberszóllás; az ördög olyan ezen a tengeren, mint a tengeri tolvaj”.

Az író stílusának szemléletességét fokozzák, mondanivalóját tömören summázzák sűrűn elszórt mondásai, szólásai, olasz, török, francia példabeszédei és magyar közmondásai. Ilyenek például „úgy kellett ennem, valamint a farkasnak”; „ebül vagyunk szállva”; „eb szokás, kutya szokás”; „de a reménség igen igen kezd fagyni bennünk . . . a mi dolgunk igen igen némán foly . . .” – céloz

a törökországi állapotukra, s hozzáteszi: „csak amint vonják, úgy kell táncolnunk”. Se szeri, se száma különféle szólásmondásainak: „úszni kell, amint lehet”; „de a' mind füstben megyen”, „amitől tartottunk, abban torkig estünk”; „jó étszakát a menyasszony táncának...” Fordításaiban hasonlóképpen fölhasználja őket: „az udvari embereknek ajándékok mérgecs”, vagy „a messzenün jött hír sok kézen forog”; itt is vannak szóláshasonlatai: „csak olyan, mint a gyökér nélkül való fa”; „minden oda leszen, valamint a füst”. Máskor egész szólásfüzért ültet át: „viaskodás nélkül nem lesz győzelem... keserűség nélkül nem lesz öröm, a kemény tél után következik a szép tavasz”.

A rodostói író stílusképeinek, szóképeinek, művészi prózastílusának a nyersanyaga, forrása, éltető ereje az erdélyi köznyelv, amelyet Mikes idegen földön is megőrzött. Régóta feltűnt, hogy idegen szavakat alig használ, a bonyolult, barokkos régies latinos mondatszerkesztést, gallicizmusokat, körülményes kifejezés-módot kerülni igyekszik. Székely tájnyelvi rekvizitumait beszövi az előbeszédet irodalmi szintre emelő jó ízű, fordulatos nyelvhasználatába. A magyar nyelv Mikes tollán „az értelemnek fényes és hajlékony, a fantáziának színes, az érzelemnek finom rezgésű eszköze” lett (Pais Dezső). A könnyedség, a választékosság, a természetesség és egyszerűség nyelvének olyan erényei, melyekkel előtte még magyar prózaíró alig dicsekedhetett.

A MIKES-HAGYOMÁNY ÉS A XVIII. SZÁZAD VÉGI IRODALMI MOZGALMAK

Az erdélyi nyelvművelők nyelvapolás céljából gyűjtik a régi magyar – köztük a Rákóczi-kori – irodalmi emlékeket, s így az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai között és az Aranka-levelezésben különösen értékes kuruc kori emléanyag található. Zágoni Aranka György régi íróink közül főként Zrínyit, Rákóczit és a háromszéki Mikes Kelemenet becsülte sokra: ez utóbbi misztikus leveleit kiadásra is előkészítette. Zrínyi megbecsülése, a Rákóczi-emlékek összegyűjtése és őrzése, a kuruc kor emlékének idézése az erdélyi felvilágosítók tevékenységében a történeti-nemzeti hagyományok gondozását és a haladó irodalmi örökség felé való

fordulást jelentette. Ennek jele a Ráday Gedeon közreműködésével megvalósult *Afium* új kiadása is (Marosvásárhely 1790).

Így térelődött a figyelem arra az irodalmi hagyatékra, amely Rákóczi alakjának megkapó emberi ábrázolásával és emléke ébren tartásával hidat, irodalmi folytonosságot teremtett Zrínyi s Rákóczi, a kuruc kor nemesi patrióta szellemű irodalma és a XVIII. század végén kibontakozó nemesi polgári-nemzeti mozgalmak között. Mikes neve ezekhez a hazafias törekvésekhez kapcsolódott, s műve irodalmi és történelmi vonatkozásban egyaránt a nemzeti jelleg kidomborítását, az „esméret” anyanyelvű terjesztésének ügyét szolgálta.

1786 és 1789 között, valamint 1794 előtt még csak a bécsi magyar írók-szerkesztők szűkebb csoportja és a náluk megforduló írók olvashatták „igen ritka, magyarul írott könyve” kéziratában a Bessenyei programjába is beillő sorokat: „...mint hazafia azt akarom, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság” (62. lev. 1725). Hamarosan megtudhatták róla, hogy Mikes személyében az egyik legtöbbet fordító erdélyi író tiszteletelhetik. Igaz, *Leveleskönyv*-ében is fölfigyelhettek Mikes céltudatos fordítói programjára, amikor a magyar nemesi ifjakat arra inti, „hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanak, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmasok volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna”. A Kazinczyval levelezésben álló Aranka György bizonyára meglepődött, amikor Mikes misszilis leveleiben ilyen sorokra bukkant: „...a csendes életet a könyvek fordítására szenteltem, és sok francia könyveket magyarra változtattam”. S meglehet, hogy Mikes 1760. évi misszilisével együtt a hazaküldött fordítás kézírata is kezébe került.

Nem csoda tehát, hogy Mikes *Leveleskönyv*-e az első kiadás (1794) után „amaz időnek legérdekesebb s különösen az akkori Erdélyben szétében olvasott irodalmi újdonsága volt”. Nemcsak az erdélyi nyelv művelők törekvéseinek irányába illett bele, hanem a bécsi magyar írók társasága s a Rákóczi-iratokat gyűjtő, a fejedelem gyömrői beszédét őrző, a Rákóczi-nótát lemásoló Kazinczy és köre is az európai műveltségű, művészi prózastílusú író példáját, a

nyelvi egyszerűség és a természetes magyar előadásmodor eredeti képviselőjét láthatták benne. Bizonyára az ő véleményüket is tükrözi a legelső, Bécsből jövő kritikai visszhang: „... ritkán olvastunk Magyar Könyvet nagyobb gyönyörűséggel”. A *Magyar Hirmondó* váratlan fölfedezése után a Mikes-levelek gyors sikerét – a Rákóczi-hagyomány ápolása mellett – klasszicista íróink ízlését is kielégítő kimunkált nyelve és szokatlanul új stílusa biztosította.

Ezek után érdemes a mélyére nézni, hogy milyen törekvések húzódtak meg, és kik álltak Mikes *Törökországi levelei*-nek első kiadása mögött. Eddig túlságosan egyszerűen intézték el e kiadás ügyét, Kulcsár István egyedüli tevékenységére korlátozva. Holott az akkori időkben, az 1790–1792–1794-es években ez egyáltalában nem lehetett könnyű feladat, egyszerű és gyors vállalkozás. Jancsó Elemér, Szauder József és Waldapfel József század végére vonatkozó kutatásaiból kiderül, hogy nemzeti irodalmunk történetének egyik igen nehéz korszakát élte.

„Szinte csodaszámba menne – írja Waldapfel –, hogy 1794-ben Mikes levelei *Török Országi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferentz Fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadtnak* címen megjelenhettek, ha ott nem állana a címlap hátlapján a még 1792. július 10-én kelt engedély: Imprimatur. Budae 10 Julii 1792. Mathias Rietaler mp. Cens. Libr. ad Ex. Cons. R. Loc. Hung. Ez világosan mutatja, hogy e könyv még a József császár halálát követő szabadabb mozgás utolsó eredményei közé tartozik. 1794-ben már semmi esetre nem kaphatott volna engedélyt. Az előbeszéd, amely Rákóczi életrajzát is magában foglalja, » 1794. Böjt Előhavának 18-dik napján « kelt, s így nyilvánvalóan engedély nélkül jelent meg, 1793-ban megjelent külföldi forrást is idéz, tehát nemcsak keltezése való közvetlen a kinyomtatás körüli időből.” (1935)

A lelet rendkívül tanulságos. Sejtteni engedi, hogy a fiatal szombathelyi tanár egymaga saját erejéből aligha adhatott volna ki egy olyan könyvet, amelyben Magyarországon először s éppen akkor támadt föl az uralkodóház által befeketített kuruc fejedelem legendás, rokonszenves emberi alakja. Szüksége volt segítségre, és talált is támogatókat! Kulcsár bátor vállalkozása nem egyéni tett volt, hanem többek tudatos közös erőfeszítése.

A Hadi és Más Nevezetes Történetek című bécsi magyar újság 1789-ben érdekes hírt közölt. A magyarbarát Szelim travnikí basa halálával kapcsolatos sorokat a szerkesztők, Görög Demeter és Kerckes Sámuel irodalomtörténeti érdekű tudósítással folytatják: Szelim „addig nem nyugodott, míg egy magyarra szert nem tett, akit veres, rókatorkos s paszomántos ruhában járatott, és pompája nevelésére mind Konstantinápolyban, mind Belgrádban magával hordozott. 1786-ik esztendőnek a végén ide küldötte volt Bétsbe, egynéhány török embereivel együtt az említett magyart, kit már akkor udvarában nagy tisztjévé tett vala. Ezek többet itt hagytak akkor Szelim részéről (vásárlásokra) 20 000 frtnál... A Szelimnél szolgált hazánkfia Szolnokruul való a Tisza mellől, Mészáros nevezetű. Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is megmutassuk eránta való háládatosságunkat, melyre azzal kötelezett bennünket, hogy itt Bétsben létekor egy igen ritka, magyarul írott Könyvvvel ajándékozott meg, melyet ő Tekerdárból hozott ki, s amint bizonyította, néhai Rákótzí Ferentznek Horvát nevezetű ősz szolgájától kapta, aki azt vallotta, hogy az említett Könyvet Mikes Ádám [hibásan Kelemen helyett], a Rákótzí Társa írta volna.”

Vannak-e olyan tények, amelyek megerősítik a bécsi újság szerkesztőinek közleményét? Vegyük sorjába a dolgokat, mindezekelőtt a rodostói „ősz Horváth” személyét.

A bécsi *Magyar Mercurius* 1794. aug. 8-i tudósításában a szerkesztő egy 1794. július 30-án Kassán kelt levelére hivatkozik. A név szerint még nem nevezett (magát a levél végén D. W.-nek író) korrespondens „szeretett barátjának, egy Magyar Orvos Doctor”-nak Konstantinápolyból 1794. június 12-én hozzá írt levelét közli szóról szóra. Az orvos ez év májusában Drinápolyból „Tekirda nevezetű Városban” ment, „mely deáku Rodostónak neveztetik... Ez az a Város, ahol kibujdosván Rákótzí Magyar Országból, a Török Tsászár engedelmével letelepedett. Adott néki a' Tsászár egy egészsz utszát, ebben az utszában voltam szálva egy öreg Magyar nál, aki 116 esztendő, Horváth Istvánnak hívják, jól tud még most is magyarul, egészséges ember.” A levélíró a várost, Bercsényi, Esterházy Antal és Sibrik Miklós síremlékét is leírta.

Az 1794-ben száztizenhat esztendőnek mondott Horváth Ist-

vánról van még egy, ezzel az állítással egybevágó biztos adatunk. A rodostói halotti anyakönyv (Liber demortuorum) hiteles bejegyzését idéző Thaly (1889) szerint Horváth István 1799. szeptember 12-én halt meg százhusz esztendőskorában. Érdekes egy Horváth személyével kapcsolatos korábbi adat is, amely szerint Horváth István elsőszülött leányának esküvőjén a násznagy a bujdosók akkori básbugja, Mikes Kelemen volt: „Monsieur Darnex et Maria Horvát... Testis Dnus Generalis Miques et Agnes Szatmáry.”

A jelek szerint Mikes bizalmát is élvező Horváth István őrizte az író hirtelen bekövetkezett halála után rodostói hagyatékát. Föltehető, hogy Mikes bízta rá kézíratait öreg bujdosótársára, hogy juttassa haza őket.

Tényként fogadhatjuk el tehát a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* híradását egy 1786-ban Bécsben fölbukkant Mikes-kéziratról. Ezek után fölmerül a másik kérdés: melyik Mikes-kéziratról lehet szó az említett közleményben? Föltételezve, hogy a Bécsben fölbukkant kötet az ismert Mikes-kéziratok egyike, a kutatás eddigi tényeit és összefüggéseit szem előtt tartva, meghatározható a kérdéses Mikes-mű.

A keresztnek királyi útja (1747) című munka nem Bécsen keresztül, hanem egyenesen Erdélybe érkezett. Hazaküldéséről maga Mikes írt 1760. évi misszilis levelében, majd 1761 márciusában, s arról, hogy könyve eljutott Huszár (Boér) József kezéhez, mostohatestvéréhez.

Teljesen valószínűtlen, hogy ez az „egy igen ritka, magyarul írott könyv” *Az Ifjárnak Kalauza az Isten útjában* (1724/1744) című fordítás (EK) lett volna. Ez a kötet ugyanis kétségtelenül együtt volt a hazakerülés időpontjában a többi Mikes-kézirattal (OSzK), s mivel volt belőle egy másik, 1751-ben átdolgozott tisztázat is, ajándékozás, csere vagy vétel útján később más helyre (Egyetemi Könyvtár) került. Másrészt Pázmány *Kalauz*-a után egyáltalán nem ment ritkaságszámba egy ilyen vallás erkölcsi célzatú magyar nyelvű munka. S nem keltett volna feltűnést az 1780-as években, a felvilágosodás eszmei harcainak időszakában, a világi anyanyelvű irodalomért küzdő bécsi magyar írók körében.

Ezek a fordított művek bármilyen becsesek is a magyar iroda-

lomtörténet számára, témájukat, nyelvüket és általános jellegüket tekintve alatta maradnak annak a kötetnek, amely méltán fölkeltette az anyanyelvűségért és a magyar irodalmi nyelv győzelméért vívott nemzeti küzdelem bécsi és hazai író-értelmiségi résztvevőinek csodálatát. Csak egy műről lehet szó, Mikes legjellegzetesebb kéziratáról, a témájánál fogva valóban „igen ritka”, nyelvével és műfajával pedig feltűnést keltő *Leveleskönyv*-ről: Rákóczi ismeretlen törökországi életének egyedülálló, hiteles irodalmi tanújáról.

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újság 1789 júliusában indult meg. Jelentőségét, szerkesztőinek célját és tevékenységét újabban Kókay György tömören méltatta. A lap „bekapcsolódott a nemesi ellenzéki mozgalomba, és nagy érdemeket szerzett a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztése terén. Szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel Bécsben egész kis társaságot hoztak létre az újság körül. . . Bár elsősorban politikai hírekről tudósítottak, igen gyakran közöltek irodalmi jellegű cikkeket is: beszámoltak munkáikról. . .” (1959).

Így került közlésre a Mikessel kapcsolatos hír is november 27-én. Az újság a nyolcvanas évek második felében és 1790-ben kibontakozó nemesi mozgalom irodalmi szócsöveként a nemzeti nyelv szeretetét oltotta majdnem másfél ezernyi előfizetőjébe. Az Orczy-féle ellenzéki csoportosuláshoz tartozó szerkesztők és az általuk tartott irodalmi összejöveteleket a Bécsbe látogató magyar írók nem mulasztották el fölkeresni; Kazinczynak is szüksége volt ott Görög Demeter támogatására. Batsányi 1790-ben járt náluk, s kora publicistái közül Göröggel állt legközelebbi kapcsolatban. Minden valószínűség mellett szól, hogy a Mikes-levelek kézírata a bécsi lapszerkesztők kezében volt, akik kiadására megoldást kerestek.

KIK ÁLLTAK A MIKES-KIADÁS HÁTTERÉBEN?

Kerekes és Görög még a II. József halálát követő engedékenyebb légkörben sem vállalkozhattak egy „lázadó”, fő- és jószágvesztésre ítélt, „gráciát” nem kapott bujdosó kuruc, „örök hűtlenségben elmarasztalt” emigráns erdélyi nemes iratainak kiadására. Görög Demeter előkelő bécsi körökben (a trónörökös mellett) nevelősködött, és későbbi pályafutása is az udvarhoz fűződő lojális szálakról tanúskodik. Nem vállalhatta a kiadást szerkesztőtársa, Kerekes

Sámuel sem, aki a Teréziánus magyartanára volt, s egy időben a lapban az írás és szerkesztés nagyobb részét végezte. Kitűzhettek pályatételt az első magyar tudományos nyelvtanra (1789), támogatták Révai Miklóst Bessenyei *Jámbor szándék*-ának bécsi kiadásában (1790), de a Rákóczi-emigráció hiteles, Habsburg-ellenes kirohanásokkal vegyes magyar nyelvű leírását – helyzetüknél fogva – nem adhatták ki. Mikes *Leveleskönyv*-e ekkor csak Magyarországon jelenhetett meg! A cenzúrai viszonyok egyre jobban megnehezítették a szerkesztők helyzetét. Kazinczynak Aranka Györgyhöz intézett 1793. január 5-én kelt levele már fölpanaszolja, hogy az újságokat „nagyon megherélik” a cenzorok. „Azért oly rossz mostan a Kerekesé. . . S mikor ennyire megyen a dolog, elvész a kedvem újságokat hordatni.”

A politikai élet hullámságait jól ismerő, tapasztalt bécsi szerkesztők az egyetlen és járható megoldást választották. Igaza van Thaly-nak, amikor azt mondja, hogy „Görög Demeter a nagybecsű ajándékot, melyet ő, mint idézett sorai mutatják, méltányolni tudott, kiadás végett átadta barátjának, Kulcsár Istvánnak, ki aztán azt 1794-ben közlétevé”. Kulcsárnak velük való szoros együttműködésére enged következtetni, hogy az 1794. február 18-i előszóval megjelent *Törökországi levelek*-ről Görög és Kerekes újságja már 1794. március 25-én ismertetést közöl. Ez arra vall, hogy Bécsben figyelemmel kísérték a Mikes-levelek megjelenését. Az új könyvekről szóló hírek között elsőként a Mikes-kiadást említik, s 1789. évi közleményükhöz hasonlóan méltatják.

Kulcsár István szerepe a kiadás körül ma már világosabb, mint azt eddigi méltatói közül látták némelyek. A rendkívül művelt fiatal Kulcsár 1788–89-ben a komáromi gimnázium tanára volt; 1789–96 között pedig Szombathelyen az „ékekészítés” tanára. Élénken érdeklődött az irodalmi múlt és a jelen politikai eseményei iránt, s már pályája elején két műve is megjelent nyomtatásban. Többször megfordult Bécsben, érintkezésbe került az ottani irodalmi élet író, szerkesztő képviselőivel. Szívvel-lélekkel kapcsolódott bele a nemzeti irodalmi mozgalomba. Ő is tanúja volt a közállapotoknak. Komárom megye azok között van, amelyek tiltakoznak a német nyelv behozatala ellen; a karok és rendek fölháborodásuk jeléül a pátenseket elégetik. A hazafias lelkiületű s a

nyelvestétikai kérdések iránt fogékony, lelkes szombathelyi tanárnak, amint a *Törökországi levelek* előszava mutatja, nem sok buzdítás kellett ahhoz, hogy a Mikes-kéziratot kiadja. Különösen nem, amikor Mikes *Leveleskönyv*-ében hazafiúi érzelmekkel telt, merész sorokra bukkant. Kulcsár Rákóczi fiainak bécsi neveltetését bíráló súlyos szavakat olvashatott a rodostói levélíró kéziratában. „Legnagyobb fogyatkozást azt találok benne – szól Mikes ítélete György hercegről –, hogy magyarul nem tud. De a' nem az ő vétke, németek nevelték, akik csak a miatyánkot sem engedték volna, hogy magyarul meg tanulja” (88. lev. 1728). De Mikes még olajat önt a tűzre, amikor Rákóczi József fejedelemfit elmarasztalva, a felelősséget újra a bécsi udvarra hárítja: „Sok dolgokra esze szép volt szegénynek, de igen rossz neveltetése volt... Ha pedig a nemzetit nem szerette, azt nem kell csudálni, mert olyan helyt neveltetett, ahol gyűlölik a mi nemzetünket” (147. lev. 1739). A nemzeti történelem e szomorú és beszédes példánál időszerűbb és hatásosabb aligha akadt volna, mint a Rákóczi-korból előhívott, bujdosásában meghalt magyar író tanúsága. A *Törökországi levelek* kiadása a nemzeti érzés, a hazaszeretet ápolását szolgálta.

Az 1796-os pozsonyi diétán, Mikes születésének századik évfordulója után hat évvel, Kulcsár kezdeményezésére ünnepséget rendeztek. Ezen elsőben Csokonai verseit mutatták be, majd a *Törökországi levelek* íróját méltatták. Alig ismert az a dokumentum, amelyben Kulcsár megörökítette a Mikes-levelck fogadtatásának ünnepélyes pillanatát. Íme, a Mikesről szóló tudósítás a *Magyar Hóni Képek*-ből:

„... Rodostóban egytsendes sírhant felett borong el a képzelem, mondá Rátz Bálint, a Budai Fő Iskola nemes professora, érdemben magasztalván az író Török Országi Leveleit és örömmel tudósítá, hogy a Selmeczi és N. Váradi académiák tudós professorai lelkes tisztelettel tévék az ifjúság előtt tudomány tárgyává ama szentséges reménkedéseket, hív magyar gondolásokat, amellyek Mikes Kelemen szívét, valamint elméjét foglalkoztaták a Marmora nyugodalmat adó sátorának tsendes magányosságában és ama gondolatbéli kellemeket, amellyekhez méltót csak az Albionbeli Pope írt verses Idylliumában.

Vitkovits kellemetes formában felolvasá a gyülekezet előtt Mi-

kes LXVII-ik levelét, melyben Bertsényi halálát olly hívséggel elsíratyta.

A Déli idő elmúltával T. Nádasdi István alispán Úr tisztelt Házánál a díszes öltözékű Asszonyi Rend társaságában simposion tartaték, ahol is a remekbe öntetett bronzból való orros sűrű forgása mellett a köz'örömben, mívelt szókbán történének lelkesedő emlékezések u. v. Mikes Kelemenről.

Egyidőben az Orsola apátság templomi tsarnokában a Fő Tisztelendő Papság által szent Isteni Tisztelet tartaték, belefoglaltatva minden imádságba a Mikes lelkének idvességéért való buzgó fohászkodás.

Kelemen László, a Budai Magyar Theátrum minden jó irányában hív vezére is készüle néminemű innepségekre Theátrumában, de elbotla a jó szándék ama együgyű dolgon, hogy éppen 1 hétnek előtte pártolás hiányában széjjel züllöde az actorok nemes Társasága.

Nem okozza gondot a körülmény, hogy tsak születése idejének száz esztendőre fordulása után hat esztendőkkel innepeltetik meg az idő, hogy élete a Magyar Hazának adatott, mert legalább könyve adott leveleiből ma már ismeri elméjének, gondolkodásának érdemét a mívelt magyar honi societas.

Ditséretes az emlékezésre, hogy N. T. Révai Úr, miként Apostola a Hazai cultura fel virágoztatásának, vitézi módra segít munkálkodásomban, hogy napvilágra lássanak Mikes egybe gyűjtött levelei."

Kulcsár írása tovább bővíti az első Mikes-kiadásban résztvevők körét. Révai Miklós tíz évvel idősebb Kulcsárnál. Hányatott és mozgalmas életének munkában és erőfeszítésekben gazdag szakasza a kilencvenes évek körüli periódus. Győri tanárkodása mellett a nyelvművelésért kifejtett lázas tevékenysége, az Akadémia föllállításáért való szüntelen fáradozása közben Bécsben, Pozsonyban, Budán tűnt fel. Papi mivolta mellett magyar öltözékben járt. Korábban a Szombathelyen levő kéziratokból Faludi munkáit rendezte sajtó alá nem kis nehézséggel. Említettük, hogy a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőinek anyagi támogatásával kiadta Bessenyei röpiratát (Bécs 1790). Sok irányú munkája közben Révai – még esztergomi közös tanárkodásuk előtt – kapcsolatba

került Kulcsárral. Mint tapasztaltabb, s a II. József utáni és I. Ferenc föllépte közötti időszakban tekintélyes szerepet vállalt professzor elláthatta tanácsokkal Kulcsárt; kapcsolatai révén sikerre vihette a kiadás ügyét a budai cenzornál; támogatókat szerezhetett az anyagi gondokkal küzdő sajtó alá rendezőnek. A kiadói viszonyokat és a politikai élet tüneteit ismerve, Kulcsárnak Révai Miklós személyére való hivatkozása, a „vitézi módra” segítség, annak a jele, hogy a Mikes-kiadás munkálatai nem folytak zavartalanul, s a szóban forgó személyek összefogását tették szükségessé.

Meg kell emlékeznünk egy közvetett szereplőről, Kisfaludy Sándorról is. Róla Horváth János szólt, Mikesre is kitérve. „Néhány Bécsben nevelősködő vagy lapszerkesztő magyar íróval – Kerekes Sámuellel, Görög Demeterrel, Sándor Istvánnal – kötött barátsága erős nemzeti érzésű, különösen a nyelv ügyét felkaroló körbe vezette. Ahhoz tartozott régi jó barátja, Péteri Takács is, valamint a Bécsben akkor rövid időre megfordult Bacsányi meg Révai. Görögöt, ekkor herceg Eszterházy Pál nevelőjét, különösen nagyra becsülte, később a költészetben ösztönzőjének vallja; az ő útján ismerkedett meg Mikessel; a *Törökországi levelek* kézírata ugyanis, mint tudjuk, Görög kezén fordult meg, mielőtt Kulcsár István 1794-ben kiadta. E kiadás megvolt Kisfaludy könyvtárában is, s bizonyára ez lett egyik ösztönzője, részben mintája, Naplója megírásához.” (1936)

A Kisfaludy-könyvtár mintegy száz könyvet magába foglaló *Verzeichniss meiner Bücher* 20. pontja jelzi a *Törökországi levelek*-et. A lista valószínűleg 1795 első felében készült. Kisfaludy bécsi barátai révén hamar hozzájutott a *Törökországi levelek* kiadásához. Többen azt is föltételezik, hogy a költő Mikes kéziratát is olvasta. Ez azonban nem valószínű, mert a *Leveleskönyv* kézírata 1792-ben már a budai cenzornál volt; s Kisfaludy 1793-ban került Bécsbe. Sándor István szintén Mikes első olvasói között volt, egy évtized múlva már írt róla a Magyar könyvesházban (1803).

Van még egy fontos mozzanat, amelynek megvilágítása támogatja azt a véleményünket, hogy az említett magyar irodalmi társaság állt a Mikes-levelek első kiadásának háttérében. Magyarázatra szorul Kulcsár mélységes hallgatása arról, hogyan jutott Mikes kéziratához.

Az átmeneti engedékenység után bekövetkező elnyomásnak, a cenzúra kíméletlenségének, s az 1794 utáni irodalmi élet megbénulásának jeleit a kiadó az előszó keletkezése időpontjában már tapasztalta. Kazinczy előbb idézett levele után elegendő megemlítenünk Batsányi esetét. *A franciaországi változásokra* című versét Novák István kassai cenzor 1790 májusában imprimálta. A *Magyar Museum* II. kötetében 1790-ben kinyomtatott számot a folyóirat-szerkesztő 1792-ben küldte szét. Batsányi 1792. április 13-án Arankához írott levelében már azt panaszolja, hogy verse miatt „felakarják adni”. 1792 decemberében csakugyan följelentették a helytartótanácsnál. A MM kötetét 1793. január 15-én Rietaller Mátyás exjezsuita budai cenzor kapta meg véleményezésre. Rietaller – mint tudjuk, ő volt a Mikes-kézirat cenzora – javaslata alapján elkobozták a szóban forgó számot, és vizsgálatot indítottak, hogy az cenzori jóváhagyás alapján jelent-e meg.

Ilyen körülmények között óvatlanság lett volna Kulcsártól éppen Görögöt és Kerekest, a bécsi magyar irodalmi élet fő támaszait megnevezni. A filológus Kulcsár hét forrásműre hivatkozik háromlapos előszavában. A Mikes-kézíratra vonatkozó indokolt személyi közléseket nyomós okok híján aligha mulasztotta volna el. A Mikes-kiadás második bírálója föl is vetette a kézirat ügyét Pántzél Dánielnek az 1795-i Magyar Mercurhoz tartozó Bibliothecájában: „Salynállani kell a Tudós Magyarorságnak, hogy az Érd. Prof. Úr egyszersmind azon utat és módot, melly által ezen levelekhez jutott kijelenteni nem méltóztatott: talám hasonló vagy még fontosabb írásokhoz is juthatnánk még azon vagy hasonló módon s szűkölködő litteraturánkat több derék munkákkal gazdagíthatnánk.” Bizonyára megvolt az oka, hogy a kiadó a Mikes-kézirat közvetlen történetére nem tett célzást. Bécsi szerkesztő barátai tisztában voltak ezzel, s a kérdést ismertetésükben nem felejtették.

A kiadó 1791–1792 közepéig talán még elmondhatta volna, hogyan jutott hozzá a *Leveleskönyv* kéziratához. 1794 elején már hallgatnia kellett róla. Eljárását igazolja a hivatalos álláspont: felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jó néven a *Törökországi levelek* megjelentetését. Nem ok nélkül változtatta Kulcsár a mérész témájú kiadás eredetileg tervezett címét – *Rákóczi Ferentz Fe-*

jedelemnek és a velle bujdosó Magyarországnak történetei – a Rákóczi nevét elfedő *Törökországi levelek*-re.

A fentieket megerősíti Kulcsár levele, amelyet közvetlenül a kiadás után írt gróf Festetics Györgyhez. Ezáltal vált ismertté, hogy a *Leveleskönyv* kiadásának anyagi fedezetét Festetics György gróf bocsátotta rendelkezésre. „Íme, megjelennek Méltóságod előtt azon levelek, mellyeket a setétségből napfényre segített kegyelmével. . . Óhajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismertetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem igaz Hazafiúságát. Míglen tehát nyilvánban kijelenthetem azt az elfelejthetetlen példákban tündöklő Hazai szeretetét, addig is azon örvendek Méltóságodnak, hogy szívében érezheti azt a gyönyörűséget, mellyet a jótétemények és a valóságos érdemek szoktak okozni még akkor is, ha titokban maradnak. . . 1794. március 17.”

Sokatmondó Kulcsár István levelének ez a része. A könyv ajánlása szándékos elhagyásából következtetni lehet a kézitról való mély hallgatásának okára. Kulcsár levele félreérthetetlen. (Gondoljunk arra, hogy négy hónappal később letartóztatják Martinovicsot és jakobinus társait.) A kiadó és a bécsi magyar írók jól ismerték Festetics hazafiúi érzelmeit. A nem lojális főúr 1790-ben tagja volt annak a magyar tiszti társaságnak, amely folyamodványt nyújtott be az országgyűléshez, hogy a magyar ezredeket állítsák teljesen magyar lábra. Lépését Bécsben nem jó szemmel nézték, s ez is közrejátszott, hogy az őt hűtlenség gyanújával terhelő politikai légkörben kilépett a hadi szolgálatból, és keszthelyi birtokára vonult vissza. A korábbi kapcsolatok folyományaképpen került ide Kulcsár a kilencvenes évek végén nevelőnek Festetics László mellé, a tanári és kiadói pályát egy időre nyugalmasabb foglalkozással cserélve föl.

Az elmondottak alapján úgy véljük, sikerült bizonyítanunk, hogy az érdeklődés, amely a szerencsés pillanatban fölbukkant Mikes-hagyaték iránt megnyilvánult, a század végi nemzeti mozgalmakban gyökerezett. Ezáltal érthetőbbé válik, hogy a Mikes iránti érdeklődés szála a XVIII. század végén a köznemesi társadalom haladóbb ágának író-értelmiségi rétegében két csomópontban – Bécsben és Erdélyben – futottak össze.

Emitt Aranka György és a Nyelv-mívelő Társaság, Bécsben pedig a Görög Demeter és Kerekes Sámuel-köréhez tartozó Révai Miklós, Kulcsár István és a főrangú Festetics György játszott elsőrendű szerepet; Kisfaludy Sándor és Sándor István is közreműködhetett a Mikes-hagyomány föltámasztásában, aminek Csokonai is tanúja volt. A költőről tudjuk, hogy *Cultura* című darabjának bemutatóján, Festetics gróf rémületére, csurgói diákjaival elénekeltette a *Rákóczi-nótát*.

A RÁKÓCZI- ÉS MIKES-HAGYOMÁNY TALÁLKOZÁSA

A XVIII. század végétől, a felvilágosodás és nemzeti mozgalom, a romantika és a reformtörekvések korában, s a 48-as szabadságharc és polgári demokratikus forradalom idején, költőink már együtt idézték föl a Mikes-levelekben megörökített kuruc „bujdosó fejedelem” és hű kamarása rokonszenves alakját, mint dicsfénnyel övezett szabadsághősöket.

II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen nevét az irodalomtörténeti hagyomány állította egymás mellé; a több évszázados nemzeti hagyomány eltéphetetlen szálakkal fűzte össze a köztudatban Rákóczi fejedelem és Mikes személyét. A Mikes-levelekben a Rákóczihoz való hűség, a hazaszeretet és a patriotizmus megható művészi megnyilatkozását látták, az elbujdosott kuruc fejedelem hiteles irodalmi portréját, mély emberi dokumentumát fedezték föl. A XVIII. és XIX. század fordulója körüli évtizedekben a magyar jakobinusok, a felvilágosodás és a romantika írói és költői találak rá e nemes hagyományra, fölfedezve benne – a nemesi álkuruckodással szemben – a hazafiságot élesztő, a demokratikus patriotizmust tápláló forrást.

Mikes *Törökországi levelei*-nek napfényre kerülése után irodalmunk legjobbjai szeretettel fogadták be a fejedelem valódi, emberi közelségbe hozott alakját. A száműzöttek megrendítő sorsáról olvashattak benne nemzeti múltunk felé fordult íróink. Vitkovics Mihályt Mikes *Leveleskönyve*-e ösztönözte II. Rákóczi Ferenc *Rodostóban* című szomorújátékának megírására, amelyet Toldy dicsért, de kézírata elveszett. A *Rákóczi-nóta* és a Mikes-levelek inspirálták a himnuszíró Kölcseyt *Rákóczi hajh, Bercsényi hajh!* – a cenzúra miatt nyomtatásban megváltoztatott *Fejedelmünk hajh,*

vezérünk hajh... – kezdősorú, borongós történelmi múltat idéző romantikus ódájának írására.

A törökországi „szent sír” jelképpé válik. Keleti útja során Széchenyi István is elzarándokol a Mikestől ismert helyszínre. Vörösmarty *Rákóczi sírjánál* allegorikus költeményének címét a cenzúrától tartva *Mikes bújá*-ra változtatta. De mindenki tudta, hogy „árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé” Rákóczira vonatkozik. A Mikes 112. levele (Rodostó, 1735. április 8.) által emlékeztetessé vált napot idézve, Petőfi 1848 áprilisában, nagypén-teken jegyezte föl naplójába: „...nagy férfi volt és az ő keze szent; megszentесítette a szabadság kardja... a mai nap e hős halála napja. Oh Rákóczi...!” A költő a *Szent sír*, Arany János a *Rodostói temető* című versében áldoz a fejedelem s a kuruc szabadsághősök emlékének. Őket életre keltve, Rákóczi tiltott nevét szívükbe zárva, Míkessel együtt kísérték százados viharokon át.

Kossuth porainak hazahozatalakor és temetésekor, 1894-ben, Mikes Rákóczit elsírató levelét idézi a liberális sajtó. Amikor Rákóczi sírját megtalálták, már nem a jakobinusok, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Toldy, Szalay László szelleme kísérté az 1906-ban hazahozott fejedelem és bujdosótársai hamvainak koporsóját. Ám megszólalt a kuruc hagyomány visszaperlőinek vezéralakja, Ady, akinek történelemlátásában összekapcsolódott a nemzeti közös érdek a társadalmi haladás követelésével. *Az halottas ünnep* (Mikes énekelhette volna) Mikest aposztrofáló versében a költő magát képzei Mikes helyébe, irigylő a Rákóczi-emigráció halottait, mert nem kellett megérniök az „új rosszat”, a volt hívek árulását.

Rákóczi és Mikes élete jelképpé vált, életművük pedig a nemzeti örökség éltető forrásává. Ady után Juhász Gyula, Mórá, Tamási Áron, Veres Péter, Laczkó Géza s más kortársírók tartják ébren emléküket, ösztönöznék a Rákóczi- és Mikes-hagyomány ápolására.

Hopp Lajos